

STEMMEN

UIT DE

VRIJE GEMEENTE

HIERONYMUS
ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY

STEMMEN

UIT DE

DE VRIJE GEMEENTE

STEMMEN

UIT

DE VRIJE GEMEENTE

~~16780~~

ONDER REDACTIE VAN

P. H. HUGENHOLTZ Jr.

JAARGANG 1883.

ZESDE JAARGANG.

AMSTERDAM
SCHELTEMA & HOLKEMA
1884

INHOUD.

Bladz.

—

HET KERST-EVANGELIE.

TOESPRAAK,

gehouden in de Vrije Gemeente te Amsterdam

25 December 1882

DOOR

DR. PH. R. HUGENHOLTZ.

Vooraf was door het Koor gezongen, uit den Liederenbundel uitgegeven door den Ned. Protestantenbond, van N°. 150 vs. 1 en 2:

Zingt nu een overwinningslied !
Neen, dat is d' oude morgen niet,
  Die voor den nacht moet wijken;
Dat is het gloren van den dag,
Wiens avond nimmer dalen mag,
  Wiens licht nooit zal bezwijken.

Neen, dat is d'aardsche vreugde niet,
Die voor des levens smarten vliedt,
  Die in den storm gaat sterven;
Dat is de blijdschap rijk en groot,
Die ons vertroost in rouw en dood
  En 's hemels kracht doet erven.

„Dat is de blijdschap, rijk en groot, die ons vertroost in rouw en dood, en 's hemels kracht doet erven." Vinden die woorden weerklank in ons binnenste? Kennen en smaken wij waarlijk die blijdschap? en werd en wordt zij door dezen feestdag van nieuws in ons gewekt? — Ik wensch van harte dat het zoo zijn moge, en ik geloof dat het zoo wezen kan. Maar is het zoo?

Moge niemand de vraag misduiden. 't Is voor ons menschen, wanneer wij ons tot zekere hoogte willen verheffen, gemeenlijk zaak laag aan te vangen. — Laat ons al terstond erkennen, dat er in de wijze, waarop de christenheid den haar van God geworden zegen heeft herdacht en geprezen, menigmaal zekere overspanning en overdrijving heeft geheerscht. Jezus' geboortedag de schoonste aller dagen, in zoo geheel eenigen en volstrekten zin, alsof na een duister verleden toen eerst het licht was doorgebroken en dit licht voor de toekomst alle schaduwen had verdreven..... Wij gevoelen en erkennen terecht, dat alzoo door te hoog gestemden lof aan de waarheid te kort werd gedaan. Maar moeten wij misschien niet verder gaan en meer zeggen? Wanneer erkend wordt, dat — wat ook het Christendom moge onderscheiden, het in elk geval de langzaam gerijpte vrucht is geweest van een allengs tot deze hoogte naderend verleden; dat het eveneens, in wijderen kring zich verbreidende, van hetgeen het alzoo ontmoette velerlei in zich opgenomen heeft en nog steeds voortgaat dit te doen; dat het in 't gemeen, als uit de menschheid gesproten, met al het menschelijke het merk der onvolkomenheid draagt en altoos slechts als het betrekkelijk hoogste en beste mag gelden, —

moet dan misschien op dat „betrekkelijk" zóó sterke nadruk worden gelegd, dat het loflied ten slotte op onze lippen zou verstommen?

Nog eens, laat de vraag u niet bevreemden. Zij is niet alleen gegrepen uit dezen tijd; maar zij wijst ook buitendien op eene stemming, die niemand onzer immer vreemd bleef en die bij niet weinigen eerder de gewone moet heeten. Daar is een onvoldaanheid, een vermoeidheid, een lusteloosheid, waarbij het loflied niet alleen niet voegt, maar niet zelden tot stillen wrevel dreigt te prikkelen. „Een overwinningslied? een blij begroeten van een blijvend licht? En dat, terwijl allerlei banden ons pijnlijk knellen, en de schaduwen zich vaak slechts te dichter om ons schijnen te legeren!"... Zijn dat niet de stemmen die zich luide of fluisterend bij velen doen vernemen? en deden zij 't ook niet wel in ons?

't Zou dwaasheid zijn er niet of althans nu niet op te willen letten. Wij zijn hier toch niet bijeengekomen om ons in een denkbeeldige wereld een wijle te vermeien, maar om bij onszelven en elkander te verlevendigen wat in de werkelijke wereld onze troost en kracht mag zijn. Als nu echter die werkelijke wereld ons zoo hopeloos koud en duister schijnt te zijn? — M. H. Indien zij ons zoo toeschijnt, laat ons vóór alles bedenken, dat wij dan niet alleen het godsdienstige loflied, het eigenlijke lied des geloofs, maar elken feesttoon hebben te verbannen. Dan zijn alle hoogtijden ijdelheid! Immers ook het huiselijke heil, ook de echtelijke liefde, ook ouder- en kindermin zijn, van nabij bezien, vaak ver van verheven. Ja, wat is er hier, dat in de schatting des zwartgalligen niet gelijken zou op het beeld

in Nebucadnesar's droom: pralende met een gouden hoofd, maar wankelend op leemen voeten! En zullen wij dan werkelijk, als slachtoffers van een onbarmhartig noodlot, niet dan met zuchtende of zwijgende gelatenheid 's levens last hebben te torschen? Neen, wij doen dat niet; wij willen het niet en wij kunnen het niet. Wij hunkeren, al is 't ook onzes ondanks, wij hunkeren naar de blijdschap als de bloem naar het licht. Waar de vriendelijke gestalten van liefde en lust, van vrede moed en hoop langs ons heen zweven, daar trachten wij ze tot ons te trekken, ze vast te houden; daar laten wij ons onwillekeurig en volgaarne medevoeren; en wij zingen ons lied en roemen ons lot en ons heil.... Altemaal ijdelheid? zelfbedrog? Verre van dien! Neen 't is veeleer een recht geven en recht doen aan een onuitroeibaren trek van ons binnenste, aan een onafwijsbaar gevoel 'twelk ons zegt, dat wij, hoe laag en plat ook vaak gezind en gestemd, toch eerst bij beter en hooger in ons ware element zijn; dat wij tot reinheid en vrijheid, tot liefde en tot vreugde bestemd zijn. 't Is een afschudden van al wat ons terneerdrukt, om, zij 't ook slechts voor een wijle, in hooger lucht ons hart op te halen en ons te verlustigen in hetgeen wij althans zouden wenschen te bezitten en zouden wenschen te zijn.

Zouden *wenschen*, — maar om toch straks weer te moeten bekennen dat het slechts droombeelden zijn die wij najagen? — Het ongeloof moge zoo meenen, het geloof zegt: neen, geen droombeelden! duizendwerf neen! Daar is ja een zinnenlust die slechts bedwelming zoekt en vindt; maar wat in onze beste oogenblikken ons verrukt, dat is de hoogste wezenlijkheid. Al wat

een rein verlangen in ons zoekt, dat vingen wij ook reeds aan te verwerven. Ieder trachten naar het goede is reeds een begin van het goede, en daarenboven: onderpand van het veel meerdere! Daar is, daar is een hemel, die zich opent voor het godzoekende hart; daar is een zegen, die de hongerende ziel verzadigt, een hoede die den angstige beveiligt, een kracht die het kwijnende en verstervende doet opleven. En reeds in de gewisheid van dit alles daagt ons een licht, dat elke donkerheid vriendelijk verheldert; en van dát licht is ons dit Kerstfeest op nieuw de heuglijke en waarachtige getuige.

Ja, ook en met name dit ons Kerstfeest. Wij gedenken heden, met de wording van het Christendom, geheel den zegen, dien wij er aan dank weten, dien het ons vertegenwoordigt. Niet alsof wij van die wording alles wisten: van Jezus' geboorte weten wij, zooals onder ons erkend is, zoo goed als niets, en van de wijze, waarop het eerste Christendom ontstond, zeer weinig, immers zeer weinig met voldoende zekerheid. Maar voor de thans in ons te vernieuwen blijde geloofsgewisheid hebben wij die wetenschap ook niet noodig. Wij weten dat- en wat het Christendom geworden is en is, geworden is en is ook voor ons; wij weten wat de heilige en verheffende troost is, dien wij, als erfgenamen aller christen-eeuwen, reeds van kinds af mochten ontmoeten. En indien ons hart er zich voor ontsloot, hoe zouden wij ons dien niet gaarne voor den geest stellen om er op nieuw en te ruimer ons binnenste voor te openen. Wat dit feest ons dan zegt? Mij dunkt, het kan en mag, als een bode des Allerhoogsten, ons toe-

roepen: „Verheug u, gij arme, bedreigde, geringe; want gij zijt rijk en beveiligd en tot groote dingen gewaardigd, nademaal gij Godes zijt; Godes, die alles tot het uwe en al 't uwe voor allen vruchtbaar wil maken!"

Laat ons hierbij eenige oogenblikken verwijlen.

Ook voor ons nog is en blijft het, niet slechts een liefelijke voorstelling, maar een sprekend zinnebeeld: het beeld van het kindeke te Bethlehem, waarvoor geen plaats was in de herberg, dat in de stalling moest worden gelegerd, maar dat toch juist alzoo en aldaar door Gods engelen werd begroet als Gods kind en erfgenaam. Het herinnert ons allereerst, hoe het kinderlijk geloof, dat Gods aangezicht ziet en in Gods armen rust, eerst toen onder Israël ontwaken en opwassen en machtig worden kon, toen men er elke ijdele verwachting had leeren prijsgeven, om in waarheid op God en God-alléén te hopen. Eeuwen lang was ook het vroom verlangen er altijd weer verontreinigd en verdonkerd door het hunkeren naar een denkbeeldigen, aardschen gelukstaat; eerst toen de diep vernederde natie het godsrijk leerde zoeken dat der armen en aller armen deel mag zijn, zag het dit gereed en nabij. En ziedaar wederom het leerzame beeld van 't geen ook in ieder onzer moet plaats grijpen: een oude wereld moet voorbijgaan, een bedrieglijke waan moet worden verstoord, zal het licht des heils ons dagen.

Wat ons ontstemt, wat ons een gevoel geeft als van misdeelden, 't is, dat wij zoo hardnekkig vasthouden aan onze droomen en dan in opstand komen tegen eene werkelijkheid die ze niet verwezenlijkt, — blind voor

de hoogste wezenlijkheid. Ook het anders onschuldigste en uitnemendste kan ons alzoo tot een valstrik worden. 't Is zeer zeker niet te laken, dat men voor zijn volk een eervollen rang onder de natiën, dat men voor zichzelven een bevredigende plaats in de maatschappij wenscht en zoekt, dat men de streeling en den steun op prijs stelt van huiselijke en gezellige banden; 't is zoowel natuurlijk als goed, mits men aan dit alles niet de eerste plaats geve in zijn streven en hopen, niet al zijn heil daarvan afhankelijk stelle. Zoolang dit geschiedt, bouwt men op het wisselvallige. En al wordt ook zulk een verlangen en verwachten min of meer vroom gekleurd, 't is en blijft toch het tegendeel van vroom. Want op God hopen wil niet zeggen, den Almachtige te baat nemen om de vervulling te verkrijgen van persoonlijke wenschen; neen! maar al onze wenschen als aan Gods voeten leggen, slechts dit ééne begeerende, dat wij — hoe en waar dan ook — ons de zijnen mogen gevoelen en betoonen, en in de gemeenschap des Eeuwigen het werk des Eeuwigen mogen werken. Zoolang dit niet ons zoeken is, vinden wij nimmer het bevredigende. Gezegend daarom de ure, ware 't ook de bangste, waarin wij tot de erkentenis komen, dat elke bloot aardsche verwachting bedriegt, dat geheel de wereld ons niet baten kan, zoolang wij niet een leven deelachtig werden, dat overal en immer het onze kan zijn, dewijl het uit Godzelven ons toevloeit. Gezegend de ure, waarin wij ophouden de schuld aan allen en aan alles te geven, en met beschaamdheid bekennen, dat niet alles tegen ons, maar wij tegen onszelven waren; dat ons ijdel

trachten ons teleurstelling deed oogsten, dat ons ongoddelijk gezind zijn ons het goede deed miskennen dat nabij en gereed is. Ja, nabij en gereed. Het teeken, het getuigenis er van? — Als wij waarlijk tot onszelven kwamen, vinden wij het in ons derven-zelf. Die onrust, die ons niet verlaten wil, dat ledig dat niet te vervullen is, zoolang wij, als waren wij heer en meester van onszelven, ons een wereld willen stichten naar eigen lust en wensch; dat zelfverwijt, dat niet te verdooven is, zoo vaak wij ons bestaan en doen in het licht stellen van den eisch der conscientie, — wat anders bewijst het dan dat wij niet onzeszelfs, maar Godes, des Eeuwigen, des Heiligen zijn? Wat anders dan dat de goddelijke Trouw, die ons tot het Gode-leven formeerde, ons niet loslaat, maar ons overreden wil het hart te ontsluiten voor ons heil?

Niet onzeszelfs, Gods eigendom; wel te verstaan, niet slechts werktuigen in de handen der Almacht; maar gewaardigd om met bewustzijn en wil ons te harer beschikking te stellen en bij het volgen van 's geestes eisch haar welbehagen te dienen — dat als ons deel en onze roeping te aanvaarden, ziedaar wat alleen in waarheid rijk en gezegend maakt. Mits het in volle oprechtheid worde aanvaard; mits wij uit het diepst des harten kunnen betuigen: al moest ik ook levenslang op stroo gelegerd zijn en elke aardsche verwachting zien vergaan, wat nood? indien ik maar Gods aangezicht zie, en zijne stem verneem die tot mij zegt: „vrees niet! gij zijt de mijne!"

Wijs ik alzoo op een onbereikbare hoogte? Neen, niet onbereikbaar, want zij is en wordt bereikt; niet

onbereikbaar, want reeds bij ieder beginsel van getrouwheid erlangt men een beginsel van dit verheffend vertrouwen. Zoo vaak wij het beheerschen van onszelven hooger stellen dan elke lustvoldoening, trouw aan de conscientie boven ieder tijdelijk voordeel, het wezen boven iederen schijn, en de offers der liefde boven elke bevrediging van de zelfzucht, even zoo vaak erlangen wij een voorsmaak van leven en vrede, van vrijheid en macht, in één woord, van al wat er opgesloten ligt in dit ééne: zich Gods kind te weten, levende bij het zijne, en door hem behoed.

Door God behoed. — Welk menschenkind is er, dat niet de behoefte gevoelt aan bescherming! De waan der zelfgenoegzaamheid moet wel sterk zijn, waar men kan vergeten van hoe onnoemelijk veel wij afhankelijk zijn dat buiten ons bereik ligt, hoe onnoemelijk veel ons van oogenblik tot oogenblik bedreigt, waartegen wij zoo goed als niets vermogen. Inderdaad, het leven zou niet draaglijk zijn, indien wij niet een instinctmatig vertrouwen koesterden, dat in den grooten samenhang ook op ons en het onze gerekend is; indien wij niet — wellicht als nawerking van de indrukken onzer vroegste kindsheid — onwillekeurig en vaak onbewust bleven staat maken op een onzichtbare, ons overal vergezellende moederlijke zorg. Intusschen dat vertrouwen is vaak uiterst onberaden, stelt menigmaal bitter te leur; en het kan ook niet anders dan teleurstellen, zoolang het niet een vertrouwen wordt op die heilige, goddelijke hoede, die ja volkomen beveiligt, maar op geheel andere wijs dan de zinnelijke mensch het verstaat en verwacht.

Hoe God beveiligt — ziet het in het kindeke van Bethlehem, welks weg door de wereld in deze twee woorden is afgeteekend: van een kribbe naar een kruis! Ja, alzoo beschermt God: niet het noodweer van ons afwendend, maar ons innerlijk boven het noodweer verheffend. Men kan onder Gods hoede verlaten, miskend, vervolgd, ten doode toe gefolterd worden; maar men kan ook onder al het folterende blijven zeggen: ik ben niet alleen, de Vader is met mij! In het licht der waarheid, naar de meening des geestes, is er maar één kwaad: het innerlijke, het ongeloof en de ontrouw, die scheiding maken tusschen God en ons hart. Al het andere schaadt niet. Tegenover al het andere geldt het zoo eenvoudige maar grootsche woord: wie of wat zal u kwaad doen indien gij ijveraars zijt voor het goede? — Zegt gij misschien, dat dit woord toch reeds groote kracht onderstelt, en dat wat u, in uwe zwakheid, bekommert, juist het u bedreigend gevaar is van ontrouw aan uwe heilige roeping? O ik prijs u gelukkig, indien waarlijk die vrees uwe grootste vrees is, die elke andere verdringt; want dan stelt die vrees zelve u ook veilig; dan doet zij u toevlucht nemen, schuilen en sterkte zoeken bij Dien, die nimmer beschaamt wie alzoo op hem hopen. Waar de vrees van te zondigen ons wakker en strijdvaardig houdt, daar zien wij bij 's geestes licht al wat ons belaagt, en leeren het in 's geestes kracht weerstaan en overwinnen. Die zwakken zijn de machtigen. O gelukkig gevoel van geborgenheid, van meerderheid en onafhankelijkheid, dat ons het hart vervult, waar wij alzoo, bij God hulpe zoekende tegen 't geen van binnen dreigt, al het van buiten komende getroost

kunnen afwachten; waar wij weten dat wij, welverre van door verdrukkingen schade te zullen lijden, er des te voorspoediger door zullen ingaan in het heilige der heiligen. Niet, dat het hart dan ook reeds terstond boven elke siddering verheven zou zijn; doch waar het hoewel sidderende, blijft zeggen: niet gelijk ik wil, maar gelijk gij wilt! daar wordt en gevoelt men zich door God tot al het geëischte gesterkt. En nog eens, wat kan begeerlijker zijn dan de stemming en gesteldheid des menschen, die in oprechtheid kan betuigen: wat er van mij worden zal, hoe het mij naar 't uitwendige zal vergaan, dit deert, dit bekommert mij niet; indien er maar iets uit en door mij wordt, dat den naaste dient en God verheerlijkt; en dat dit geschieden zal, hiervoor steun en reken ik op 's Allerhoogsten heilige trouw!

„Indien er maar iets uit en door mij wordt dat God verheerlijkt". — Ja! dat moet de toeleg zijn, toeleg, die nooit ijdel kan wezen. Indien het Kerst-evangelie ons iets nadrukkelijk voorhoudt, dan is het de meerderheid van het kleine en geringe, te weten, van dat kleine en geringe, dat in het kleed des dienenden het werk der liefde, der heilige, goddelijke liefde volbrengt. Op dat werk komt het aan; en het wordt slechts volbracht, waar men, afziende van het eigene, al het ontvangene vruchtbaar tracht te maken voor anderen, en voor allen dit hoogste zoekt, dat zij aan de echtmenschelijke roeping mogen gaan beantwoorden. Ziedaar wat minsten tot de meesten en dienenden groot maakt. Ziedaar die vrije dienstbaarheid, die zelfverzakende maar tegelijk kloeke en manlijke toewijding, die

wel zeker ook weet tegen te spreken en tegen te staan; die niets gemeen heeft met een zwakke meegaandheid, en geheel het tegendeel is van een gemakzuchtige onverschilligheid, waarbij men onder een schijn van vrijgevigheid ieder zijn lust gunt, maar om in den grond eigen lust te beter te vrijwaren. Ach! onder dat alles schuilt een ongeloovige kleinachting van den mensch en het menschelijke, waardoor men het de moeite niet waard acht zich ernstig voor anderen in te spannen. Laat ons toezien! 't Is een slecht teeken ten opzichte van onszelven, als wij geneigd zijn in dier voege lage gedachten te koesteren van de menschheid. De besten van ons geslacht hebben immer een hoogen dunk gevoed van de menschelijke vatbaarheid en de menschelijke toekomst, en juist deswegens er al 't hunne voor ten beste gehad. O mochten ook wij een oog hebben voor de stille werking van het goddelijke, voortgaande onder al wat 's werelds oppervlakte beweegt en beroert; een oog en een hart voor het goede, dat uit Nazareth komt, en dat, terwijl te Jeruzalem de staatzucht en de dweepzucht elkander te gronde richten, in stilte Gods tempel bouwt en van allerwege Gods kinderen vergadert. Nog immer wordt het grootste en meest afdoende gewrocht in de stille verborgenheid van hart en huis, waar de krachten worden gekweekt die het merg uitmaken van mensch en maatschappij. En daar is geen plaats zoo gering, geen plek zoo vergeten, waar men zoodoende niet een mede-arbeider kan zijn aan het groote godswerk, en in die bewustheid — gelukzalig!

Daar zijn er, die meenen, dat op hetgeen daar laatstelijk door mij werd aangeroerd, op het werk der dienende, anderen verkwikkende en helpende liefde, geheel en uitsluitend de nadruk moest worden gelegd; die dan ook van ons Kerstfeest alleen den Kerstboom in eere zouden willen houden, mits de volwassenen er niet bij hebben te denken aan een hemelsch licht en een goddelijke trouw; mits, in één woord, bij het werk der liefde de droom des geloofs voorgoed ter zijde worde gesteld. Wat ons betreft, zonder iemand te willen oordeelen, — wij kunnen niet groot denken van eene liefde die niet gelooft en hoopt, of, juister gezegd, die zich van haar geloof en hare hoop geen rekenschap weet te geven; van eene liefde, die te eener zijde niet van zelf een hoogere wereld voor zich ziet opengaan en ter andere zijde geen behoefte zou gevoelen om haar beste ja al haar krachten te putten uit een alom aanwezige en onuitputtelijke levens- en liefdebron. Wij voor ons — zoomin deze aarde, met al wat met en op haar zich beweegt en leeft, bestaanbaar ware zonder het lichtend middelpunt waarom zij haren kringloop volbrengt, even zeker getuigt ons ons innigst leven van die Zon der geesten, waaruit alles ons komt, zonder welke de dag ons geen dag en het leven geen leven zou zijn. Neen, niet om mijmerend droomen, om wakker werken is het te doen; maar juist hiertoe is niets ons noodiger dan de klaarheid, de kalmte, de kracht, ons toevloeiende uit de bewustheid dat wij des Eeuwigen zijn en op zijne trouw mogen rekenen.

Wel wordt dit zeker te dieper gevoeld, naarmate wij, bij het heensnellen onzer jaren, meer zagen verbleeken

en vergaan en kleiner gingen denken van ieder menschelijk pogen op zichzelf beschouwd, zoodat wij, slechts daarop ziende, kleinmoedig zouden worden. Maar neen! wij met al het onze, wij zijn Godes. Zoo is al 't onze, hoe luttel dan ook op zichzelf, mee opgenomen in het groot en heerlijk verband, mee dienstbaar aan het doel, dat steeds klaarder uit de nevelen zal verrijzen. Onder al wat komt en gaat is het ons genoeg, is het ons onuitsprekelijk goed, zeker te zijn van dit ééne: dat het godswerk duurt en voortgaat, en, met de heerlijkheid des Ongezienen, ook het ware menschenheil immer schooner zal doen dagen.

EEN WOORD OVER HET DOEL VAN HET GODSDIENSTONDERWIJS. [1])

. . . , ...

Hoe gaarne ik ook de uiteenloopende meeningen over het doel van het godsdienstonderwijs zou bespreken, voor het oogenblik mag ik niet meer doen dan mijn eigen gevoelen aan het oordeel van anderen onderwerpen.

Bepalen wij het doel van het godsdienstonderwijs, moet er dan van zelf sprake zijn van meer dan éen doel, onder elkaar verschillend, al naar mate de leerlingen in leeftijd, stand, toekomst en ontwikkeling uiteenloopen?

Moet ik denken aan de Zondagschool, aan de Godsdienstschool, aan de Katechisatie?

Mijne katechisatiën worden bezocht door leerlingen van negen tot ongeveer twintig jaar. De laagste twee klassen stel ik gelijk met die der Zondagschool. Daarna heeft een scheiding der leerlingen plaats. Er ontstaan

---

[1]) Het volgend „woord" is na een korte inleiding gesproken in de eerste vergadering van de Vereeniging: „Godsdienstonderwijs" te Utrecht, 5 Januari 1883,

twee afdeelingen: een van de minder, een van de meer ontwikkelden. De eerste afdeeling is in tweeën gesplitst, een voor de jongens, een voor de meisjes. De jongens zijn meest allen handwerkslieden en fabriek-arbeiders; de meisjes zijn dienstboden, naaisters en dochters van den kleinen burger. Deze afdeeling heeft twee klassen; in de eerste zitten de leerlingen van twaalf tot vijftien jaar; in de tweede die van zestien tot twintig jaar.

De tweede afdeeling, die der meer ontwikkelde leerlingen, vormt een cursus van zes à zeven jaren, verdeeld in vier klassen; twee jaar blijven de leerlingen in de eerste, twee in de tweede, twee in de derde en een jaar of langer in de vierde klasse. Dezen cursus stel ik gelijk met de Godsdienstschool, omdat ik geloof daarin dezelfde leerstof met hetzelfde doel te verwerken, als ik meen dat in de Godsdienstschool geschieden moet.

Wij, katecheten, zullen hoogst waarschijnlijk, al is het dan met wijzigingen, onze leerlingen wel allen zoo verdeelen, dat wij uit ervaring kunnen spreken over de Zondagschool, de Godsdienstschool en de gewone katechisatie, drie groote afdeelingen met welke wij niet dezelfde leerstof en dezelfde leerwijze kunnen gebruiken.

Volgt daaruit nu, dat ook het doel voor alle drie verschillen moet?

Ik meen dat het doel van ons godsdienstonderwijs voor alle leerlingen hetzelfde is: opvoeding door ontwikkelend onderwijs.

Opvoeding is het ééne groote doel. Ons godsdienstonderwijs moet in onze leerlingen den inwendigen mensch doen ontwaken, dien tot zelfbewustzijn brengen en wat daar in hunne harten sluimert van zedelijk-godsdienstigen

aanleg, gaande weg oproepen, opdat het zich openbare in al wat zij zijn, spreken en doen. Dit doel meen ik te moeten bereiken langs den weg van ontwikkelend onderwijs, d.w.z. een onderwijs, dat noch de bevatting der leerlingen te boven gaat, noch door al te laag bij den grond te blijven of door gedurige herhaling in denzelfden vorm en in dezelfde volgorde hun weerzin en verveling wekt; een onderwijs daarentegen, dat hun gemoed doet meespreken en hun hoofd tot denken dringt; een onderwijs dat, geheel in overeenstemming met hun bevatting, hen het leven leert begrijpen en liefhebben en hen tevens voor dat leven geschikt maakt.

Wil men een nadere omschrijving van het doel dat aan ons godsdienstonderwijs behoort gesteld te worden, dan weet ik dit doel niet anders en ook niet beter te omschrijven, dan ik nu tien jaren geleden gedaan heb. [1])

„Godsdienstonderwijs", schreef ik toen, „stelt zich ten doel het kweeken van waarachtig en zuiver godsdienstig gevoel, het opwekken en ontwikkelen van zedelijk leven, niet zoo, dat dit leven alleen een voorwerp wordt van verstandelijke kennis of erger nog van het geheugen, maar zoo, dat de leerling onder den invloed van het onderwijs vroom en zedelijk wordt. In hem moet geboren worden liefde voor de gemeenschap met God en nederige zelfverloochening; zijn ooren moeten opengaan voor de stem van den plicht; het karakter moet zich gaan vormen, naar zijn geweten moet hij leeren luisteren. Uit zichzelf en op zichzelf moet hij leeren handelen. Van de

[1]) Zie: Eene leerwijze voor het Godsdienstonderwijs door W. Jesse. Leiden, S. C. van Doesburgh 1873.

liefde voor God en menschen moet hij de praktijk leeren verstaan. Onderwijzen en opvoeden vallen dus samen. Waar gescheiden wordt, wat één moet wezen, wordt het onderwijs vervelend en onvruchtbaar".

Wilt gij het meer in bijzonderheden hooren omschrijven, dan herinner ik u hoe F. W. N. Hugenholtz de roeping van de godsdienstige opvoeding in het huisgezin teekent: „Ook zonder eenig wetenschappelijk te verdedigen Godsbegrip kan een mensch in zijn leven toonen, dat men met en voor God leven wil. Dit is 't, wat wij allen aan onze kinderen kunnen geven, dat moet begin, midden en einde zijn van onze godsdienstige opvoeding. Godsdienst is leven in Gods dienst, onder Gods oog, nabij God willen zijn, omdat men het daar goed heeft, en dáár alleen; en dus overal en in alles het goddelijke, het goede, het reine zoeken. Godsdienst is dus voor de kinderen hartelijk en gehoorzaam jegens Vader en Moeder, trouw en mededeelzaam voor elkaar, vlijtig in hun werk, vroolijk en rond zijn in hun spel. Godsdienst is waarheid spreken, ook die allermoeilijkst uit te spreken waarheid: „ik heb kwaad gedaan." Godsdienst is moed hebben en moed houden, ook waar het leven, ook waar de menschen, ook waar wij onszelf teleurstellen. Godsdienst is dankbaar en nederig zijn. Biddend waken, moedig strijden, nederig wachten, hopend lijden, vroolijk zijn met die reine vroolijkheid, waardoor de kinderen en menschen aan kinderen Gods doen denken: dat is de ware godsvrucht." [1])

[1]) Zie: Godsdienstige opvoeding door F. W. N. Hugenholtz. Amsterdam, Tj. van Holkema 1880, bladz. 10.

Zegt niet: „maar dat doet de school!" Want de school doet het niet, althans niet die scholen, welke ik van nabij ken. Er zijn zeker wel onderwijzers die opvoeden, en opvoeden niet alleen tot maatschappelijke, maar ook tot christelijke deugden. Doch er zijn ook onderwijzers die met een christelijke opvoeding gebroken hebben en die zoo niet met evenveel woorden, dan toch met de daad verklaren, wat een hoofd der school eens tot een beter gezind onderwijzer zeide: „Opvoeding in de school, dat is een kletspraatje van dominé's! Orde is N°. Één. Kennis is N°. Twee. Een N°. Drie is er niet!" Dit is nu wel het ergste, wat ik van dien aard hoorde, maar het is zeer teekenend en met wijzigingen, ook wat fatsoenlijker uitgedrukt, heb ik hetzelfde oordeel bij zeer velen teruggevonden. De leerstof, vervat in de schoolboekjes, al is die ook nog zoo geschikt voor de opvoeding tot maatschappelijke en christelijke deugden, verliest dan ook in vele scholen haar opvoedend karakter door het gebruik, dat er van gemaakt wordt. Het kind moet leeren praten, zien, denken, oordeelen en spreken. En voor dit doel is de leerstof der leesboekjes een der middelen. In mijn kring zie ik weinig invloed van de school op de zedelijk-godsdienstige ontwikkeling der leerlingen.

Wij moeten vooralsnog ook niet een zoo grooten invloed van het huisgezin op die ontwikkeling verwachten, dat wij deze aan het huisgezin kunnen overlaten en alleen een zuiver wetenschappelijk doel aan ons onderwijs stellen. Zeker, er zijn zeer veel goede huisgezinnen. En omdat wij zelf het te huis zoo goed gehad hebben, idealiseeren wij niet zonder grond en gaarne

den invloed van het huisgezin. Doch het huisgezin van veel arbeiders en kleine burgers kan niet een voldoend opvoedend vermogen oefenen op het zedelijk-godsdienstig leven der kinderen. De fabriekarbeiders in de Zaanstreek zijn meest alleen te huis om te slapen; de pelders blijven zelfs een geheele week, dag en nacht in den molen; de kleinhandelaars hebben „weinig of geen gelegenheid om zich met de zedelijk-godsdienstige opvoeding te bemoeien;" onder de groothandelaars zijn er velen die haar zoo gemakkelijk aan de school en aan den predikant overlaten.

Mij treft het steeds, hoe weinig vaders uit den gegoeden stand de vrienden zijn hunner zonen en op de hoogte van hun denken, twijfelen en zoeken; hoe weinig huisgezinnen geregeld of ook maar nu en dan een stichtend woord hooren voorlezen, overluid hooren bidden of ook maar op huiselijke feestdagen een godsdienstigen toon aanslaan. Er zijn natuurlijk uitzonderingen, veel uitzonderingen wellicht; maar over het algemeen ondervind ik, dat het huisgezin mij zeer gaarne steunt bij mijn arbeid, zoo dikwijls ik dien steun inroep, doch dat het niet zooveel stichtende kracht ontwikkelt, dat wij moeten verklaren: opvoeden tot zedelijk-godsdienstig leven door ontwikkelend onderwijs doet het huisgezin voldoende en daarom behoeven wij deze niet te stellen als doel voor ons godsdienstonderwijs. Daar dus vooralsnog noch de school, noch het huisgezin beantwoorden aan wat wij zeer terecht hare roeping kunnen noemen, meen ik wel te doen het zwaartepunt van ons godsdienstonderwijs in die opvoeding te leggen, zooals ik die daar even omschreef.

En wel is dit doel een en hetzelfde voor jonge kinderen, voor de minder ontwikkelde zonen en dochters van het volk en voor de meer onderwezen jongelieden van den gegoeden stand.

Aan dat doel moet dus, naar ik meen, alle leerstof dienstbaar gemaakt worden.

Ik ga daarbij uit van de overtuiging, dat „het kennen en erkennen van eenige waarheid niet het eerste is om de godsdienstige ontwikkeling te bevorderen, al wensch ik te doen eindigen met dat kennen en erkennen". Nog steeds ben ik het met F. Rauwenhoff eens, „dat in elken mensch de vatbaarheid voor een geestelijk leven sluimert, dat hem het vermogen eigen is om zich boven het eindige tot het oneindige, boven het aangename tot het goede te verheffen. Dat vermogen moet als elke menschelijke gave ontwikkeld worden, ja, dat vermogen meer dan eenig ander, daar het door de zinnelijkheid wordt onderdrukt. Niet iets geheel nieuws moet den mensch worden bijgebracht, maar het hoogere in hem moet tot zijn recht komen. Een bekendmaking van deze of gene waarheid is daartoe niet in staat. Het geschiedt alleen door opwekking van het gevoel, door een indruk op het hart gemaakt. Is de liefde van het hart door een indruk opgewekt, dan is de godsdienstige ontwikkeling verzekerd. Dan ook is de weg tot het bezit der godsdienstige waarheid gebaand. Zij behoeft niet van buiten te worden aangebracht. Het oog is geopend, nu wordt God gezien. Het oor is ontsloten, nu wordt Gods stem gehoord. De voet is versterkt, nu wordt Gods weg betreden. Naar deze beschouwing wordt de spreuk van de andere richtingen: gij moet de waarheid gelooven om

godsdienstig te zijn, aldus omgezet: gij moet godsdienstig zijn om de waarheid te kunnen gelooven".

Het kan dus, om nu maar iets tot voorbeeld te noemen, mijn doel niet zijn, dat mijne leerlingen de Bijbelsche geschiedenis kennen. De verhalen uit den Bijbel zijn met zooveel andere alleen middel. Aan het eind van het godsdienstonderwijs oogst ik dan ook die kennis niet. Moest bij de aanneming tot leden der gemeente een examen worden gehouden, mijne leerlingen zouden op dat stuk zeker dom zijn. Wat nood! Ik hoor anderen, die de kennis der Bijbelsche verhalen als doel van het godsdienstonderwijs stellen voor hun minder ontwikkelde leerlingen, zeer dikwijls klagen, dat die Bijbelsche geschiedenis, ik zeg niet in grove trekken, maar in haar samenhang en beteekenis, daarin dus waarop het moet aankomen, zoo spoedig weder vergeten wordt, dat zij het noodig achten altijd weder van voren af aan te beginnen, om aan het eind te ervaren, dat het begin toch weder vergeten is. Straks als de Katechisatie niet meer bezocht wordt, is dus juist dat geleerde spoedig weder verloren. Mijne gemeente levert daarvoor het bewijs. Vroeger was het onderwijs in de Bijbelsche geschiedenis toevertrouwd aan de Diakenen. Zij kweten zich van hun plicht door de kinderen van hun zesde tot hun twaalfde jaar het eene vraagboek na het andere en eindelijk een zeer dik en uitvoerig te doen van buiten leeren. Het wel opzeggen der lessen werd met fraaie prijzen beloond. Toch ontmoet ik bij de vaders en moeders mijner leerlingen niet zooveel meer kennis der Bijbelsche geschiedenis dan bij hun kinderen. Daarom durf ik dan ook te geruster met mijne jongste leerlingen trachten mijn doel te treffen

door zedelijk-godsdienstige verhalen uit den Bijbel en overal verzameld, en de kritiek te ontgaan op die Bijbelsche geschiedenis, die zeker al een zeer ongeschikt middel is „om het hart voor godsdienstige indrukken vatbaar te maken, allerminst het kinderhart en dat der eenvoudige zielen."

Bij de arbeiders en dienstboden tracht ik dat doel te bereiken door het verklaren en bespreken van enkele Psalmen, van woorden der profeten, doch bovenal van het onderwijs van Jezus in de Bergrede, in de Gelijkenissen en in Gesprekken opgeteekend. De korte gezegden van Jezus en uit de Brieven worden gemakkelijk onthouden en later dikwijls uit eigen beweging in opstellen gebruikt, evenals de beteekenis van de Gelijkenissen en van menig Nieuw-Testamentisch verhaal. Zijn deze leerlingen oud en wijs genoeg om eens om zich heen te zien, dan begin ik vanzelf over de praktijk van het Christendom in de tegenwoordige maatschappij te spreken. Ik begin dan te beproeven of ik deze jonge menschen, die den geest van Jezus eenigszins in zich bezitten, nu ook niet kan laten gevoelen, dat zij in de samenleving rechten en verplichtingen hebben. Voor den godsdienst in het leven hen te winnen is dan alleen een schrede verder naar het doel: opvoeding door ontwikkelend onderwijs. Soms heb ik gereede aanleiding in voorvallen uit het eigen leven. Toen voor eenigen tijd de Sociaal-demokraat Domela Nieuwenhuis te Zaandam zijne volksbijeenkomsten hield, brachten mijne leerlingen de daar uitgedeelde geschriftjes, de Tien geboden, het Onze Vader, het Ave, het Geloof enz. mee in de katechisatie met het verzoek die daar te mogen

lezen en bespreken. Naar aanleiding daarvan sprak ik toen eenige uren met hen over de standen, de stoffelijke welvaart, het huisgezin, de school, de gemeente en de maatschappij.

Ook tot een waardig gedrag op het gebied van het kerkelijk leven wil ik hen opvoeden. Daarom vertel ik hun van de Roomsche Kerk, van de Jansenisten, van de Jezuïten; van de Luthersche, de Nederlandsch-hervormde, de Christelijk-gereformeerde Kerk; van de Remonstranten en Mennisten, ook van de Vrije Gemeente. Ook over onze richting spreek ik, over de feestdagen, over doop en avondmaal. Aan allen geef ik een Nieuw Testament ten geschenke, waarin ik hen de plaatsen leer aanteekenen, die indruk op hen maken.

En als dan aan het eind van den leertijd door deze leerlingen tegen den „avond der belijdenis" een levensbeschouwing is opgesteld, waarin zij elk op zijn wijze over zichzelf spreken als zedelijk-godsdienstige wezens, over hun roeping in huisgezin, gemeente en maatschappij, als zij met eenige naïveteit vertellen van hun omgang met God, van hun strijd met zichzelf, van hun pogingen tot zelfverbetering, van hun hoop om als zij veel over en beter doen, wat nader te komen bij het beeld Gods; van al de middelen die zij daartoe aanwenden of nog zouden kunnen gebruiken, dan is het mij meermalen gebeurd, dat de diakenen aan wie zij deze levensbeschouwing voorlezen, na afloop van de zoogenaamde „aanneming" tot mij zeiden: „Wie zijn wij, dat wij zouden recht hebben die biechten te hooren! Laat die beschouwingen tusschen leerling en leeraar blijven! Wij willen u, onderwijzer, wel gelooven, dat uwe leerlingen

leden van de gemeente kunnen worden, als gij ons verzekert, dat zij het leven beschouwen, zooals gij het hun leert." Maar dan is dit ook voor mij het bewijs dat ik een doel voor mijn onderwijs heb gekozen, dat min of meer bereikbaar is. Dikwijls bespeur ik, dat ook hier geldt: „zoek eerst het Koningrijk Gods en zijn gerechtigheid en al het andere zal u toegeworpen worpen." Zelfs de besten onder hen mogen dan niet zooveel „weten," niet zooveel „van buiten kunnen opzeggen;" er is toch van de spreuken, van de gedichten, van de psalmen en gezangen, van Bijbelsche verhalen en geschiedkundige personen genoeg in het geheugen blijven zitten, om hen daarover op den „avond der belijdenis" te ondervragen en meermalen ondervind ik later dat hun kennis hen niet verlegen laat staan, als zij, mannen en vrouwen geworden, die in het leven eens noodig hebben. —

Nu heb ik ook een cursus van meer ontwikkelde leerlingen, die de Uitgebreid lagere-, de Middelbare school en het gymnasium bezoeken, en eenigen die, wat aanleg en ontwikkeling, betreft met dezen op ééne lijn kunnen gesteld worden: enkele bevoorrechte kinderen van het volk, onderwijzers en onderwijzeressen.

Ik geloof, niet, dat wij ons met deze leerlingen een ander doel voor ons onderwijs behoeven te stellen. De leerstof kan wat uitgebreider, wat degelijker zijn; toch kunnen wij in de eerste plaats niet veel er anders mee doen dan opvoeden door ontwikkelend onderwijs. De ontwikkelende kracht van het onderwijs trede hier wat meer op den voorgrond dan bij de leerlingen der Openbare lagere school mogelijk is, opvoeding, in den goeden zin van het woord, blijft toch ook hier het doel.

Want wij kunnen niet vergeten, dat deze leerlingen eerst nog maar kinderen zijn van twaalf tot vijftien jaar, dat zij dan jongelieden worden tot hun negentiende, doch dat ze nooit menschen zijn, rijpe mannen en vrouwen, die reeds min of meer zelfstandig staan tegenover de verschijnselen van het lot en van de wereld. Wij mogen ook niet vergeten, dat deze kinderen en jongelieden nog geen belang kunnen stellen in veel, wat ons mannen en vrouwen, het hoogste belang inboezemt, en dat zij nog een goed deel van de ervaring missen, waarmee wij voor ons zedelijk-godsdienstig leven zooveel winst doen.

„De zedelijke vermogens moeten evenzeer opgevoed worden als de verstandelijke." „Wordt het kind op de school te sterk aangezet, dan wordt zijn geest verzwakt in plaats van gesterkt. Zoo mag ook de zedelijke natuur niet onder te hooge drukking verkeeren. Ook dit werk moeten wij doen, zooals de goede onderwijzer in de school, langzaam, bij het jaar." Alzoo F. W. N. Hugenholtz. Ik voeg er bij: „Zeer voorzichtig en met veel takt." „Doen door laten," zou Nicolaas Beets zeggen.

Nu moge ons godsdienstonderwijs bij minder ontwikkelden „voor alles moeten dienen om den godsdienst van het hart aan te kweeken en de wijze te doen kennen, waarop die godsdienst in onze tegenwoordige maatschappij zich heeft te openbaren;" nu moge ons onderwijs bij meer ontwikkelden bestemd zijn „om den mensch als godsdienstig wezen te doen begrijpen;" het moge den godsdienst „dat gewichtig verschijnsel in het leven der menschheid in zijn oorsprong, zijn ontwikke-

lingsgang, zijn wezen, zijn recht van bestaan verklaren;" ik zou toch na zooveel jaren van praktijk schromen met F. Rauwenhoff te verklaren: „het eerste is berekend op de vorming van het hart en oefening in de praktijk van den godsdienst; het tweede is wetenschappelijk van aard en strekt vooral tot vermeerdering van kennis." Wie weet of hij het nu nog wel zoo onvoorwaarlijk zeggen zou, als hij een twintig jaar onderwijs gegeven had. Misschien zou hij met velen van ons het betreuren, dat wij onze leerlingen verliezen op een leeftijd, waarop zij voor meer wetenschappelijk onderwijs rijp worden en naar de Akademie gaan om college te houden. Met hun vatbaarheid moeten wij dus rekenschap houden en daarom meer het zwaartepunt verplaatsen van de wetenschappelijke naar de opvoedende behandeling der leerstof. Dit wil niet zeggen, dat ik het wetenschappelijk element uit dit onderwijs wil verwijderen en het daardoor gelijkmaken aan dat voor minder ontwikkelde leerlingen: maar dat wij niet uit het oog moeten verliezen, hoe nadeelig die te hooge drukking werkt, waaronder wij onze knapen en meisjes brengen bij een al te wetenschappelijke behandeling der leerstof.

En dit zal zeker worden voorkomen, waar de wetenschappelijke kennis door ons als een middel tot opvoeding gebruikt wordt; omdat wij dan steeds zullen te rade gaan met wat onze leerlingen noodig hebben. Het is toch niet te onderstellen, dat de kinderen onzer Openbare lagere scholen de behoefte aan zedelijk-godsdiendienstige opvoeding behouden, als zij de werkplaats, of de keuken zijn binnengegaan, en dat de leerlingen der Middelbare scholen en Gymnasia of die met hen

gelijkstaan in ontwikkeling op hun leeftijd deze zedelijk-godsdienstige opvoeding kunnen ontberen. Zij blijven kinderen, knapen en meisjes, wier opvoeding nog niet voltooid is. Zeker zal de school zich aan hen misschien meer laten gelegen zijn; huiselijke invloed kan hun wellicht iets ten goede komen. Toch is er voor ons, godsdienstleeraars, aanleiding te over om ons overtuigd te houden, dat de zedelijk-godsdienstige opvoeding van dit jonge geslacht onze hulp nog niet kan missen.

Onze leerstof stelt ons heerlijk in de gelegenheid aan de bereiking van dat doel voort te arbeiden.

De Geschiedenis van den godsdienst van Israël is met vermijding van te veel kritiek, waarvoor de laagste klasse van den cursus ook nog geen zeer ontwikkeld orgaan heeft, wel zoo te vertellen, dat het een geschiedenis wordt in tafereelen, die niet alleen boeien door degelijkheid, maar die ons gelegenheid geven deze jonge harten onder den invloed te brengen van den zoo innig godsdienstigen geest van dat volk. Het verhaal der uitwendige lotgevallen met zijn opsomming van koningen en oorlogen kan niet dan een zeer ondergeschikte plaats bekleeden: maar de verhalen van de levens der profeten in de lijst van hun tijd, met hun liederen en hun prediking; het aanschouwelijk maken van den samenhang tusschen oorzaak en gevolg, van het doel waarnaar het beter deel van dat volk streeft; dat alles zal niet nalaten onzen leerlingen niet alleen wat te leeren, maar hen ook te grijpen in het gemoed en hun geloof te versterken in die Hoogere macht, die heilig is en rechtvaardig, barmhartig en liefderijk.

Zoo zal de jeugdige leerling ook de Levensgeschiede-

nis van Jezus, ontdaan van de versierselen, waarmêe de overlevering zijn persoon onkenbaar heeft gemaakt, niet hooren verhalen of hij moet dien mensch met oprechte ingenomenheid en vurige geestdrift aanhangen. En als het waar is, wat Pierson beweert, dat wij het meest door voorbeelden leeren en het meest door voorbeelden in ons leven gesteund worden, dan is zeker de persoon van Jezus een voorbeeld, waarmee wij weldadig kunnen werken. Hem overluid te doen denken is voor mij altijd het beste middel geweest om niet alleen zijn denkbeelden over God en den mensch, over zonde en bekeering, over vertrouwen, liefde en hoop, over het gebed, over de maatschappij in het licht van den godsdienst mee te deelen: maar ook om mijne leerlingen den invloed te doen gevoelen van die denkbeelden, en zoo den indruk daarvan in hun harten achter te laten en hier door hun eigen gemoed en karakter te vormen.

Dan volgt de Geschiedenis van de ontwikkeling van het Christendom, zijn invloed en voortgang tot op onzen tijd. Ook ik meen, „dat wij ernstig te bedenken hebben met welk doel wij onze leerlingen inleiden in de geschiedenis van deze achttien eeuwen." Kennis der feiten zonder meer kan het doel van dit onderwijs niet zijn. Ware het dit wel, ik zou niet zonder grond moeten vreezen voor dat eindeloos vergeten. Maar nu er een voordeel voor de praktijk in gelegen is, wordt het een vruchtbaar deel van ons onderwijs. Wij leeren hen de wetten kennen, die blijkens de geschiedenis de ontwikkeling en de openbaring van den godsdienst regelen; wij leeren hen den tijd meer of min begrijpen, waarin wij leven; wij kunnen dat doen door een beeldengalerij

van groote mannen te openen, dien voor jongelieden aantrekkelijken vorm der Kerkgeschiedenis; levensbeelden waaruit wij achterwege laten een massa bijwerk, die der jeugd hoegenaamd geen belang inboezemt, en waarin wij verwerken wat voor haar past. Wij laten de vormen zien, waarin het Christendom zich heeft geopenbaard, opdat zij die zouden leeren waardeeren; wij toonen den samenhang tusschen den godsdienst en het maatschappelijk leven, opdat zij het goed recht en het noodzakelijk bestaan van het Christendom voor onzen tijd leeren beseffen. In deze klasse kunnen wij natuurlijk meer dan in die der minder ontwikkelden geven van de Geschiedenis van het Protestantisme, opdat de leerling ga verstaan, hoe het vrije denken zoowel als de vroomheid des harten noodzakelijke bestanddeelen zijn van een echt menschelijk leven. En als wij dan doen zien op welke grondslagen de nieuwere maatschappij is gebouwd, dan zal hij vanzelf gevoelen, dat de godsdienst in onzen tijd een heerlijke roeping heeft, daar noch de Staat, noch de School, noch het Huisgezin het buiten den godsdienst zullen kunnen stellen. Wie weet of eenigen onzer leerlingen door dit onderwijs niet bewaard blijven voor die betreurenswaardige oppervlakkigheid, waaronder zoo velen, ook onder hunne onderwijzers, lijden en voor die even bedroevende onverdraagzaamheid, waardoor onze tegenstanders zich kenmerken.

Ook voor het laatste deel van het godsdienstonderwijs, de zoogenaamde Geloofs- en Zedeleer, stel ik mij geen ander doel dan opvoeding door ontwikkelend onderwijs. Dit deel kan ik alleen met zeer ontwik-

kelde leerlingen behandelen, omdat ik meen, dat wat daarvan door eenvoudigen gekend moet worden, zich laat herleiden tot wat reeds behandeld is, als de prediking van Jezus onderwezen werd. Zoo is het ook met de Geschiedenis der godsdiensten, nog maar zeer zelden door mij behandeld. Aan die beide vakken stel ik hooge eischen, waaraan in den regel alleen toekomstige studenten kunnen voldoen, d. w. z. jongelieden die wel onderwezen zijn, wat mythologische kennis bezitten en bij wie eenige vatbaarheid en belangstelling voor wijsgeerige behandeling der stof kan verwacht worden. Bij het behandelen der Geloofs- en Zedeleer wensch ik de ontvangen indrukken van het zedelijk-godsdienstig leven te rechtvaardigen en tot een stelsel te vereenigen. Ik doe dit om gelegenheid te hebben met beschaafde jongelieden te spreken over de denkbeelden en twijfelingen, die zij in hun kring ontmoeten of die bij henzelf bovenkomen.

Wij kennen die denkbeelden, vragen en twijfelingen; zij raken de grondslagen van godsdienst en zedelijkheid, het bestaan en het wezen van God, het onderscheid tusschen goed en kwaad, de onsterfelijkheid en meer dergelijke vragen. Het is noodig het goed recht van ons geloof voor hun denkend verstand te handhaven en ons godsdienstig leven voor hen te rechtvaardigen. Dit maakt hen wel niet vroom, als zij het niet zijn, maar ik heb toch menigeen tot ernst gestemd en die luchthartigheid leeren afleggen, die aan het onwikkelen van hun godsdienstig leven allereerst in den weg staat. Ik doe mijn best dit onderwijs aan het eigen gemoedsleven der leerlingen vast te maken; en ik dank

daaraan menig vertrouwelijk uurtje met de besten, waarin ik hen overtuigen mocht, dat de mensch, vervuld met den geest van Jezus, in staat is den waren blik op het leven te slaan, het innigst zieleleven te hebben en het gelukkigst zich te gevoelen onder al wat gebeurt, wat gewerkt en geleden wordt. Het waren almede van mijn beste en meest vruchtbare uren, die mij de vriendschap en het vertrouwen van menig jong hart verzekerden, niet omdat ik het zooveel leerde, maar omdat ik het kon goed doen.

En als dan ook voor de leerlingen van dezen cursus de avond der zoogenoemde belijdenis gekomen is, dan zijn zij daar allen op één na, die niet wenschte lid der gemeente te worden, verschenen en heb ik hen aan de diakenen mijner gemeente moge voorstellen, wel niet met zooveel wetenschappelijke kennis doch wel met eenige zelfkennis; met veel waardeering, met gevoel van ernst voor het leven, met eenige geestkracht en geestdrift om het met dat leven toch ook eens op te nemen. Van dit alles getuigde hun voorgelezen levensbeschouwing. En nu heb ik met dien éénen later wel velen voor goed zien heengaan; toch ontmoet ik vele anderen na het aanvaarden van het lidmaatschap nog dikwijls als brave mannen en vrouwen, die, overal verspreid, hun eenmaal opgeschreven levensbeschouwing nog wel eens nalezen, nog gaarne een goed woord hooren, een stichtelijk boek openen en hun kinderen trouw naar de kathechisatie zenden.

Deze ervaring overtuigt mij dat ik een bereikbaar doel aan het godsdienstonderwijs stel.

ZEDELIJKE BEGINSELEN, ZEDELIJKE BELANGEN EN STAATKUNDE.

VOORDRACHT,

gehouden in de Vrije Gemeente te Amsterdam

12 Februari 1883

DOOR

MR. H. G. GOEMAN BORGESIUS.

Tot ons leedwezen kon de spreker niet besluiten bovengenoemde voordracht in haar geheel ons af te staan, zoodat wij met het volgende beknopte verslag ons moeten vergenoegen.

De drie volgende vragen stelde spreker zich ter beantwoording voor:

1. In hoeverre behooren, ook op staatkundig gebied, zedelijke beginselen op den voorgrond te treden?

2. Hoe en in welk opzicht openbaart zich de invloed van de staatkunde op de zedelijke belangen des volks?

3. Wordt bij ons te lande het verband tusschen zedelijkheid en staatkunde genoeg in het oog gehouden?

1. Over 't algemeen wordt in onze tegenwoordige maatschappij zedelijkheid niet genoeg gewaardeerd. Iemand zonder beginselen en zonder karakter moest in de maatschappij geen achting vinden, al was hij ook nog

zoo vermogend en geleerd. Wat toch den mensch werkelijk tot mensch maakt dat is zijn zedelijk bewustzijn en zedelijk leven; zij kunnen niet verwaarloosd worden zonder dat de mensch valt van het voetstuk, waarop hij door Hoogere Macht is geplaatst. In de werkelijkheid wordt het echter in den regel geheel anders begrepen. Hij, die de meeste vertooning weet te maken, wordt vaak 't meest gevierd, mits hij de conventioneele grenzen der zedelijkheid niet overschrijde.

Met beginselen wordt meer en meer gespot en zelfs hoort men het openlijk verkondigen, dat een staatsman, die iets groot wil tot stand brengen, en een blijvenden invloed op s'lands zaken wil uitoefenen, alle beginselen ter zijde moet stellen. Beginselen, contrabande voor den staatsman! Niet door zedelijke motieven zou hij zich moeten laten leiden, geen maatstaf van recht en humaniteit zou hij hebben aan te leggen! Maar zulk een staatkunde zonder zedelijken grondslag is gelijk aan een schip zonder roer. Terecht zeide Thorbecke: „Indien men mij tegenwerpt, dat ik mij te veel door een ideaal laat vervoeren, zal ik antwoorden, dat de werkelijkheid naar haar ideaal moet worden gericht. Niemand heeft het in de hand, maar waarheen stuurt hij, die het niet in het oog houdt?"

Door die woorden sprak Thorbecke reeds een veroordeelend vonnis uit over alle utilistische politiek, waaraan de zedelijke grondslag ontbreekt. Geen zedelijkheid zonder ideaal, geen ideaal zonder beginsel; zedelijkheid, idealen, beginselen, ziedaar drie onafscheidelijke factoren. Ook in het staatkundig leven moet het ethisch element op den voorgrond staan. Wil men de zedelijkheid in de

staatkunde de deur wijzen, dan zal men haar evenmin kunnen handhaven in het partikuliere en maatshappelijke leven. Maar gelijk het maatschappelijk leven zonder zedelijkheid een groot slagveld wordt, waarop tegenstrijdige belangen elkaar ten bloede toe bekampen, zoo zal het ontbreken van een zedelijken grondslag in de staatkunde ten gevolge hebben een onderdrukking van de minderheid door een tijdelijke meerderheid, een welige ontwikkeling van partijgeknoei en partijtirannie. En tegelijkertijd zal in den boezem der partijen zelf tweedracht geboren worden, en tot elken prijs zullen niet alleen de partijen onderling maar ook de leden van dezelfde partij elkaar den voorrang betwisten.

Sommigen willen het verband tusschen zedelijkheid en staatkunde in theorie toegeven, maar onder de „mits" dat men er in de praktijk niets van bemerke. In schijn wordt dan de zedelijkheid gehandhaafd, maar in werkelijkheid de deur uitgezet. Geen wonder derhalve, dat men wel eens hoort vragen: is een vast karakter voor een goed staatsman niet een struikelblok? Is 't niet een hinderpaal tegen het vervullen van een actieven rol op het staatstooneel? Inderdaad bij zeer velen staat nog het denkbeeld vast, dat bijna alle staatslieden transigeeren en intrigeeren, dat politiek niets anders is dan een strijd om het gezag, dan een speculatie op zwakheid en hartstocht. En er is aanleiding toe. Hoe meer een staatsman weet te plooien en door gunstbetoon zich vrienden weet te maken, des te grooter is dikwijls zijn kans van tijdelijk succes. Handigheid en sluwheid zijn echter wel voldoende om parlementaire triumfen te behalen, maar nationale triumf en zijn alleen voor hen weg-

gelegd, die bij de kronkelingen van hun staatkundigen loopbaan altijd een bepaald ideaal voor oogen hebben gehouden. Dat getuigen de voorbeelden van Van Hogendorp, Thorbecke en Groen Van Prinsterer. Trouw aan beginselen en vastheid van karakter ging echter ook bij hen gepaard met wijziging van inzicht op menig punt van staatsbeleid. Hoe kan het anders? „Tempora mutantur et nos mutamur in illis." Uit een zedelijk oogpunt is zulk een verandering van inzicht, als gevolg van voortgezette studie, of van veranderde omstandigheden, niet te laken maar te prijzen. Geheel anders echter wordt het, als men handelt in strijd met eigen inzichten. Bij de beoordeeling past evenwel de grootste voorzichtigheid, de innerlijke motieven blijven zoo dikwijls verborgen; en slechts zelden kan men aanwijzen waar de overtuiging ophoudt en de prostitutie der politieke idee aanvangt.

Een staatsman, die nuttig werkzaam wil zijn, moet echter ook den schijn van politieke immoraliteit vermijden. Wat men op zijn minst in elken staatsman, in elken minister mag vorderen is, dat hij door zijn daden en handelingen het bewijs levere, dat hem nog iets anders, iets hoogers voor den geest sta dan de machttitel of de ambitie om steeds als overwinnaar het parlementaire worstelperk te verlaten.

Te ontkennen is het niet dat vooral in het staatkundige leven de verleiding groot is. Boven de deur van een groot politiek blad las men eens: Die Politikverdirbt den Charakter. Het zou wel goed zijn als geen staatsman de deur van zijn kabinet kon binnentreden, zonder telkens aan dat woordals aan een waarschuwende stem herinnerd te worden.

2. Moet zoo een gezonde staatkunde, ook het staatsbestuur, van zedelijke beginselen uitgaan, omgekeerd oefent zij op de zedelijke belangen den grootsten invloed uit. Van hoe grooten invloed de staatsinrichting op het zedelijk leven is, bewijst b. v. de wetgeving van Rome. Daar was reeds omstreeks 500 j. v. Chr. de slavernij een gewettigde instelling, en handelde de meester met zijn slaaf geheel naar willekeur. Eerst ten tijde van Augustus werd verboden een slaaf zonder eenige reden om te brengen, doch niet uit menschelijkheid, maar alleen uit staatsbelang. Bekend is hoe demoraliseerend die gewettigde slavernij werkte op het huiselijk en maatschappelijk leven, de handenarbeid als onteerend werd aangemerkt, het huwelijk voor velen te kostbaar was, de kinderarbeid als geoorloofd werd beschouwd. Hooger staat in dit opzicht de wetgeving der Israelieten, bij wie de slavernij verboden was, en de schuldenaar wel dienstbaar, maar niet rechteloos werd, De persoonlijke vrijheid, hier gehuldigd, leidde tot waardeering van het huwelijk en voornamelijk tengevolge van hun ingetogen en huiselijk leven hebben de joden zich weten te handhaven tot op dezen dag. Het christendom gaf een andere wending aan de zeden en dientengevolge ook aan de sociale wetgeving. Van Constantijn, den eersten christenkeizer gingen mildere wetten uit; er werd gezorgd dat niemand meer van honger behoefde om te komen, de kindermoord werd gestraft, de zondagsrust bevorderd. Wel bleef de slavernij onaangetast, maar toch werd de positie der slaven allengs verbeterd, tot zij eindelijk, onder den invloed van de kerk en het kanonieke recht, plaats maakte voor de lijfeigenschap. En ook de lijfeigenschap was niets anders

dan een mildere vorm van slavernij, die misbruiken volstrekt niet buitensloot; zelfs in 1738 was bescherming van de zwakken tegen de sterken nog zoo noodig, dat Friedrich Wilhelm I een Prügelmandat uitvaardigde waarbij matiging in het afranselen bevolen werd. Eerst in 1806 werd in Duitschland de lijfeigenschap voor goed afgeschaft en zelfs thans bestaan er hier en daar toestanden die met de vroegere veel overeenkomst hebben. De vroegere wetten en instellingen doen op de zeden nog hun invloed gevoelen. Volken zijn in velerlei opzicht te vergelijken met individuen. Een individu is een product van zijn omgeving, van de omstandigheden waarönder hij leeft. Met een volk is het niet anders. Wetten en zeden werken wederkeerig op elkaar in, en de wetten, die ook uit een zedelijk oogpunt den grootsten invloed uitoefenen, zijn de zoodanige die het uitvloeisel zijn van diepgevoelde behoeften, de uitdrukking van een volksovertuiging.

Dat geldt ook van onze wetgeving. De bepalingen van onze zondagswet bv. worden onuitgevoerd gelaten, omdat zij niet meer van dezen tijd zijn, Daarentegen oefent de drankwet al reeds een goeden invloed op het zedelijk gehalte des volks, maar ze is ook het uitvloeisel geweest van een levendig gevoelde volksbehoefte.

3. Toch bestaat ook hier te lande nog een groote schroom voor de bevordering van zedelijke belangen door den Staat. Waar 't wetten geldt die op de zedelijkheid van invloed zijn wordt telkens de bedenking gehoord: daarmee mag de Staat zich niet bemoeien. Zeker de Staat kan zijne inwoners niet zedelijk noch rijk maken, maar wel kan en moet hij de voorwaarden

voor de ontwikkeling van zedelijkheid en welvaart zooveel mogelijk bevorderen. In art 33 van de wet op 't lager onderwijs is dan ook die roeping van den Staat tot bevordering van maatschappelijke en christelijke deugden door middel van het openbaar onderwijs onbewimpeld uitgesproken.

Toch wordt die stelling door velen bestreden; zoo hebben velen gestemd voor een wet tot regeling van den kleinhandel in sterken drank die gestemd zouden hebben tegen een wet tot beteugeling van het misbruik van sterken drank, omdat ze drankmisbruik beschouwen als een volkszonde, waarmee de Staat niets te maken heeft. De handhaving van de staatsloterij, de wetten die aanleiding geven tot smokkelhandel, de bepalingen waarbij aan het woord van den meester meer dan aan dat van den knecht wordt gehecht, zij pleiten niet voor het streven om van staatswege zedelijke belangen te bevorderen. Gelukkig mogen wij daarentegen wijzen op tal van andere wetten, die wel degelijk uit zedelijk oogpunt een invloed ten goede uitoefenen als op de wet op de Rijkspostspaarbanken die de spaarzaamheid bevordert, op strafwetten, waardoor de onzedelijkheid wordt gebrandmerkt, op het verbod van kinderarbeid, waardoor de exploitatie van zwakken wordt tegengegaan enz.

Sommigen zijn bevreesd voor bevordering van zedelijke belangen door den Staat, omdat volgens hen de zedelijkheid den steun van den godsdienst behoeft en de staat geen godsdienst kon belijden. De eerste vraag is: zou het waar zijn dat er geen zedelijkheid is zonder godsdienst? Die vraag nu moet zeker bevestigend worden beantwoord, indien men onder godsdienst verstaat het streven naar het ideale,

't gevoel van afhankelijkheid van een hoogere macht. — Maar kan een dergelijke godsdienst ooit een belemmering zijn voor den staatsman? Integendeel, zulk een idealistische zedelijkheid moet de regeeringspersonen en de ambtenaren bezielen. Gelukkig kan het gehalte van onze ambtenaren zeer goed de vergelijking met dat van buitenlandsche doorstaan en behooren omkooperij en oplichterij ten onzent tot de uitzonderingen. Hoe meer hoogere en lagere ambtenaren, de Regeering en de volksvertegenwoordiging van een rein-zedelijken geest doordrongen worden, des te beter zal het Staatsbestuur aan zijn doel gaan beantwoorden.

Na afloop van deze voordracht opent de voorzitter de gelegenheid tot debat,

Dr. H. C. Muller brengt eenige bedenkingen in 't midden tegen het gehoorde. Hoeveel belangrijks de spreker ook te berde bracht, hij had minder algemeene beschouwingen, meer gepreciseerde verklaringen verwacht. Wat verstaat b. v. spreker door zedelijkheid? Spreker heeft bij herhaling Thorbecke aangehaald, maar, hoe krachtig deze ook eens aan eigen beginsel vasthield, zijn politiek is thans verouderd. Spreker heeft gewaagd van utilistische politiek zonder zedelijken grondslag, maar weet hij dan niet dat groote denkers en wijsgeeren als Stuart Mill het utilisme in de moraal hebben verdedigd? Zonder zedelijk beginsel heeft een partij alleen een egoïstisch doel. De liberale partij bevestigt dien regel, want ten opzichte van de koloniën, van de dienstvervanging, van het stemrecht heeft zij een egoïstische politiek gevolgd. Is het waar dat Constantijn de

Groote een christelijk vorst was? Is hij niet veeleer uit staatkunde tot het christendom overgegaan? De woorden: „christelijke en maatschappelijke deugden” behooren in de wet op het lager onderwijs niet langer t'huis, aangezien de zedelijkheid geheel van een godsdienstigen grondslag moet worden losgemaakt en b. v. de sexueele moraal, die aanbeveling verdient, zich niet verdraagt met het christendom.

De Heer Kruijt voelt zich eveneens teleurgesteld; hij weet niet wat men door christelijke, wat door maatschappelijke deugden, wat door politiek, wat door zedelijkheid te verstaan hebbe. Maar dit weet hij, dat het volk geen aandeel heeft in de regeering en dat de afgevaardigden ter wille van hunne zetels de kiezers naar de oogen zien.

De Heer Reinders wenscht hen die steeds vragen naar een bepaling van zedelijkheid eenvoudig te wijzen op het practische leven en op hunne vraag: wat is zedelijkheid? te antwoorden: eerlijkheid, matigheid, kuischheid is zedelijkheid; ziedaar deugden van wier behartiging ook de staat heil te verwachten heeft.

De Heer P. H. Hugenholtz Jr. wenscht de beantwoording van de verschillende sprekers aan den Referent over te laten, maar releveert alleen een onjuistheid in het betoog van den Heer Muller. Deze toch heeft geheel voorbijgezien dat het woord utilisme op zedelijk gebied gebruikt wordt in verschillende beteekenissen. Een utilisme als dat van Stuart Mill is van edel gehalte; waar hij toch „pleasure” als het hoogste doel der zedelijkheid stelt, daar is 't geen laag, zelfzuchtig genot dat hij bedoelt, maar de reine vreugde die het doen van

't goede met zich brengt, zijn utilisme is dus idealistisch gekleurd. Doch er is ook een ander utilisme van zeer laag allooi, een zelfzuchtig streven naar tijdelijk belang en oogenblikkelijk voordeel en het is die utilistische politiek die de spreker heeft veroordeeld. Moge 't niet gemakkelijk zijn een scherp afgebakende definitie van zedelijkheid te geven, toch bleek het ten duidelijkste dat de Referent, gelijk spreker met hem, een warm aanhanger is van een idealistische, religieuse moraal.

De Heer Goeman Borgesius repliceerende merkt op dat de eerste spreker vroeg: wat is zedelijkheid? en intusschen toonde 't zelf te weten, aangezien hij de houding der liberale partij als onzedelijk veroordeelde. De drie voorbeelden die spr. tot staving van dat gevoelen aanvoerde waren allerongelukkigst gekozen. 1°. De koloniale politiek — of heeft niet de laatste 25 jaren de liberale partij onafgebroken aan de hervorming van die politiek gearbeid en zijn niet de gruwelen van het cultuurstelsel door haar toedoen geëindigd? 2°. De dienstvervanging — of heeft niet reeds in '73 het grootste deel der liberale partij het stelsel van dienstvervanging als onzedelijk veroordeeld? 3°. Het stemrecht — of zijn er niet uit de liberale partij vele stemmen opgegaan die den census als maatstaf van kiesbevoegdheid door een anderen wilden vervangen?

De definitie van zedelijkheid die twee sprekers begeerden zullen ze ook thans van hem niet ontvangen; zijn recht en humaniteit ook misschien in de lucht hangende begrippen? Vraagt men wat hij door utilistische politiek verstaat, hij wijst op Frankrijk waar bij de behandeling der pretendenten-wet een Challemel Lacour

durfde zeggen : het geldt hier niet een quaestie van recht of van humaniteit, maar alleen de vraag of het politiek belang voor het oogenblik ons tot zulk een maatregel dringt. Heeft de tweede spreker de leden der volksvertegenwoordiging beschuldigd van de kiezers naar de oogen te zien, hij kan er niets anders van zeggen dan dat, waar dit geschiedt, onzedelijke politiek gedreven wordt.

De Voorzitter brengt ten slotte aan den Heer Goeman Borgesius een woord van hartelijken dank voor zijne voordracht waarin allen, ook die van hem verschilden, warmte van overtuiging, kloeken ernst en practischen zin zullen waardeeren. Met den Referent is hij van oordeel dat er geen echte zedelijkheid, geen ware humaniteit denkbaar is zonder geloof aan het hoogere, het goddelijke in den mensch. Maar al loopen onze theoriën hieromtrent uiteen, in de practijk van 't leven zij 't ons allen te doen om de bevordering van de hoogste, de zedelijke belangen van den mensch en van den staat.

L'EVANGÉLISTE VAN DAUDET.

Een jong, eenvoudig meisje, door een protestantsche propaganda van den weg gebracht, verlaat haar moeder en verbreekt haar trouwbelofte, — ziedaar de hoofdgedachte van Daudet's jongsten roman. Het menschelijke in Eline Ebsen vermoord door het gewaand goddelijke; ik behoef dit onderwerp slechts te noemen om iederen lezer dadelijk te overtuigen, dat dit werk van den beroemden Franschen schrijver in deze Stemmen niet onbesproken mag blijven. Ik wil trachten den indruk weer te geven, die zich onder het lezen aan mij opdrong. In weinig woorden kan ik dien dus samenvatten: uitmuntend wat de bijzonderheden, onbevredigend wat de hoofdzaak betreft.

Welk een talent van beschrijving! Een juweeltje al aanstonds dat eerste hoofdstuk: Na grootmoeders begrafenis. Een achterbuurt van Parijs, en toch wees niet bevreesd, rein is de geestelijke dampkring. Gij bemerkt het reeds aan dat lief zevenjarig schepseltje, dat bij Mevrouw Ebsen en haar dochter aan de deur tikt. „Zijt gij het, Fanny? Ik kan van avond geen les geven."

„Neen, dat wist ik wel, juffrouw — en het kind werpt een nieuwsgierigen blik naar het hoekje, waar de grootmoeder placht te zitten om zich te overtuigen, hoe het er toch wel uitziet, als iemand dood is — ik wist het wel, maar papa zeide, dat ik even naar boven moest gaan om u eens te omhelzen, omdat gij zoo bedroefd zijt." — „O, beste kind!" en zij geeft de lieve blonde kleine een hartelijken kus. Als zij haar uitlaat, staat papa, Mijnheer Lorie, de bewoner der onderverdieping aan den trap en houdt een deftige aanspraak; maar op eens breekt hij den stroom zijner banale beleefdheidsformulen af en zegt: „van heeler harte deel ik in uw leed, juffrouw Eline."

Ja, Mijnheer Lorie, de gewezen onder-prefect, type van den volmaakten bureaucraat. En dan Sylvanire en Romain! En Assaundon, de edele flinke grijsaard, voor niemand bevreesd dan voor Bonne zijn huisvrouw! Welk een allerliefst tooneel, wanneer Assaundon van haar afwezigheid gebruik heeft gemaakt om te doen wat zijn plicht hem reeds lang gebood, maar wat hij uit vrees voor haar had nagelaten! „Beste, beste man, edele ziel!" — „ „Hoe dan, hebt gij het gehoord?" " Zij heeft het gehoord en haar man bewonderd; want haar moederhart was getroffen. Van die zijde, van die zijde alleen was het baatzuchtige kleine vrouwtje vatbaar om adel van ziel te waardeeren.

En eindelijk, Mevrouw Ebsen. Meesterlijk geteekend; een ordinair mensch, maar dan toch zeer aan den goeden kant; volmaakte type van iemand, die vroeger in beter omstandigheden heeft verkeerd en haar kleine ijdelheden nog altijd heeft overgehouden. Te midden

van haar diepe smart vindt zij het toch nog al belangwekkend, dat zij het voorwerp van de algemeene aandacht is. Intusschen vergeven wij haar dat gaarne, om met haar mede te gevoelen bij haar grievend zieleleed. Het leed der moeder, wie men door schandelijke machinatiën haar dochter Eline afhandig heeft gemaakt. Eere zij Daudets fijn gevoel en zijn heerlijke gave van schilderen!

Maar wij vergeten zoo sprekende, door welke middelen dit is geschied, en dat niet Mevrouw Ebsen, maar Mevrouw d'Autheman hoofdpersoon is. De roman heet L'Evangéliste en die machinaties zijn de helsche pogingen eener protestantsche propaganda. Nu treft Daudet het zeker niet, dat de beschrijving van het Réveil, in de Gids van '82, ons Nederlanders nog zoo versch in het geheugen ligt. Welk een afstand, als tusschen een een landschap van een der groote meesters en een landschap op de coulissen geschilderd; als tusschen een heerlijke madonna en een houterig prentje van de moedermaagd! Welk een fijne zielkundige analyse dàar! Men denke bijvoorbeeld aan de bezwaren van het Réveil tegen het tooneel. Hoe wordt er hier met de grove bijl op ingehakt. Mevrouw d'Autheman is geen figuur, maar een figurante; wij leven niet met haar mede; wij voelen niets dan afkeer. De lieve, liefhebbende, hartelijke Eline door een schepsel zonder hart tot haar afgrijselijk fanatisme bekeerd; ziedaar een zielkundige monstruositeit.

In de *Revue des deux mondes* werd onlangs gesproken over la personne sympathique dans la littérature. Wat is dat? Wanneer is iemand ons

sympathiek? Niet krachtens zijn deugd. Niet als het goed met hem afloopt; de gekroonde braafheid behoort in het melodrama thuis. Maar dan, als we ons kunnen verplaatsen in zijn gevoel; als wij òf hem zien strijden en overwinnen, òf als wij begrijpen, waarom hij onderligt in den strijd. Men opent geen roman om het leven ellendiger te vinden; ook niet om zich een oogenblik te vermaken, maar om sympathetisch mee te leven met zijn medemenschen. Dit genot behoort tot de edelste genietingen van het menschelijk hart; sympathie is het groote beginsel van het sociale leven. De geschiedenis leert ons, dat die kunstenaars het hoogst staan, die hun onderwerp het innigst hebben liefgehad. De sympathieke personen zijn diegenen, in wier zieleleven de kunstenaar het diepst is doorgedrongen. — Zoo ongeveer de la Brunetière in de Revue. Toetsen wij nu den roman van Daudet aan dezen kanon: l' i m p o r t a n c e e s t h é t i q u e d e l a s y m p a t h i e (het hoog belang van het sympathiek gevoel op het gebied der schoonheid). Niemand zal zeggen, dat die maatstaf willekeurig is. Is L'Evangéliste tegen die critiek bestand?

Ik behoef immers de bedenking niet te weerleggen: Daudet geeft wat hij uit den mond van Madame Ebsen heeft vernomen; zelf heeft hij in de conférences de godslastering gehoord, en diep verontwaardigd wil hij waarschuwen tegen deze afgrijselijke beweging. Zoo sprekende zou men Daudet den romanschrijver beleedigen. En wie zijn werk L'Evangéliste noemt, stelt zich nog iets anders ten doel dan Mevrouw Ebsens smart te teekenen en te wreken.

Onwillekeurig rijst de vraag bij ons op: van waar

dat deze roman in de hoofdzaak is mislukt? Daudet doet soms aan Dickens denken, hoorde ik onlangs zeggen. Indien dit zoo is, dan zeker ook door zijn bijzonder fijn gevoel bij afwezigheid van gemoedsleven. Men kan dit laatste verschillend beschrijven; maar voor allen zal het wel zijn de erkentenis: één ding is noodig, de behoefte om al wat ons uiterlijk treft tot ons innerlijk leven terug, in verband met de kern onzer persoonlijkheid te brengen; wat wij op de oppervlakte vinden telkens terug te voeren tot de diepte. Iets geheel anders dus dan gevoel. De levendigheid van het gevoel staat wel eens in omgekeerde rede tot de diepte van het gemoedsleven.

Daar is op den bodem van het eindig menschenhart een ledig, dat alleen de Oneindige, het Oneindige zeggen sommigen, kan aanvullen. Is men zich eenmaal daarvan bewust geworden, dan kan de behoefte om dat ledig aan te vullen zoo sterk zijn, dat men een hoogst eenzijdigen godsdienst kiest boven geen godsdienst of een van sleur.

Heeft Daudet dit verstaan, weet hij dat de ontaarding der vroomheid daarom zoo vreeselijk is, omdat we hier de ontaarding hebben van het innigste, dat er in den mensch woont? Weet hij, dat ook een ziekelijke godsdienst daarom zoo machtig is, omdat de mensch niet bij brood alleen, maar ook niet bij gezond verstand alleen kan leven?

Dickens is zich steeds bewust geweest waarin zijn kracht lag. Bij het ontwerpen van L'Evangéliste heeft Daudet zijn krachten overschat. Het is heel wat gemakkelijker een Tartuffe en een Pecksniff dan een

Madame d'Autheman te schilderen. Komisch kan men den huichelaar niet noemen, maar tragisch toch ook niet; walgelijk eenvoudig Bij den dweper daarentegen bereikt de tragiek haar volle hoogte; indien immers tragisch is: alle menschelijk streven verontreinigd door menschelijke eenzijdigheid, moedeloosheid, hartstocht.

In verband hiermede treft ons ook nog dit: bij alle schijnbare consequentie lijdt de karakterteekening van Mevrouw d'Autheman aan halfheid. De toestanden zijn niet zuiver. Hoe is zij zoo hard geworden? Half uit dweepzucht, half uit miskende liefde. Waardoor heeft zij zulk een griezel van haar man? Half uit devotie, maar ook omdat hij zoo afzichtelijk leelijk is. Van waar de invloed, dien zij heeft op hare volgelingen? De schrijver schijnt te willen aanduiden, dat zij zich zelfs van bedwelmende middelen in den meest eigenlijken zin des woords bediende. Waardoor oefent zij zulk een geduchten invloed naar buiten? Voor een deel door haar z. g. godsdienst; voor het grootste deel door haar onmetelijk fortuin. (Op een der laatste bladzijden noemt de schrijver het kapitaal de albeheerschende macht in de wereld, het eenig privilegie, dat alle anderen heeft overleefd).

Hulptroepen dus, huurlingen neemt hij te baat. Vreemde elementen komen er in het debat.

In het leven spelen allerlei motieven wonderlijk dooreen. In een kunstwerk zijn ondergeschikte beweegredenen niet uitgesloten, maar verwachten wij toch één allesbeheerschende of wil men alles verklarende gedachte. Het religieus motief heeft Daudet niet ten volle aangedurfd. Had hij dit in zijn diepte opgevat, ook zijn Eline ware anders geworden.

Mag ik nog even zeggen, hoe ik mij haar denken zou? Twintig jaar, voor sommigen de leeftijd van den hoogsten levenslust, voor anderen van de diepste melankolie; de leeftijd waarop de indrukken zeer sterk zijn; men is absoluut in het aannemen, absoluut in het verwerpen, revolutionair ongeloovig of geneigd tot mystiek.

Welk een prediker is de dood, welk een kansel is het graf! Dat woord van den beroemden redenaar bevestigde zich ook aan Eline. Het heengaan van haar grootmoeder, de derde persoon in den gelukkigen kleinen kring, grijpt haar machtig in de ziel. Vatbaar voor diepe indrukken, een maagdelijke akker, die nog slechts wacht op het zaad, dat zal worden uitgestrooid, hoort zij de vraag: „Heeft uw lieve overledene haar Verlosser gekend?" Op een toon van innige deelneming gesproken, heel de ziel die er zich in uitsprak. Die vraag laat haar niet los. Er is dus nog een andere wereld dan de poëzie van het huiselijk geluk. Wat is de diepere grond van de liefde voor de mijnen, van mijn plicht en mijn lust, van mijn strijd in het leven? Wie ben ik voor God? Wie wil Hij voor mij zijn bij het besef van mijn schuld, bij de vergankelijkheid van al het aardsche?

Wij krijgen Eline slechts te meer lief, nu die hoogere behoefte in haar ontwaakt; nu het zwevend gevoel van melankolie die heilige wijding ontvangt. En toch wij houden ons hart vast. De leerlinge streeft haar liefdevolle leidsvrouw voorbij. Met al den ijver, die nieuwe bekeerlingen kenmerkt, werpt zij zich in die beschouwingen, waarbij het evenzeer geldt als bij de z. g. profane wereld: die daar meent te staan, zie toe dat hij niet valle!

Daar dreigt zich iets te stellen tusschen haar en haar moeder, tusschen haar en haar minnaar. Zwaar lijden beiden, zwaar lijdt zij zelve er onder. De evenaar hangt nog in het midden. Niet lang meer, helaas! De kiem van geestelijken hoogmoed ontwikkelt zich onheilspellend snel. Met minachting ziet zij neder op moeders praktischen zin, op — laat ons zeggen — 's professors wetenschappelijken ernst. Wier God is de praktische oppervlakkigheid, wier godsdienst is wetenschappelijke degelijkheid. Ziedaar het oordeel der verdoemenis over die beiden, die zij het vurigst had liefgehad. De kring van moeders woning wordt haar te eng; de lessen, waarmee zij in haar onderhoud voorzag, te wereldsch. Elders zal zij bevrediging vinden voor haar brandenden ijver. Harde woorden moet de goede vrouw van haar hooren; vlijmend is de betuiging, dat zij niet ophoudt voor haar te bidden.

En de goede moeder? De met al haar liefde voor haar kind toch wel wat nuchtere, gelijkvloersche moeder? Hoe oprecht wenscht zij Eline te begrijpen! „Leg het mij nu toch nog eens duidelijk uit, waarom alleen zij die denken zooals gij, vrede kunnen hebben voor hun hart." Het antwoord is een taal als van een andere planeet tot haar overgewaaid. Zij wil haar dochter begrijpen; zij kan het niet. Soms vinden haar vriendinnen haar met een wolk op het gelaat. Daar ligt een brief voor haar . . . . van Eline. Niemand durft ooit naar deze vragen. Aan niemand heeft zij ooit geklaagd.

Eindelijk sluit zich het graf over dit folterend leed met zoo grootsch geduld gedragen; over dit leed, dat haar stiller, maar ook vromer had gemaakt, dat als alle diepgaand leed zijn zegen niet had gemist.

„Ook moeder heengegaan zonder dat zij haar Verlosser heeft gekend!" Ziedaar Eline's eerste gedachte; maar haar eenige niet. Wat de levende niet had vermocht, dat werkt de nagedachtenis der doode bij haar uit. Zalig zijn de reinen van harte! Dat stond toch ook in haar bijbel; en het helder oog van haar afgestorvene, waaruit altijd liefde had gesproken, ook als zij zelve — ach, zij voelde het thans! — dikwijls hard was geweest, zou dat niet op haar wijs God hebben gezien? Had haar moeder zich niet ingespannen, o zoo menigmaal! om haar te begrijpen? „Ik geloof, lieve Line, dat wij allen werken voor één Meester, maar ieder op zijn eigen wijs", dat klonk haar altijd zoo oppervlakkig, maar was er toch geen waarheid in?" En de meeste van deze in de liefde; „wie had het gezegd? Niet Jacobus, dien haar moeder bij voorkeur aanhaalde, gelijk ze ook zoo gaarne in het boek der Spreuken las; niet Jacobus, maar niemand minder dan Paulus, haar eigen Paulus, de apostel des geloofs, had het gezegd. Hoe zag zij thans alles in een ander licht! God van mijn hart, Gij zijt de God ook van haar praktischen zin, ook van zijn wetenschappelijken ernst! Dat is Eline's tollenaarsbede geweest. Ach, waarom zoo laat?

Als de moeder dát had mogen beleven! Als een enkel woord van waardeering maar ooit over haar lippen was gekomen! Als zij maar ooit had gezegd: moeder, laat ons samen bidden; in plaats van: ik zal om uw bekeering bidden! Als er maar ooit weer eens iets in haar was geweest van de oude vertrouwelijkheid, en de stroefheid der methodiste maar eens even had plaats gemaakt voor de hartelijkheid van het kind; het ge-

waande goddelijke plaats gemaakt voor het echt menschelijke, bestraald door het licht van Gods liefde!

Eline's dogmatiek is schijnbaar dezelfde gebleven; maar milder, immers dieper doorleefd.

Van waar dat haar oog zoo wonderlijk vochtig wordt, als zij in Jezus' heerlijke gelijkenis het verhaal leest van den oudsten zoon? Van waar die roerende zachtheid waarmee zij zeggen kan: laat het oordeel over de harten aan God over? Die innige overtuiging, waarmee zij spreekt: „en de liefde 't allermeest, 't reinste kenmerk van Gods geest?"

Dit is haar boete en haar zegen.

Te laat voor haar moeder, niet te laat voor haar eigen, voor anderer zieleleven.

Dat zou de Eline voor Nederland zijn. Voor Nederland alleen? Niet specifiek nationaal, niet specifiek orthodox zelfs is de strijd hier beschreven. Ook de moderne kent dien, wanneer hij soms van den rechtzinnige, soms van zijn geavanceerden geestverwant, soms van den zich noemenden materialist moet erkennen; waarlijk gij zijt beter dan ik!

Ik zou het geen liefdeloosheid durven noemen. Het is de vrees om eigen steunpunt te verliezen, als wij andersdenkenden waardeeren. In schijn een zeer vaste overtuiging; in den diepsten grond louter ongeloof. Dit verklaart ons, waarom nieuw bekeerden in den regel zeer heftig tegen andersdenkenden zijn. Hun geloof mist nog de vastheid, die het alleen door dieper levenservaring verkrijgt.

Zulke toestanden in een roman beschrijven kan alleen hij, die ze zelf heeft doorleefd. Maar niet ieder, die ze zelf doorleefde, kan ze daarom beschrijven in een roman.

Arnhem, 9 Febr. '83. E. SNELLEN.

IETS OVER LEERSTOF EN METHODE VAN HET GODSDIENSTONDERWIJS.

De vriendelijke lezer, om zijne verwachting vooral niet hoog te spannen, zal wel zeer willen letten op het eerste woord van het opschrift boven deze bladzijden. „Iets," eenige opmerkingen, meer wordt hem niet beloofd. De Redacteur dezer „Stemmen" wenschte, na de bijeenkomst en samenspreking van 5 Jan. j.l. te Utrecht over godsdienstonderwijs, dat niet alleen het uitnemend referaat van Jesse over het doel (zie boven, bl. 15—32), maar ook het door mij gesprokene over leerstof en methode hier werd medegedeeld; en juist om het verschil van standpunt scheen dat wel eenigszins wenschelijk. Immers, hadden alle aanwezigen een diepen indruk van de voortreffelijkheid van den Doopsgezinden catecheet, alsmede van het verwonderlijk bevredigend resultaat zijner catechisatiën, verscheidenen bleken nog niet zoo aanstonds of zonder voorbehoud geneigd, zijne leerwijze en inzichten tot de hunne te maken.

Het behoeft niet eens gezegd, dat wederom ook hier het doel, hetwelk we ons bij het godsdienstonderwijs voorstellen, ter sprake moet komen. Maar wel moet ik verschooning vragen, indien bij het handelen over de

methode met volslagen stilzwijgen wordt voorbijgegaan, wat gewoonlijk daaronder werd verstaan: of de onderwijzer zal vragen, samenspreking houden, uitlokken, dan wel in den regel alleen het woord voeren, en of er handleidingen zullen gebruikt worden, en meer van dien aard. Op het oogenblik is onder ons iets anders aan de orde, wat we het duidelijkst en beknoptst aldus kunnen aangeven: catechisatie, òf godsdienstschool? zal de zielzorger, òf zal de onderwijzer den boventoon voeren? is het vóór alles wenschelijk, dat de jongelieden van den aanvang tot het einde onder de leiding van één en denzelfden blijven, òf moeten ze achtereenvolgens meer leeraars hebben voor de verschillende vakken? Natuurlijk hangt het antwoord voor een groot deel van de meening over de leerstof af.

Sommigen hebben, en misschien niet geheel ten onrechte, bezwaar tegen de benaming en onderscheiding van lager en middelbaar godsdienstonderwijs. Maar ieder is het er toch over eens, dat het een groot verschil maakt, of men het oog heeft op kinderen, onontwikkelden en die vaak wonderlijke samenvoeging van in elk opzicht ver uiteenloopende jongelieden, waartoe de nood soms dringt, èn het godsdienstonderwijs gegeven aan meer ontwikkelden, aan de leerlingen van de hoogere klassen onzer H. Burgerscholen en gymnasiën. Al verliezen we hier eerstgenoemden niet geheel uit het oog, toch zullen we, om het terrein dat we trachten te overzien een weinig te beperken, het meest aan de laatsten denken. Ook en vooral, omdat we nu niet alleen over den gegeven toestand handelen, maar inzonderheid over hoe het behoort te zijn en worden zal,

wilt ge: over het — volstrekt niet onbereikbaar, maar vooralsnog ver verwijderd — ideaal. Zooals het op 't oogenblik nog is, moet ik voor mij gulweg bekennen, dat het catechiseeren, overigens reeds twintig jaar mijn liefste werk en misschien het minst onvruchtbaar gedeelte mijner taak, uitermate gebrekkig bleef, een geven en nemen, soms een tobben en zuchten: zuchten over, tobben wegens het gebrek aan geschikte uren, aan medewerking van den kant der ouders, aan vatbaarheid bij de leerlingen. Meestal ben ik na den afloop van een lesuur reeds hoogst voldaan, indien ik het een of ander punt, van de geschiedenis of van het zieleleven, eens recht duidelijk gemaakt en een ernstigen, beschamenden of verheffenden, indruk teweeggebracht heb; maar ik heb geheel moeten afzien van volledigheid, en zelfs van de meest bescheiden eischen, wat den omvang der stof, het wetenswaardige, neen, het voor beschaafde jongelieden in onzen tijd en onze samenleving onmisbare betreft! Of dit diep gevoel van onvoldaanheid het verlangen naar doortastende wijziging levendig houdt, ons zeer duidelijk maakt en gedurig herinnert, wat wij moeten eischen en waarop het aanleggen, en met niets minder ons vergenoegen! Indien dan de volgende bladzijden soms stellingen en wenschen bevatten, die op het eerste hooren de bevreemding wekken van sommigen, vooral onder de niet-godgeleerde lezers van dit tijdschrift, en die op het oogenblik ook door vele predikanten en godsdienstonderwijzers volstrekt niet worden toegestemd, ik meen het toch zeer ernstig en ben overtuigd, niet alleen niet te overvragen, maar ook dat eenmaal, eerlang? de meerderheid der degelijke theologen en

ernstige opvoeders het er volkomen mee eens zullen zijn.

Ter zake! Het doel van ons aanzijn op aarde zal wel niet korter en juister kunnen worden aangegeven dan in het woord: zelfverwezenlijking. Onze aanleg als mensch moet tot volledige ontwikkeling ko men; alle gaven, ons geschonken, zich ontplooien, alle krachten en vermogens, die in ons sluimeren, ontwaken en aan 't werk worden gezet en toenemen; alles wat er in zit te voorschijn treden, onverzwakt, niet gekortwiekt, en alles op zijn plaats of rang en tot zijn vollen wasdom; i. é. w. eene gezonde, harmonische vorming. Hierbij ziet het godsdienstonderwijs zich de zeer schoone, maar zeer zware taak aangewezen der opwekking en versterking van ons zelfbewustzijn als zedelijk-godsdienstige wezens. — „Derhalve heeft het tot doel de opvoeding van de jonge menschen?" — O neen! 't ontbreekt me aan alle vrijmoedigheid, om het doel van het godsdienstonderwijs zóó te stempelen; en niet slechts de vrijmoedigheid, maar alle moed zou me ten eenenmale en voorgoed ontzinken, wanneer ik daarbij hoor, dat de school en het huisgezin niet veel aan die opvoeding doen, dat het dus op dat ééne uur in de week en op mij aankomt. Eén uur op de 7 × 24 — en dan nog enkele weken in 't jaar zelfs dat ééne reddende uur niet eens; vacantie noemen het de catechisanten! — welk een opvoedend vermogen dient de catecheet te bezitten! Neen, opvoeding is het werk van de ouders in de eerste, tweede, derde enz. plaats; voorts van de onderwijzers: indien er onderwijzers mochten zijn, die dat niet weten, dan zijn zij zóó onbekwaam en onbevoegd, dat zij verdienen, hoe eer hoe beter afgezet te worden;

trouwens, de opvoedkunde (paedagogiek) is een belangrijk vak bij het examen, en opleiding tot alle maatschappelijke en Christelijke deugden is door de wet uitdrukkelijk als einddoel gesteld; ik moet wel aannemen, dat het hoofd der school, die van geen opvoeding in de school wou weten (z. b. bl. 19), dit woord door zijn tegenspreker had hooren gebruiken in den zin van africhten op bepaalde zedelijke plichten, en zich aan dat spraakgebruik voor 't oogenblik hield. Ook in het huiselijk leven dient de opvoeding zoo weinig mogelijk opzettelijk te geschieden, geen instampen en vooral geen opplakken van Christelijke beginselen te zijn. Eindelijk voeden de kinderen elkander op; vrienden, omgeving, dienstboden, de omstandigheden doen ieder het hunne en dragen geen gering aandeel bij. Het godsdienstonderwijs ziet zich hierin een zeer klein, maar hoogst belangrijk stukje aangewezen. Niet, stellig niet, de kinderen braaf te maken; dat mag m. i. het doel niet zijn; ik zou vreezen, dat, wierd dit doel gesteld en... bereikt, die braafheid niet gezond, niet natuurlijk, niet oorspronkelijk, iets gekunstelds en onpersoonlijks zou worden; braaf moeten ze zichzelven maken, anders deugt het niet; en hiertoe dat ze het zichzelf maken moet het godsdienstonderwijs in zooverre medewerken dat het hun besef verheldert; 't is dus de verwijderde, definitieve uitkomst of vrucht; doch dit is immers gansch wat anders dan het doel? Het doel omschreef ik aldus: opwekking en versterking van het zelfbewustzijn der jongelieden als zedelijk-godsdienstige wezens — waarmee onwillekeurig en noodwendig gepaard gaat de opwekking der sluimerende zedelijke kracht en de versterking

van het godsdienstig vertrouwen; maar toch in strikten zin is het alleen om het zelfbewustzijn te doen. Men versta dit wèl! laat me 't even in zijn ganschen omvang beschrijven — al kan ik daarbij een diepe zucht niet weerhouden, denkende aan mijn godsdienstonderwijs! Het is dan: den mensch, of, wilt ge, onszelf te leeren kennen in onze betrekking tot de onzienlijke wereld, en deze kennis te leeren toepassen op ons leven en onzen kring. Te beseffen wie wij zijn, naar ons ware wezen: welken aanleg, welken plicht, welke roeping, welke bestemming wij hebben. Te beseffen wie wij zijn, naar onzen tegenwoordigen toestand: onze tekortkomingen, verzwakking of ontaarding, de krachten waarover wij beschikken, de hulpmiddelen waarvan wij kunnen partij trekken. Maar natuurlijk ook, zooveel mogelijk althans, ter wille van een onbeneveld inzicht en levendig besef, te vernemen waar wij als zedelijk-godsdienstige schepselen van daan komen, wij en die menschenwereld die ons omgeeft, derhalve onszelven te leeren kennen als historisch wezen, als product der traditie, als voorzien van zekere praedispositie, als in het bezit van ons aandeel aan het groot gemeenschappelijk kapitaal van heilige waarheden en zedelijke krachten en hooger leven; voorts, welke en hoedanige invloeden, altoos in dit opzicht en uit dit oogpunt, in die wereld werken, en hoe wij daartegenover staan. Den mensch, of, met andere woorden, de samenleving en onszelf te begrijpen, onszelf als het wordend, zich ontwikkelend kind Gods, de maatschappij als het zich vestigend en uitbreidend rijk Gods; ons duidelijk te maken van waar dat besef, ten einde met den oorsprong, tevens het recht en de waarde van die

ideeën te verstaan; en niet minder, ons klaar voor den geest te roepen, hoe verre het er vooralsnog in de werkelijkheid van daan is zoowel bij ons als bij de maatschappij. Dankbaarheid en geestdrift, bewondering en ootmoed, schuldgevoel en omzichtigheid, en dergelijke aandoeningen mogen beurtelings worden te voorschijn geroepen — als het gelukt! — maar de eenige karaktertrek eigenlijk, waarop het bepaaldelijk wordt aangelegd, is zelfachting. Eerbied voor zichzelf als mensch te kweeken, meer heb ik zoover ik weet nooit begeerd.

Natuurlijk dient de catecheet in en bij dat algemeene ook op het bijzondere te letten, het tooneel waarop hij zich toevallig beweegt, de bepaalde toestanden waarin zijne leerlingen verkeeren of waarmee ze in aanraking zullen komen, zoowel de hoogte van algemeene beschaving, als de merkwaardige verschijnselen of stroomingen, ook en vooral de vijanden en gevaren, waartegen in ons maatschappelijk en huiselijk, burgerlijk en kerkelijk leven gewaarschuwd en gewapend moet worden, dat alles en meer zooveel mogelijk in aanmerking te nemen.

En het middel daartoe? „Ontwikkelend onderwijs", zegt men, Is dat niet veel te onbepaald? zoo omvangrijk, dat er geen grenzen te vinden zijn! Of is het zwevende in die aanwijzing min of meer opzettelijk, ten einde niet gebonden te zijn? Ik zou, in verband met het boven gezegde, me strikt willen bepalen tot het, zoo nauw mogelijk ingekrompen, veld der godsdienstgeschiedenis en zielkunde. Dus, om in één woord het verschil aan te geven, geen zedelijk-godsdienstige verhalen, „overal verzameld", maar de Bijbel, zooals de

historische kritiek ons dien kennen en gebruiken leert, als 't kan, ook kerkgeschiedenis; in elk geval, onze behoeften.

Een hoogst bekwaam godgeleerde, onlangs in een kerkelijk weekblad het godsdienstig onderwijs ten tijde der Gereformeerde vaderen besprekende, waarschuwde ons met alle macht om hun voorbeeld niet te volgen: immers was dat onderwijs een te velde trekken en anderen wapenen tegen de ketterij van Arianen en Socinianen en Arminianen enz. enz. Ik begrijp noch het verwijt noch de waarschuwing. Strijdlustig waren die heeren zeker; maar 't was immers, omdat wie niet Gereformeerd was niet zalig kon worden en al die ketterijen den hemel toesloten? Ik voor mij begeer ook niets liever dan mijne leerlingen toe te rusten tegen bijv. Multatuli, en tegen al wat den eerbied voor het heilige en het zedelijk gevoel ondermijnt, tegen al wat gemeen is; en ben zeer in mijn schik, indien zij zooveel zelfachting hebben, dat zij geen boek van Zola willen opnemen, wetende wat ieder weet, dat het vuile lektuur is. Dat het onze wensch niet, is de catechisanten tot godgeleerden, miniatuur-theoloogjes dan, maar tot godsdienstige menschen te zien worden, ja, dat is eene waarheid als een olifant; wie koestert genen, wie niet dezen wensch en toeleg?! „Niet voor de school, maar voor het leven!" is de leuze zelfs der strenge wetenschap! Maar met dat al, we hebben om ons doel, zooals het boven omschreven werd, te bereiken, heel wat populaire godgeleerdheid noodig. 't Is hier eene zaak van takt, en 't is mogelijk, dat er in dezen veel gezondigd is. Ik vergeet niet licht, welk een lachverwekkenden

indruk het indertijd op mij maakte, in een vraagboekje (Godsdienstonderwijs voor meer ontwikkelden, 1870) te lezen: „Wie waren Hu en Ceridwen?", en als de Handleiding van Meyboom er iemand toe bracht, zijnen leerlingen de namen van Quetzalcoatl, Tetzcatlipoca, Huitzilopochtli te noemen, dat ware bijna een misdaad! Maar de naam Jahwe is geen ballast, daarmede is een godsdienstig belang gemoeid. Wie God aan Mozes laat opdragen, om op lage manier de Egyptenaars te bestelen, aan Samuel, om een noodleugen te zeggen; wie het God laat berouwen, dat Hij den mensch had gemaakt, en Hem den lande laat verbeden worden door het offer der zeven zonen van Saul; wie David maakt tot een man naar Gods hart en Jacob tot Gods gunstgenoot, — nu, hij kan er wellicht ook wel wat op vinden, voor Zeus te zeggen God, en stellig zal het hem weinig moeite kosten, voor Jupiter O. M. in de plaats te lezen God.

Op den tweeden Kerstavond van '82 was er in de Ev. Luth. kerk alhier examen en feestviering van de Zondagschool van het Ned. Zendelinggenootschap. Een mijner vrienden, er bij tegenwoordig, klaagde mij later zijn nood, dat die kinderen zooveel verhalen uit het O. T. vertelden, den naam Jahwe kenden, wisten, dat Jezus niet op 25 Dec. geboren was, dat het slot van het Onze Vader niet echt is, enz. Ik was 't met die klachten geheel oneens: de verhalen van het O. V. zijn de mooiste van den Bijbel, althans het aangenaamst om te doen; als de kinderen een N. T. van de Synodale vertaling in handen krijgen, — die ik altoos aan allen sterk recommandeer — dan zien ze het toch, dat die lofverheffing er later is bijgevoegd, en dat te weten is

mede eene aanleiding tot waardeering van het Gebed des Heeren en tot recht begrip van het wezen des gebeds. 't Is voor sommigen niet onbelangrijk, den klinkklank van Jehova Zebaoth te kunnen ontraadselen, en voor allen dienstig, te weten, wat HEERE beduidt. Men moet immers ook met gegeven toestanden rekening houden?

Evenzeer volgt uit het vooropgestelde, dat een stichtelijk praatje voor catechisatie mij ten eenenmale onvoldoende toeschijnt, Van de zijde der middenpartij of oud-liberalen is ons meermalen het verwijt toegevoegd, dat wij onze jongelui met allerlei geleerdheid vol proppen, terwijl zij eenvoudig godsdienst mededeelden. 't Mocht wat, die eenvoud! De godsdienst heeft nu eenmaal eene eigenaardige taal en die ons overgeleverd is: dit kan niet anders, omdat wij hier het terrein van het onzienlijke betreden, en omdat wij met een historisch verschijnsel en met historisch leven van doen hebben. En nu stem ik gereedelijk toe, dat het zeer weinig moeite inheeft, vooral wanneer ge maar met jonge kinderen begint, er de hoofdzaken, of misschien een klein stelsel, van zgn. bijbelsche orthodoxie of van zgn. evangelische geloofsleer in te prenten, zóódat het er nooit meer uitgaat, zóódat al het geleerde het karakter van axioma krijgt; maar . . . het zijn en blijven klanken, van zonde en bederf en verlossing en wedergeboorte en Zaligmaker enz. enz., gewijde klanken die men zonder erg, zonder de bewustheid wat het eigenlijk moest zijn, levenslang herhaalt. Napraten, klanken, — ach, hoe menigmaal en bij hoe menigeen is het geloof daarin opgegaan! Zal het iets meer zijn, dan is er, dat verzeker ik

u, heel wat aan vast, ik zeg nog niet eens, om het te gevoelen en te doorleven, maar alleen reeds om die woorden te begrijpen. Neem maar eens, om een voorbeeld van moderne zijde te kiezen, Het godsdienstig zedelijk leven der Christelijke gemeente, van Koekebakker, ter hand: het draagt een stichtelijk karakter; maar wat al kennis van bijbelsche theologie en ethisch idealisme is er noodig om het recht te genieten! 't Schijnt eenvoudig...

Is het dan altoos af te keuren, als de catecheet het lesuur gebruikt om te „getuigen" of „profeteeren?" Indien het eene natuurlijke, gansch ongedwongen uiting van geestdrift is, en dan eene enkele maal, stellig niet; maar indien het er op wordt aangelegd, indien het gedurig terugkeert, dan ongetwijfeld wèl.

Ik stem toe, in zekeren zin is het voldoende, de menschen, den jeugdigen mensch met wien wij te maken hebben, Jezus te leeren kennen als hun beter ik, hun waarachtig ik; dat is concreet uitgedrukt hetzelfde wat meer abstract dus luidt: hen in aanraking brengen met het ideaal, zóódat zij doordrongen worden van het recht van 't ideaal op hen en van hun recht op 't ideaal. Maar, vooreerst, dat is geen kleinigheid; daartoe behoort reeds heel wat ontwikkeling in alle opzichten. En dan, ik zei: dat is in zekeren zin voldoende; ik bedoelde: in het algemeen gesproken, de menschen in het afgetrokkene genomen. Men dient toch mede acht te slaan op den kring, waarin deze jonge menschen verkeeren, op omgeving en omstandigheden; vooral op het gemiddeld peil van beschaving, opdat het godsdienstig geloof gelijken tred houde met de ontwikkeling op elk ander ge-

bied; op den wensch en drang, de onmiskenbare behoefte, om zichzelf en de wereld te begrijpen bij het licht des geloofs; in één woord, op de werkelijkheid met hare eischen.

Die eischen zijn uit den aard der zaak het laagst, wanneer men met onontwikkelden te doen heeft; dan zijn we wel genoodzaakt ons tevreden te stellen met enkele grepen uit het O. T., de hoofdzaken van het Evangelie, den persoon en het onderwijs van Jezus vrij uitvoerig en, daaraan vastgehecht, de voornaamste waarheden van het godsdienstig-zedelijk leven; dit een en ander zoo eenvoudig en aanschouwelijk mogelijk, zonder ons al te zeer om correctheid te bekommeren. Maar beschaafde jongelieden behooren m. i. het programma, door ons in Rotterdam gevolgd, geheel af te loopen, over vijf of liever zes jaar verdeeld. Eerst, om een blik op het terrein, eenig voorgevoel van en belangstelling in de gansche leerstof, te verkrijgen, de phaenomenologie van den godsdienst, d.i. godsdienstige voorstellingen, gebruiken en personen in het algemeen. Daarna de godsdienst van Israël, niet alleen als de hoogste en zuiverste uit de oudheid, maar omdat hier een lange en zeer merkwaardige geschiedenis, eene machtige ontwikkeling, in hoofdtrekken duidelijk voor ons openligt; en dat wel van dien godsdienst, waaruit, behalve het hedendaagsch Jodendom en den Islam, het Christendom is voortgekomen, en welks H. Schriften en gewijde liederen een klassiek karakter bezitten. Daarna de hoofdfiguur, Jezus, en zijne Apostelen; de oorsprong van het Christendom blijft op elk standpunt het buiten alle vergelijking belangrijkste. Voorts, de geschiedenis der Christelijke Kerk, leer en

eeredienst: om onszelven en onze wereld te begrijpen, volstrekt onmisbaar; de geschiedenis van het Christelijk leven, van de werking van den Christusgeest, van het Christelijk ideaal, is hiervan het aantrekkelijkst gedeelte en moge niet te sober er afkomen! Eene algemeene beschrijving der godsdiensten volgt, voornamelijk der beschaafde, en wel van die welke op de eene of andere wijze iets gecontribueerd hebben tot het groot kapitaal der menschheid, of nog heden bestaan en eene niet onbelangrijke rol spelen. Het is hier niet om namen en feiten te doen, maar om de karakteristieke gedachten, de eigenaardige groote waarheid in elken godsdienst: daar geen enkele, ook het Christendom niet, de gansche waarheid uitput of van alle zijden leert bezien, zoo is eene aanvulling uit de oude nationale, van Egypte en Perzië, van Rome en Griekenland, en uit de beide andere wereldgodsdiensten zeer gewenscht; eerst aldus is alzijdige, harmonische ontwikkeling verkrijgbaar. De ethiek, de beschrijving van het godsdienstig- zedelijk leven, anthopologie en sociologie, vormt het waardig besluit; hierover behoef ik niet te herhalen wat elders reeds werd aangestipt (Theol. Tijdschr. 1881 bl. 523 vg., vooral 5 28—31.)

Nu is het volkomen waar, dat onze leerlingen op den leeftijd van 18, 19 jaar, wanneer wij ze verliezen, eerst recht vatbaar worden voor dit onderwijs. Maar dit geldt immers evenzeer van nieuwere letterkunde en zooveel meer? Wij krijgen ze nu eenmaal niet langer, — tenzij het ons gelukt, hun eene levendige belangstelling, een niet verzadigden leerlust in te boezemen, en de omstandigheden medewerken. Mocht het

gebeuren, in onze vier universiteitsteden de studenten — maar dezen dan eerst ontslagen van al de ellenden, die de nieuwe wet op het H. Onderwijs over hun hoofd bracht! — althans de meerderheid, of eene niet onaanzienlijke minderheid, voor een cursus van eenige jaren bijeen te krijgen, welk eene winst voor onze maatschappij!

In Rotterdam vroegen wij in 1879 voor elke klasse twee uur. En dit als minimum; omdat de meesten buitendien nog een uur catechisatie hadden; omdat wij toch stellig niet meer zouden krijgen; omdat onze onderwijskrachten toch reeds bijna te kort schoten. Maar twee uur scheen ons stellig te weinig èn voor de stof èn allermeest voor het gewicht der zaak. Dit is mijn grootste bezwaar geweest tegen de godsdienstscholen te Amsterdam en te Arnhem: hier had alles het voorkomen, dat de zaak op een goeden voet geregeld zou worden, en — men stelde zich met één uur, dat onmogelijke ééne uur, tevreden! Naar mijne besliste overtuiging is zes uur 's weeks, in een cursus van vijf à zes jaar, het minimum. Voor elk der vakken. De phaenomenologie laat zich tot op zekere hoogte naar welgevallen uitzetten of inkrimpen, hoewel dit laatste niet al te zeer, zal het doel niet worden gemist. De andere vakken vereischen voor eene eenigszins grondige, degelijke, vruchtbare behandeling zeer veel tijd. Het tweede jaar, Israël's godsdienst, is wel het meest beperkte; maar uit eigen ervaring weet ik, dat men onder de gunstigste omstandigheden, zooals eene kleine, belangstellende klasse, zeven vrij snuggere jongens die trouw kwamen en goed luisterden, aan twee uur in de verte niet genoeg heeft: ik kon niet

vertellen, wat toch alleraangenaamst en onmisbaar is, daar zij niets weten; ik kon niet repeteeren, wat toch niet nagelaten mag worden; ik kon niet voorlezen, terwijl kennismaking met en waardeering van de schoonste stukken uit het O. T. toch mede eene hoofdzaak mag heeten; en nog kwam ik niet klaar; ook voor dit kleine vak is zes uur een vereischte.

Laat me hier terstond bijvoegen, dat ook voor onze gewone catechisaties, waar we ons vooral tot den Bijbel beperken, waar Jezus de hoofdfiguur blijft om wien zich alles groepeert, en slechts hoofdzaken der ethiek ter sprake komen, één uur veel te weinig is. Eén uur, geen uur, dat geldt wezenlijk van niet weinig leerlingen: die soms ziek zijn, soms uit de stad, soms door repetities verhinderd; die liefst zoo weinig mogelijk werk tehuis voor ons maken, meestal op ongeschikte uren moeten genomen worden, in hun kring op vrij onverschilligen toon over het godsdienstonderwijs hooren spreken. Eén uur! en nog eens, ze weten in den regel niets; er is in dat ééne uur geen tijd tot overhooren, dus blijft het van buiten leeren van schoone spreuken of liederen achterwege; of tot voorlezen, vooral uit den Bijbel, maar ook andere poëzie; en hoe noodig is dat toch! of tot vertellen, van wat ter zake dient of verheft of illustreert, dat men zoo graag op ruime schaal zou doen en dat zoo nuttig zou zijn.

Die vermeerdering van uren schijnt mij voorloopig de groote eisch, het voornaamste belang toe.

Misschien zegt iemand: Zes uur, hoe daartoe den tijd te vinden?! Dat is eigenlijk de vraag niet. Eerst dienen we het met onszelf en onder elkander eens te zijn, wat moet. Alsdan.... waar de wil is, is ook een weg.

Doch ik zou wel weten, voor een deel althans, dadelijk zelfs, waar den tijd te vinden. Ik zou beginnen met aan rekenen, algebra en mathesis te ontnemen, wat ze m. i. onwettig bezitten. Dat verreweg de meeste menschen in hun later leven niets hoegenaamd meer hebben aan wat ze als jongelieden van dat vak, met groote moeite soms, met groote verveling meest, in zich hebben opgenomen, het totaal vergeten, dat is aan geen tegenspraak hoegenaamd onderhevig. Maar het heette steeds zoo ontwikkelend voor het verstand òf oordeel. Dit nu schijnt mij onjuist; men praat het elkander na; kort en goed, een traditioneel bijgeloof, dat tallooze slachtoffers gemaakt en schatten van tijd en kracht verslonden heeft. — Ook verzekerde mij laatst een deskundige, een hoogst bekwaam man, dat zij, die om den aard hunner studiën aan dat vak wel een deel, een groot deel misschien, van hun tijd en kracht moeten wijden, het tot dusver op zulk eene omslachtige wijze doen en daarbij zooveel noodelooze zaken leeren, dat ook voor hen eene doortastende hervorming en vereenvoudiging in dezen hoog noodig is. — Mochten allen die het met onderwijs en opvoeding wèl meenen, zich vereenigen tegen dezen roover!

Buitendien, wat het zwaarste is, moet het zwaarste wegen. Godsdienstonderwijs moet bij de opvoeding hoofdzaak zijn — terwijl het thans bij velen ongeveer met de dansles gelijkstaat! Hoofdzaak voor de karaktervorming, voor de ontwikkeling van den smaak, het oordeel, het gevoel, voor de beschaving, dit woord in den ruimsten zin genomen, voor het mensch-worden. Het behoort in dezelfde categorie als het onderwijs in geschiedenis, letterkunde, esthetiek. Maar het staat in die categorie boven-

aan. Immers is het de inhoud van het voornaamste hoofdstuk der Culturgeschichte, alleen door theologen, als mannen van het vak, voor jongelieden te behandelen. En welke letterkunde is belangrijker dan de godsdienstige? Vooreerst de H. Schriften-zelve, maar deze niet alleen; Job, het vierde Evangelie, maar ook Augustinus' confessiones, de Imitatio van Th. à Kempis, de drie „grundlegenden" geschriften der Duitsche Reformatie enz. Is het een eisch der beschaving — of niet? — in O. en N.V. den weg te weten, de psalmen en profeten eenigermate te verstaan en te waardeeren? Is het beschaafd, dat onze jongelieden van den godsdienst hunner tijd-, land-, stadgenooten; van Jodendom en synagoge; van het Katholicisme, zijn leer, eeredienst, inrichting; van de orthodoxie, het Calvinisme enz., zoo goed als niets weten, en er zich niet om bekommeren? Rekent men niet vóór alles tot beschaving, dat de jonge mensch in staat worde gesteld, zichzelf en de menschenwereld om hem heen te begrijpen, wat er rondom hem bestaat en geschiedt te verklaren, andersdenkenden te waardeeren? En neemt nu daarbij, wat toch boven alles moet gaan, de belangen en behoeften van het gemoedsleven in aanmerking! Is aarzeling niet schuldig! Moet er niet eene omwenteling in ons gansche stelsel van opvoeding en onderwijs plaats grijpen?

Naar mijne innige overtuiging behoort, en wel zonder vertoef, de school op geheel andere leest te worden geschoeid: de schade is toch reeds onberekenbaar groot. Vooraf worde gevraagd, welke positieve kennis onze jongelieden in het algemeen en elk in het bijzonder voor zijn toekomstig beroep noodig hebben. De overige tijd —

verreweg het leeuwendeel — behoort aan de beschaving: aldus dat ieder vak naar zijn ranguren zich ziet toegewezen, en de verschillende vakken samen één welsluitend geheel vormen. — Daarvoor met eene onredelijke traditie gebroken; nameloos veel ballast over boord geworpen; het onmisbare, als geschiedenis, taal- en letterkunde, naar andere, eenvoudiger methode medegedeeld! Ik verzeker u, dat de genoegzame tijd voor het godsdienstonderwijs niet zal ontbreken.

Natuurlijk moet dan ook het godsdienstonderwijs door den Staat als leervak worden erkend, zij het dan misschien facultatief gesteld. Veertien jaar geleden ging een zeer bescheiden voorstel in dien geest van Schiedam uit; het Nieuw Kerkelijk Weekblad ondersteunde het; maar bij predikanten noch kerkeraden noch synode vond het eenige waardeering. Zelfs meen ik, dat het noodzakelijk zou zijn, en aan geen overwegend bezwaar onderhevig, dat de Staat de docenten voor het godsdienstonderwijs aanstelde, of de aanstelling door anderen valideerde, en bezoldigde.

Om hier enkele bijzonderheden van uitvoering aan te stippen, bij de keus tusschen godsdienstschool en het doceeren aan H. Burgerschool of gymnasium, geef ik nog altoos de voorkeur aan het laatste, omdat men aldus geen ongelijksoortige en elkaar onbekende leerlingen samenvoegt, maar hen die altoos bijeen en ongeveer even ontwikkeld zijn; ook om het godsdienstonderwijs geheel in het kader der school te doen opnemen, wat zoowel voor de school als voor ons godsdienstonderwijs en dus zeker voor de leerlingen gunstig zal werken. Ook voorkomt men aldus te talrijke klassen. — Natuurlijk

zullen de jongelieden achtereenvolgens verschillende docenten krijgen, voor de verschillende vakken, wier populaire behandeling eene zeer grondige voorafgaande studie eischt, zoodat verdeeling van arbeid onmisbaar is; ja, het zal er stellig toe komen, dat theologen, die voor het preek- en voor het herderlijk werk minder aanleg of neiging bezitten, maar juist voor het godsdienstonderwijs vele talenten en grooten lust, zich hieraan uitsluitend wijden. — De schade, aan dat afwisselen van docenten verbonden, schijnt me gering. 't Is waar, dat de jongelieden zich eerder zullen hechten aan den predikant, die van het begin tot het einde hen onderwijst. Maar als die predikant niet in alle opzichten voldoet? als er onder meer personen eens eerder kans bestond, dat elk der jongelieden den man trof, voor hem of haar de meest geschikte om op het gemoed te werken? Wanneer men niet in het afgetrokkene redeneert, maar de werkelijkheid neemt, staan er niet groote voordeelen tegenover?

Het spreekt van zelf, zoolang we ons met één uur moeten tevreden stellen, kan in den regel één predikant het wel af. Aan de kinderen te vertellen, vooral uit den Bijbel, maar soms ook iets van Antonius, Luther, de hagepreek enz.; aan dienstboden en onontwikkelden eenig bijbelsch onderwijs, vooral betreffende den persoon en het evangelie van Jezus, te geven, en daarbij hen te wijzen op de levenstaak en te waarschuwen tegen de gevaren in onze maatschappij; aan gymnasiasten en H. Burgerscholieren een kijkje te geven in die wereld van den godsdienst; daarvoor is verdeeling van arbeid niet noodig. Laatstgenoemden geve men bovenbeschreven leerstof;

die zes vakken liggen zóó voor de hand, dat men ze — behalve de Inleiding of phaenomenologie — in alle handleidingen aantreft: om slechts ééne, die reeds zooveel jaren zooveel diensten aan zoovelen bewezen heeft, in die van Maronier. Maar het komt mij voor, dat wij, tot dat ééne uur beperkt, die leerstof niet zoo kort en dicht ineengedrongen mogelijk (gecondenseerd) moeten geven, met een schijn van volledigheid, zoodat de jongelui zich verbeelden, er iets — misschien wel, alles! — van te weten; geen grooter kwaad dan oppervlakkigheid! neen, maar zóó dat zij eerbied krijgen voor het vak, besef van hunne eigene diepe en verregaande onkunde en lust om hiervan meer te vernemen en zelven te zoeken. Altoos met het groote doel voor oogen: opwekking en versterking van hun zelfbewustzijn als zedelijk-godsdienstige wezens. Zichzelven en hunne plaats in de wereld en die samenleving te begrijpen, zóódat hunne roeping hun helder voor oogen sta, om zichzelven te ontwikkelen en de wereld te verbeteren. Met enkele uitgelezenen, of ouderen — de heilzame traditie der zgn. lidmatencatechisatie! — kan men wellicht het een of ander onderdeel van het groote veld der historie, of een hoofdstuk uit de ethiek, of misschien enkele sociale vraagstukken in het licht van den godsdienst, behandelen. Men moet roeien met de riemen die men heeft. Aan volledigheid, aan de vervulling ook van laag gestelde eischen, aan een eenigszins behoorlijken toestand is geen denken, zoolang niet eene radicale hervorming van het gansche stelsel van onderwijs heeft plaats gegrepen.

Ten slotte nog dit. Ik vroeg mij af: vanwaar het

hemelsbreed verschil in bijna alle opzichten tusschen „Een woord over het doel van het godsdienstonderwijs" en dit „Iets over leerstof en methode"? Jesse is tevreden: met de bestaande inrichting, met dat ééne uur, met zijne methode, met de resultaten, met de leerlingen, met zichzelven, i. é, w. dankbaar en voldaan; dien indruk heb ik althans ontvangen. En ik moest vooropstellen, en al wat volgde bewees hoe ernstig 't gemeend was, dat 't bij mij alles hoogst gebrekkig en onvolledig was, hoogst onbevredigend, in den regel sukkelen en tobben, eene steeds toenemende onvoldaanheid over den toestand en over de vruchten van het meer dan twintig jaar bijna altoos met de hoogste ingenomenheid aanvaarde en verrichte werk. Het steeds klaarder inzicht in het gebrekkige deed dan ook den eisch stellen eener volslagen omkeering: dat het godsdienstonderwijs in de schatting van ouders en leerlingen eene gansch andere, oneindig hoogere plaats innemen en aldus tot zijn recht komen zou. Die eisch klinkt stout en is werkelijk nog b escheiden. Doch wat baat het, te weten wat men wil, indien niet de groote meerderheid van deskundigen, theologen en paedagogen, het er mede eens is? En een vo ortreffelijk catecheet als Jesse verlangt geene, en stellig alles behalve zulk eene verandering.

Me dunkt, slechts voor een deel is het te wijten aan verschil van persoonlijkheid, dat wil zeggen, aan zijne uitnemende gaven en verdiensten in het godsdienstonderwijs; maar verreweg het meest aan verschil van standpunt. Hij wil opvoeden: dit is zijn naast en eenig doel; ik, onderwijzen, Onwillekeurig schoot mij te binnen: Jezus had zijne leerlingen 24 uur elken dag en zeven

dagen in de week om zich heen, om hen op te voeden; en nog is het hem maar gedeeltelijk gelukt, omdat hij hunne vrije en zelfstandige ontwikkeling beoogde; wanneer zij er halverwege kwamen uit zichzelf, dat was hem meer waard, dan dat hij hen geheel en al er bracht. Wie dan wil opvoeden in één uur 's weeks, moet hij er niet van zelf toe komen, min of meer af te richten, zijne eigen zedelijke maximen zoo beknopt en saamgedrongen mogelijk den jongelieden in te prenten, eigenlijk meer hen braaf te maken, dan wel hen helpen om zelf mensch te worden? — Ik wil onderwijs: dit niet opgevat als weten, een weten van vele en belangrijke zaken; maar als kennen; het wekken van zedelijke en godsdienstige gevoelens moge de onmisbare vrucht zijn, kennis, degelijke kennis van den mensch als geestelijk wezen, zelfkennis, wereldkennis, levenskennis, is het doel.

Is nu misschien het verschil tusschen onzen Doopsgezinden vriend en mij in den grond van anthropologischen aard? ligt er soms eene onderscheiden waardeering van den mensch aan ten grondslag? Bij hem vóór alles de toeleg om de menschen in het rechte spoor te houden, het spoor der godzaligheid, hen op te leiden tot het lidmaatschap eener gemeente zonder vlek of rimpel? Bij ons het streven om de ontwikkeling van den ganschen mensch door zichzelven mogelijk te maken? Ik weet het niet, ik vraag het maar. Vrijheid de onmisbare voorwaarde, zelfbewustzijn het éene noodige: ik stem toe, dat is stout, een groot bewijs van vertrouwen op de menschelijke natuur, dat is zelfs gevaarlijk, en menigmaal zal de werkelijkheid teleurstelling opleveren, die hooggespannen verwachting van den mensch

voor 't oogenblik worden beschaamd. Zeker is het veel veiliger, rechtstreeks en opzettelijk op te voeden tot deugd; ook is het niet onmogelijk, dat wie zich dit laatste voorstelt, Menno Simonsz, het Doopsgezind beginsel, eene eeuwenoude traditie in hoogst achtenswaardige kringen, voor zich heeft. Maar zeer vast ben ik voor mij overtuigd, dat Jezus aan mijne zijde staat. En die overtuiging geeft moed en vrijmoedigheid.

Maar misschien is mijne meening omtrent den diepsten grond van het verschil geheel onjuist. — Deze vraag dan nog: 't Zal wel zoo zijn, dat Jesse in de bevredigende uitkomsten het waarmerk bezit van de deugdelijkheid zijner opvatting en methode; maar zouden die resultaten wellicht ook voor een deel aan de eigenaardige gesteldheid van zijn arbeidsveld, aan den kleinen, vrij nauw aaneengesloten kring met de overgeërfde praedispositie tot ingetogen, deugdzaam leven, te danken zijn? En zou hij, indien hij zich in de verbeelding verplaatste op ruimer terrein, zich volledig rekenschap gaf van de schromelijke onkunde en verregaande onverschilligheid in zake van godsdienst bij het groot publiek, een toestand zoo treurig en noodlottig als zich maar denken laat, niet eenigermate ons en onze diepe onvoldaanheid en den eisch van groote veranderingen kunnen begrijp en en met al zijne kracht en warme geestdrift onze pogingen steunen?

Dit is aan geen twijfel onderhevig: gelijk bij den grooten Meester en bij elk zijner trouwe volgers in alle eeuwen, zoo is ook bij ieder onzer het groot en eenig einddoel van al ons werken en streven het godsrijk. Bij alle verschil in de keus van den weg om het ideaal nader

te komen, willen we voor elkaar toch zoo weinig mogelijk onderdoen in liefde en ijver en toewijding. Mogen onze overleggingen leiden tot steeds zuiverder kennis en hooger waardeering en krachtiger bevordering van dat ideaal!

BERICHTEN.

In eene bijeenkomst van de Vrije Gemeente op 15 Januari, sprak de Heer J°. de Vries van Haarlem over den Ondergang der goden, volgens de noorsche godenleer, de zoogenaamde Godenschemering (Götterdammerung) zoo als die in den Edda en wel in het lied Voluspa, een soort van noorsche Genesis en Apocalyps, wordt beschreven. Het onderwerp gaf den spreker aanleiding tot eenige voorbereidende en inleidende opmerkingen. Hij deed uitkomen dat het Christendom, als van oosterschen oorsprong, aan onze godsdienstige voorstellingen hier en daar een zeker aziatisch karakter heeft geleend; maar dat wij, van vaderszijde met het Oosten in betrekking staande, van andere, van moederszijde aan de oude germaansche voorwereld verwant zijn, wier trekken wij ook nu nog dragen. Oude namen en bijna onherkenbaar geworden tradities, in onze kerkelijke feesten, in volksverhalen enz. overgebleven, herinneren ons aan onze heidensche voorvaderen. Een zekere gemoedelijke gemeenzaamheid met het goddelijke, die ons en onzen naburen eigen is en soms tot in het profane volgehouden is geworden, schijnt de voortzetting van de oude gemoedelijke en gemeenzame voorstellingen en de godsdienstige zede van het germaansche of noorsche heidendom. Ook stamt

van denzelfden oorsprong de critiek op godsdienstzaken en godsdienstige voorstellingen, die ons in het bloed zit. Van deze godsdienstige kritiek biedt de Godenschemering als een eerste proeve.

Nadat met enkele trekken de goden en reuzen waren geschetst, die als handelende personen op het programma van de Godenschemering voorkomen, zooals Odin, Thor, Baldur, Loki, Hymir enz., werd zij zelve beschreven zooals de Vala of zieneres die in Voluspa voorspelt. Eerst leven de goden in onschuld, vrede en veiligheid: maar de Nornen, de schikgodinnen plaatsen zich in de hooge zaal en voorspellen hun ondergang en einde. Nu voelen de goden dat het met hen gedaan is, dat zij in den kamp met de reuzen het onderspit zullen moeten delven. Maar zij zullen met eere vallen en sneuvelen één voor één in trouwen en hopeloozen strijd. Dan gaat de wereld onder. Wel duikt zij weder op, en komt nieuw en frisch te voorschijn; maar de oude goden zijn voor 't meerendeel voor goed verdwenen; alleen Balder en de goden der vernieuwing leven en de „sterke van boven" regeert.

Na deze beschrijving van de godenschemering werd haar inhoud kortelijk verklaard, als zijnde een zinnebeeld van het jaar, dat in de lente bloeit, in het najaar te strijden heeft met storm en onweer en 's winters in de macht van den winterreus is overgegeven, om op nieuw in de lente jong en schoon te voorschijn te treden. Maar het tafereel der Godenschemering draagt ook een eigenaardig karakter. Allereerst dat van somberen ernst, zwaarmoedig als een hooge najaarslucht. Dan dat van tragischen, rusteloozen, hopeloozen strijd. Eindelijk draagt het een zedelijk karakter, daar toch de geest van de Edda zelf en het verband der Godenschemering in het bizonder niet onduidelijk laten doorschemeren, dat de val der goden moet worden toegeschreven aan hun onvolmaaktheid en de op zich geladen schuld, zoodat zij, weer-

baar en strijdend tot het eind voor het behoud der wereld, ter laatste vallen als een zoenoffer voor de beleedigde zedelijke wereldorde.

Aan het slot werd gewezen op de wederkeerige werking, die onze noorsche critische geest en de oostersche geest der aanbidding op elkander uitoefenen, elkander aanvullend en corrigeerend. Maar beiden vereenigen zich in liefde tot het zedelijk ideaal, op welks altaar Germanendom en Christendom hun huwelijk gesloten hebben. En door deze gemeenschappelijke liefde voor het hoogste en beste heeft èn de Germaansche geest het Christendom het best kunnen verstaan, èn het Christendom in Germaansche landen zich het best kunnen verwezenlijken. Gaan ook goden en godsdienstige voorstellingen in allerlei godenschemeringen heen, gelijk de wolken aan den hemel voorbijdrijven, dit allerhoogste en allerbeste blijft, gelijk de hemel zelf.

Zeker uit naam van alle aanwezigen bracht de Voorzitter den spreker zijn hartelijken dank voor deze leerrijke en geestige voordracht, waarvan dit beknopt verslag (tot ons leedwezen kon de spreker ons zijn rede niet afstaan) slechts een flauwen indruk wedergeeft.

In de voortgezette Algemeene Vergadering van 28 December werd de herziening van de Statuten en het Reglement der Vrije Gemeente voortgezet en ten einde gebracht. De veranderingen in verscheidene artikelen aangebracht waren niet van ingrijpenden aard en dienden meer ter vereenvoudiging. Zoo werden o. a. uit Art. 4, Hoofdst. VI van het oude Reglement alinea 2 en 3 verwijderd. Een voorstel van den Heer J. A. Fortuyn, dat wanneer tien leden hun verlangen naar het optreden van een of anderen spreker schriftelijk te kennen gaven, het Bestuur verplicht zou zijn daaraan te voldoen,

werd met algemeene stemmen, op die van den voorsteller na, verworpen en alzoo de keuze en uitnoodiging der sprekers bij voortduring aan het Bestuur alleen opgedragen. Voorts werd in de vacature in het Bestuur, nog voortdurende door het bedanken van den Heer J. M. Hulsteyn, voorzien door de benoeming van den Heer D. C. Haije, die zich deze verkiezing liet welgevallen.

Het Bestuur der Vrije Gemeente is thans samengesteld als volgt:

MR. A. J. J. SALM, *Voorzitter.*
P. A. R. VAN VLOTEN, *Vice-Voorzitter.*
JOH. BRUSSE, *Secretaris.*
D. C. REICH, *Penningmeester.*
JOH. VAN DEN BERG.
R. D. CROMMELIN.
C. D. HAIJE.
P. H. HUGENHOLTZ JR.
A. R. JOLLES.
F. K. OZINGA.
N. TETTERODE.

Het heeft zich verdeeld in de navolgende Commissiën:

Commissie voor de Samenkomsten.

JOH. VAN DEN BERG.
R. D. CROMMELIN.
P. A. R. VAN VLOTEN.

Commissie voor het Onderwijs.

D. C. HAYE.
F. K. OZINGA.
A. J. J. SALM.

Commissie voor de Financiën.

D. C. REICH.
A. R. JOLLES.
N. TETTERODE.

Commissie voor het Gebouw.

J. BRUSSE.
D. C. REICH.
F. K. OZINGA.

HET OPENBAAR ONDERWIJS IN VERBAND MET HET AANKWEEKEN VAN GODSDIENSTIG-ZEDELIJKE BEGINSELEN.

Op een debat-avond, 5 Maart 1883 in de Vrije Gemeente gehouden, werd bovengenoemde quaestie door Dr. Ph. R. Hugenholtz ongeveer als volgt ingeleid:

Het thans aan de orde gestelde onderwerp is niet nieuw; en indien ik gehouden was er iets over te zeggen dat nog nimmer gezegd werd, ik zou zeker niet voor u zijn opgetreden. Doch het onderwerp is en blijft van groot belang; en terwijl het nog steeds aanleiding geeft tot zeer uiteenloopende beschouwing, kan een gedachten-wisseling ook te dezer plaats zeker niet ongepast gerekend worden en wil ik gaarne trachten die met een woord bij u in te leiden.

„Het openbaar onderwijs, in verband met het aankweeken van godsdienstig-zedelijke beginselen." — De hierin opgesloten vraag zou kunnen besproken worden bepaaldelijk en uitsluitend uit paedagogisch oogpunt, zoodat wij in bijzonderheden hadden na te gaan, hoe de onderwijzer aan zijn onderwijs de genoemde strekking had te geven. Bij zulk een bespreking zou een man van rijke onderwijzers-ervaring u vrij wat beter ten gids kunnen dienen dan ik. Maar al kan en mag de opvoed-

kundige zijde van de vraag niet uit het oog verloren worden, dat men thans in de eerste plaats iets anders bedoeld heeft, blijkt, doordien er gewaagd wordt van „het openbaar onderwijs." Hiermede staan wij dus voor de bekende quaestie: of en hoe een onderwijs, dat voor kinderen, tot verschillende gezindten behoorende, bruikbaar zal zijn, vereenigd kan en moet worden met het aankweeken van godsdienstig-zedelijke beginselen.

Zooals wij weten, daar zijn er velen, die, wegens den grooten nadruk dien zij leggen op de uiteenloopende godsdienstige denkwijzen, het een met het ander onvereenigbaar achten. Wij komen hier straks op terug.

Daar is nog een geheel ander standpunt, volgens 't welk de vraag niet eens behoeft gesteld te worden, dewijl men er van godsdienstig-zedelijke beginselen niet wil weten. In de beoordeeling van dit standpunt zal ik mij thans niet begeven; het zou ons op een afzonderlijk te behandelen onderwerp brengen — het verband van godsdienst en zedelijkheid; maar ook buitendien meen ik thans en hier te mogen uitgaan van de onderstelling, dat men godsdienstig-zedelijke beginselen wil en dus ook aangekweekt wil zien. Ik herinner slechts, dat wij het woord „godsdienstig" dan opvatten in ruime, maar niettemin veelzeggende beteekenis: wij willen zedelijkheid, niet slechts als een inachtnemen van 't geen meest geraden en profijtelijk is, neen! uit diep en ernstig plichtbesef, waarbij eerbied wordt gekoesterd voor onschendbare, heilige beginselen, als zoodanig voor allen kennelijk en voor allen verbindend. Welnu, wie deze wil, die wenscht haar ook bij en door het onderwijs te zien aangekweekt. Waarom? Omdat alle onder-

wijs eene opvoedende strekking behoort te hebben; omdat alle deugdelijk onderwijs niet slechts de mededeeling van kundigheden, maar tevens karaktervorming moet en zal beoogen. Kan de onderwijzer niet anders dan, zij het ook onwillekeurig, zedelijken invloed uitoefenen op de kinderen onder wie hij dagelijks verkeert, hij behoort zich dit ook opzettelijk ten doel te stellen en nimmer te vergeten, dat hij niet slechts heeft af te richten, maar op te leiden en hierin nimmer naar eisch kan slagen dan bij eene zooveel mogelijk evenredige ontwikkeling van hoofd en hart.

Indien men ons nu vraagt: kan ook het openbaar onderwijs zulk eene opvoedende, ernstig-zedelijke strekking hebben? dan zeggen wij zonder aarzeling: ja! Niet, alsof wij blind waren voor de groote verscheidenheid van denkbeelden, bepaaldelijk op godsdienstig gebied, en voor de diep ingrijpende beteekenis van dit verschil; neen! maar omdat wij hier te doen hebben met het kind, met de kinderlijke vatbaarheid en de kinderlijke behoeften; omdat het bij het kind te doen is om dien breeden grondslag, waarin alle echt-zedelijke en echt-godsdienstige beginselen moeten wortelen; omdat het hier het aankweeken geldt van dien ernst, dat plichtbesef, dien waarheidszin, dien eerbied voor het onschendbare, die aandoenlijkheid voor de inspraak der conscientie, die liefde voor al wat rein en edel is en goed, waarin allen kunnen en moeten samentreffen. Daar moge een tijd komen, waarin de meesten voor 't geen gemoed en geweten raakt nauwelijks toegankelijk zijn, tenzij het hen tegenkome in bepaalde en geëikte vormen, zoo is het nog niet bij het kind. En zie hier

tevens het waarheidsbestanddeel in 't geen soms minder gelukkig gezegd is omtrent de in en door de gemengde school te kweeken verdraagzaamheid. Echte tolerantie is geen onverschilligheid; neen! maar betrekkingsgevoel op al wat mensch heet, krachtens erkenning en waardeering van dat innigst en heiligst menschelijke, dat in allen aanwezig is, van het in allen lievenswaardige, van aller vatbaarheid om te leeren liefhebben. In de school nu geldt het juist den grondslag en het uitgangspunt van hetgeen ieder menschelijk leven moet beheerschen: het leeren kennen en eerbiedigen van de hoogste levenswet, de wet der liefde. Deze mag en moet er worden hoog gehouden, aanbevolen, ingeprent. Is dit niet genoeg?

Wij voor ons zullen zeggen: gewis! maar zooals wij weten en reeds herinnerden, op verre na niet allen. Niet genoeg is al het genoemde in de schatting der kerkelijke vromen, d. w. z. van hen die immer en overal meenen te moeten uitgaan van eene bovennatuurlijk geopenbaarde waarheid, hetzij ze die begrepen achten in een door de kerk bewaarde heilige schrift, of vertegenwoordigd door eene op de overlevering gebouwde heilige kerk. Nu moet terstond en eerlijk worden toegestemd, dat de zoodanigen niet bevredigd kunnen worden door een onderwijs, welks opvoedende strekking in het algemeen menschelijke, in het algemeen religieus-zedelijk bewustzijn haar uitgangspunt en haar maatstaf vindt; immers niet, voorzoover zij ook reeds bij het kind geen waarlijk heilzamen invloed mogelijk achten dan krachtens de hen onderscheidende, eigenaardige geloofsopvatting. Of er, met name onder de ernstig gezinden, velen zijn, die dit

laatste niet slechts in de theorie maar ook in de practijk meenen en volhouden? Ik voor mij zou dit in twijfel trekken. Intusschen, de leiders meenen en leeren alzoó en worden gehoord en gevolgd. En zoo ontstaat voor het openbaar onderwijs de bekende groote moeielijkheid, die wij niet kunnen loochenen en niet gering schatten mogen. Of hiervoor nu eene andere en betere oplossing mogelijk is dan die voorhanden is, voorhanden in de aan allen toegekende vrijheid om op eigen kosten naar eigen beginselen eigen onderwijs in te richten? Ik voor mij moet erkennen nog geen andere en betere te kennen of ontmoet te hebben. Neen, de openbare school mag geenszins gebezigd worden om de bijzondere, met name de kerkelijke, te bestrijden; maar evenmin mag ter wille van de laatste de openbare worden prijsgegeven. Als het kostelijkst gewin, door den modernen Staat ons aangebracht, hebben wij dit te beschouwen: erkenning en handhaving van de gewetensvrijheid, bij en behoudens eene behoorlijk georganiseerde en dus op zedelijken grondslag gebouwde en geordende maatschappelijke samenleving. Men kan eene van beide schrappen; maar zij kunnen niet samengaan dan door de erkenning van voor allen gelijkelijk geldige, voor allen heilige algemeen-menschelijke beginselen, — dezelfde, die ook in de openbare school kunnen en moeten worden aangekweekt. Een Staat, die een bepaalde religie beschermt, onderdrukt de gewetensvrijheid; een zuivere politie-staat daarentegen laat ja de gewetens vrij, maar door alle gewetenseischen te ignoreeren, door zich te onttrekken aan de behartiging van alle zedelijke belangen, d. w. z. van de ook voor 't maatschappelijk

samenleven hoogste. Wij voor ons kunnen zoomin tot het een als tot het ander medewerken.

Of er dan geenerlei conciliatie mogelijk is? 't Komt mij voor — al zal ik ook hiermede niets nieuws zeggen — 't komt mij voor, dat de partijstrijd en de partijdrift dikwijls blind maakt voor het voornaamste, dat toch tevens het velen concilieerende zou kunnen zijn. Wat is in elke school, ook en juist voor het opvoedend element, het groote hoofdvereischte? Niet het lokaal en de inrichting, maar — een deugdelijke onderwijzer, een bekwame en kundige niet alleen, maar een man van karakter. Welnu, de zoodanigen worden door de wet niet gemaakt en ook hun tegenbeeld is door de wet niet te weren; dit is alleen te bereiken door den zedelijken invloed en het zedelijk overwicht der goedgezinden. Spanne dus een ieder in die richting al zijne krachten in! — Zal de kerkelijk-vrome zeggen: „maar indien zulk een deugdelijk onderwijzer tevens met overtuiging Catholiek of Gereformeerd is, dan kan hij in de openbare school zijne overtuiging niet tot haar recht laten komen"? Neen, zijne specifiek Catholieke of Gereformeerde overtuiging zeker niet. Maar kan hij er daarom zijne taak, ook zijne opvoedingstaak niet vervullen? Gesteld: een bijzonder Christelijk onderwijzer wierd wegens buitengewone omstandigheden uitgenoodigd om de leiding eener openbare school op zich te nemen, zou hij die taak moeten afwijzen? Zou hij zich onmachtig moeten verklaren, om op Israëlietische, Catholieke en Protestantsche kinderen te gader, zonder de overtuiging hunner ouders te krenken, een heilzamen, opvoedenden invloed uit te oefenen? En indien hij het deed, zou

die onmacht hem tot eer verstrekken? Tot eer, ook ofschoon hij zich bij uitnemendheid een discipel noemt van dien, die het „kinderlijk worden met de kinderkens" eene eerste voorwaarde heeft genoemd om een burger te kunnen zijn in het godsrijk?

Neen! hier is het punt, waarop allen, die van goeden wille zijn, elkander zouden kunnen ontmoeten. Dat het niet of althans zoo zelden geschiedt, is wel niet uitsluitend aan den hartstocht der kerkelijken te wijten, maar mede aan hen, die ter andere zijde geen eerbied voor het heilige gevoelen of aan den dag leggen. Doch ook hiertegen is geen baat te verwachten, dan alleen van den zedelijken invloed der betergezinden.

Meent iemand wellicht, dat ik door het laatstgezegde mijn doel zou zijn voorbijgestreefd? Zal men willen zeggen, dat, bijaldien ten slotte alles aankomt op personen en persoonlijken invloed, de Staatszorg overbodig blijkt te wezen? Maar het misverstand ligt hier dan toch voor de oogen. Wel is waar, voor de godsdienstig-zedelijke strekking aan het onderwijs te geven hangt alles af van personen en persoonlijken, zedelijken invloed; maar niet alzoo voor het onderwijs zelf. Hiervoor is behoorlijke opleiding van onderwijzers, is oprichting en inrichting van scholen, is een schoolstelsel en schooltoezicht noodig, kortom, veelmeer dan door bijzondere bemoeiing naar eisch kan tot stand komen. Ja! indien alle staatsburgers gereed en bij machte waren om al deze belangen zoowel met het noodige doorzicht als met volstandigen ijver behoorlijk te behartigen, dan wellicht zou de Staat er zich aan kunnen onttrekken; en in zóóver kan men, naar het bekende onlangs gesproken

woord eens ministers, bijzonder onderwijs het ideaal noemen. Maar vooreerst is de daar genoemde, vooraf te bereiken toestand zelf een ideaal; en ten andere zou er toch ook dan nog behoefte blijven bestaan aan eene samenvattende regeling, als alleen van de Staatsmacht kan uitgaan. Hoe dit zij, vooralsnog hebben wij met een geheel andere werkelijkheid rekening te houden. En zoo is, meen ik, vooralsnog alleen hiervan heil te verwachten, dat alle waarlijk ernstig-gezinden zoowel zichzelven als elkander beter leeren verstaan, om langs dien weg te komen tot onderlinge waardeering en vruchtbare samenwerking.

Het debat, aldus door den Referent ingeleid, wordt geopend door den Heer H. W. Kemman die enkele bezwaren in 't midden brengt. Volgens hem is door den spreker te weinig acht geslagen op de verhouding van het openbaar tot het bijzonder onderwijs; dat laatste wordt door de wet doodgedrukt; en toch kan het karaktervormend en godsdienstig element alleen daar volkomen tot zijn recht komen. Hoe kan b.v. de geschiedenis van den 80-jarigen oorlog op de openbare school zoo verhaald worden, dat elks godsdienstige begrippen worden geëerbiedigd en dat tegelijk de beteekenis van dien vrijheidskamp geheel tot haar recht komt?

Prof. J. H. Gunning Jr. heeft zich in de schoolwereld weinig bewogen, maar wenscht alleen een woord te spreken over de algemeene beginselen. 't Is bij een debat als dit reeds iets, als men elkaar beter leert verstaan, maar daartoe moet allereerst het gevoelen van den tegenstander juister worden voorgesteld dan hier 't ge-

val was. Spreker heeft het voorrecht te behooren tot hen die gelooven in Jezus als den Christus naar de Heilige Schrift, die door hem in allen eenvoud voor Gods Woord wordt gehouden, en staat nader op het standpunt der Hervormde belijdenis. Op dit zijn standpunt protesteert hij tegen Referents bewering, dat voor de kerkelijken verdraagzaamheid in den zin van betrekkingsgevoel op al wat mensch heet niet genoeg is. Immers met zijne geestverwanten wil hij niets anders dan dat aan het kind zonder dogmatisme, zonder spitse leerbepaling, gezegd wordt, dat het God zal liefhebben en naar de volmaaktheid streven; maar dat algemeene kan, blijkens de historie, niet op den duur in den vorm van aspiratie leven. Eenige kamergeleerden en hooger beschaafden kunnen leven in den fijnen aether eener humanitaire levensbeschouwing, ja, maar alleen omdat zij gedragen worden door een krachtvol volksleven, zonder 't welk zij niet zouden kunnen bestaan. Wat de maatschappij in stand houdt zijn alleen die groote, kernachtige christelijke volksovertuigingen. Die bijzondere overtuigingen nu staan niet naast de algemeene; niet naast het algemeen menschelijk besef: het gebod van Mozes, de Christus des Bijbels, de leer der kerk. Zelfs Schleiermacher erkent in zijn christelijke geloofsleer, dat iedere bijzondere overtuiging het algemeene zoo wijzigt dat, als men zich schijnbaar van dezelfde voorstelling bedient, het toch inderdaad een andere is; juist op de bijzonderheden, op de concrete vragen komt het in de geloofsovertuiging aan. Naar zijne overtuiging bevestigt de donder der gerichten, blijkbaar b.v. in de socialistische en nihilistische woelingen, het geloof dat Jezus Christus de Zoon Gods

is, die naar waarheid heeft getuigd: zonder mij kunt gij niets doen.

Prof. C. B. Spruyt vernam met genoegen dat de Ref. bezwaren heeft en gaarne zou toestemmen in een ernstige oplossing der schoolquaestie, als die maar werd aangegeven. Naar zijne meening wordt door de thans bestaande schoolwet op onbillijke wijze de minst positieve overtuiging door den Staat beschermd. De Roomsch-Catholiek meent dat het algemeen-menschelijke alleen in zijne vormen, dus met vermelding van de vereering van Maria en de Heiligen kan worden bijgebracht; voor den orthodoxen Protestant vallen die vormen weg, maar hij acht zijne leerstukken onmisbaar; de moderne kan het ook zonder die leerstukken stellen, mits het onderwijs een algemeen godsdienstig karakter hebbe. Zoo wordt het onderwijs steeds algemeener en daardoor minder bevattelijk voor kinderen. Ja, eindelijk komen de zoogenaamde abstentionisten met de vraag, of men de onsterfelijkheid mag ter sprake brengen en den naam van God mag noemen op de school. Spreker deelt noch de Catholieke noch de anti-revolutionaire geloofsovertuiging, maar toch komt het hem voor, dat de thans bestaande regeling het minst positieve onbillijk patrocineert. De Referent kan zich misschien als theoloog niet zoo gemakkelijk plaatsen op het standpunt der andere partij. Hij achtte het een droevig verschijnsel wanneer de orthodoxe onderwijzer op de openbare school met machteloosheid zou geslagen zijn; droevig ja, maar volkomen natuurlijk tevens. Ook spreker weet geene betere oplossing van de schoolquaestie aan te geven, maar gevoelt in hooger mate dan de Referent de bezwaren.

De Heer Seulyn heeft met groote belangstelling het welsprekend betoog van den inleider gevolgd en beaamde volkomen zijne stelling: het doel van het onderwijs moet zijn het kind op te voeden. Maar naar zijne meening is de openbare school daartoe niet bij machte. Opvoeden toch is het kind voeren tot geluk, tot God. God alléén voedt de menschen op, en wel door Jezus Christus die zeide: niemand komt tot den Vader dan door mij. Aangezien nu de levende Christus is buitengesloten van de openbare school, is de opvoeding aldaar niets dan een luchtkasteel.

De Heer J. A. Fortuyn protesteert tegen de wijze waarop het roode spook van het socialisme in de rede van den Heer Gunning als naar gewoonte om de deur kwam kijken. De bezwaren tegen de openbare school, door de liberalen, zoolang als het plechtanker beschouwd, zijn in zijn oog volkomen gegrond. Noch de christen, noch de onchristen kan er vrede mee hebben, maar hij vraagt, of niet in het restitutiestelsel de oplossing kan gelegen zijn en ziet niet in waarom het niet kan worden toegepast.

De Heer Gunning wenscht nog met een enkel woord te doen uitkomen, dat wat hij van het socialisme heeft gezegd, niet moest dienen om bang te maken. Zijn overtuiging moet niet ergens toe dienen, maar hij die de kern van die overtuiging is, Jezus Christus, moet gediend worden. Het socialisme spreekt naar zijne meening groote waarheden uit; er is in den bezittenden stand dikwijls een tirannie die onchristelijk is. Op naturalistischen grondslag wordt door het socialisme geëischt wat de christelijke gemeente op den grondslag der liefde behoort

en ook alleen alzoo in staat is te geven. Geen vrees moet dus het socialisme bij ons wekken, maar ons te meer doordringen van onze roeping om als christenen liefde te oefenen.

Dr. Hugenholtz, repliceerende, brengt in de eerste plaats een woord van dank aan hen die door hun woord zoowel de vergadering als hemzelven hebben willen voorlichten. Hij herinnert voorts, dat hij de vraag naar het goed recht van niet slechts maatschappelijk- maar religieus-zedelijke beginselen, als te veelomvattend en thans niet aan de orde, ter zijde wenscht te laten. Wat hij overigens nog wil opmerken, meent hij het best te kunnen vastknoopen aan de door Dr. Spruyt aangevoerde bedenking, dat de Staat, op den thans gevolgden weg, juist de minst positieve overtuigingen in bescherming neemt.

Voor zoover hierin werkelijk een nadeel is gelegen, behoort men niet te vergeten dat de Staat, gelijk iedere menschelijke instelling, nooit meer dan een veelszins onvolkomen werk kan verrichten. Geroepen om de gemeenschappelijke belangen van in allerlei opzicht verschillenden te behartigen, moet hij uit den aard der zaak tal van individueele eigenaardigheden aan eigen ontwikkeling overlaten. Indien hij ter wille van het individueele, van alle zorg voor het gemeenschappelijke moest afzien, zou zijn arbeid, zooals reeds werd opgemerkt, tot de magerste proportiën gereduceerd moeten worden; zou hij, om nu slechts dit voornaamste te noemen, om aan de gewetensvrijheid niet te kort te doen, een volstrekte gewetenloosheid moeten vertegenwoordigen.

Neen! dat „minst positieve" mag niet eenzijdig in on-

gunstige beteekenis worden opgevat. Waar de spreker beweerde, dat het opvoedend onderwijs zich bij het algemeen-menschelijke behoort aan te sluiten, heeft hij bij dit laatste geen oogenblik gedacht aan zekere leven- en krachtelooze onbepaaldheid, waaraan al wat beteekenis heeft eerst later zou moeten worden toegevoegd; maar integendeel aan die rijke, maar nog ongedeelde levensvolheid, zooals elke vruchtbare kiem die in zich draagt. Zoo leeft het algemeen- en tevens innigst-menschelijke in het kinderhart, als de ongerepte aanvang van 't geen zich straks in velerlei verscheidenheid zal ontplooien. Aan dat eenvoudig kinderlijke heeft de opvoeder zich op eenvoudige en kinderlijke wijze aan te sluiten; en dit geldt mede en inzonderheid tegenover hetgeen door Dr. Gunning is aangemerkt. Zal eene waarlijk vrome moeder, zij moge overigens eene catholiek- of hervormd-christelijke overtuiging koesteren, ook terwijl zij wenscht dat uit haar kind een christen naar hare gelijkenis zal opgroeien, toch niet in de eerste plaats hart en karakter van haar kind trachten te vormen en er, met terzijdestelling van alle meer bijzondere overtuigingen, vóór alles een echt-menschelijke vroomheid, en alzoo die gevoelens van eerbied en vertrouwen, van oprechtheid en liefde in zoeken te kweeken, waarmee al wat zij hoog en heilig schat aanvangen en waarin het wortelen moet? en zal zij dit niet het eerst en het meest doen juist in die oogenblikken, waarin zij den meest heilzamen en duurzamen uitoefent op haar kind? Welnu, die moeder stelle de onderwijzer bij zijn opvoedenden arbeid zich ten voorbeeld. Voorzeker geen gemakkelijke taak! Maar al het beste moet wel tevens het moeielijkste zijn.

Ook bij de behandeling onzer volksgeschiedenis in de gemengde school, waarvan een der sprekers gewaagde, zal het toch waarlijk geen schade doen, niet het geloofsverschil, allerminst den geloofshaat op den voorgrond te plaatsen, maar veeleer hetgeen in dagen van druk en strijd de besten en kloeksten te gader bezield en de nationale eenheid en onafhankelijkheid gegrondvest heeft.

Ten slotte blijft de spreker meenen, dat — wat ook ook overigens noodig en dienstig moge bevonden worden om tot eene bevredigende oplossing te komen van de hangende strijdvraag — bovenal noodig is, dat het bij allen die er zich mee inlaten niet ontbreke aan ernst en zuiverheid van bedoeling en een onbevangen oordeel, en men meer dan gemeenlijk bedenke, dat de afdoende waarborgen voor eene deugdelijke strekking van het onderwijs slechts te vinden zijn, niet in de regeling, maar in de menschen.

De Voorzitter zegt, met een terugblik op het gevoerde debat, dat de aanwezigen hier heden avond in een soort van gemengde school hebben neergezeten. Tot een bevredigende oplossing van een zoo ingewikkelde vraag is men zeker niet gekomen. Toch was het inleidend woord van den Referent, waarvoor hij hem namens de vergadering hartelijken dank brengt, en waren de daarop gevolgde discussiën zeker niet onvruchtbaar. Waar toch mannen van zoo uiteenloopende richting elkaar bestrijden op zoo humanen toon als hier het geval was, daar wordt die onderlinge waardeering, die echte verdraagzaamheid gekweekt, die alleen in de toekomst tot een bevredigende oplossing ook van deze quaestie leiden kan.

NATUURLIJKE GODSDIENST.

In den vorigen jaargang van onze Stemmen (pag. 254) beloofde ik nog eens weder te zullen terugkomen op bovengenoemd werk van Prof. Seeley. Sinds dien tijd heeft het boek aanvankelijk zijn weg gevonden en verscheen de eerste aflevering van een Nederlandsche vertaling. De volgende afleveringen laten reeds geruimen tijd op zich wachten en de voorrede, waarmee Prof. van der Wijck de vertaling bij ons publiek zou inleiden, blijkt een narede te zullen zijn. Ook op de Agenda van de laatste vergadering van moderne theologen stond het boek ter bespreking aangekondigd en ik was een dergenen die op zich genomen hadden die bespreking in te leiden, maar toen ons onderwerp aan de orde komen zou, was de tijd verstreken. Nu worde hier eenigszins uitvoeriger meegedeeld wat ik daar in 't kort had willen zeggen.

De hoofdvraag waarop het, dunkt mij, aankomt bij de beoordeeling van dit merkwaardig boek is deze: is Seeley's omschrijving van het wezen van den godsdienst aannemelijk en juist? Die omschrijving luidt: godsdienst is dat hooger leven van den mensch dat door bewondering gedragen wordt („that higher life of man

which is sustained by admiration") of wel: vereering van alles wat in het bekend heelal vereerenswaardig blijkt („worship of whatever in the known universe appears worthy of worship.") Het diepste wezen van den godsdienst is dus bewondering, vereering, aanbidding; vereering van de orde en eenheid der natuur, van het schoone in de kunst, van wet en waarheid in de wetenschap, van het heilige bovenal op 't gebied van het zedelijk leven. Ik erken gaarne dat die omschrijving van den godsdienst, voor zoover het mogelijk is er eene te geven die ook maar eenigszins bevredigt, mij bijzonder aantrekt. En wel in de eerste plaats, omdat hier ook het laatste overblijfsel van dogmatisme uit den godsdienst weggenomen wordt. Bij de meeste modernen toch heerscht altijd nog het denkbeeld, dat voor den waren godsdienst geloof in een persoonlijken God een onmisbaar vereischte, een levensvoorwaarde is. Valt dit weg, zoo meenen zij, wat zou dan de godsdienstprediker nog langer te verkondigen hebben, hoe zou er dan nog ernstig sprake kunnen zijn van religieus geloof!

Seeley antwoordt: „volledige persoonlijkheid werd nooit in eenig godsdienststelsel aan de godheden toegekend. Want persoonlijkheid, zoo als zij zich aan ons voordoet, sluit sterfelijkheid in zich. De Godheden werden meestal voor onsterfelijk gehouden. Persoonlijkheid vereischt een lichaam. De hoogste godsdiensten verklaren God voor onlichamelijk. Mogen wij dan ten minste zeggen: De theologische stelsels schrijven aan de goden een wil toe, gelijkvormig aan dien der menschen? Maar juist de voornaamste godsdiensten verkondigen dat de goddelijke wil hoog boven den menschelijken staat, dat

de goddelijke wil ondoorgrondelijk is, dat, gelijk de hemel hoog boven de aarde verheven is, zoo de wegen van God niet onze wegen en de gedachten van God niet onze gedachten zijn." Neen, „in een God gelooft ieder, die zich in de tegenwoordigheid gevoelt van eene macht, welke boven hem en onmetelijk boven hem staat, eene macht, in welker beschouwing hij verzonken is en in de kennis van welke hij zijn geluk en zijnen vrede vindt."

Nu ben ik de eerste om toe te stemmen dat Seeley aan het geloof in een persoonlijken God, gelijk dat bij vele ernstige modernen gevonden wordt, niet voldoende recht laat weervaren. 't Is toch derzulken ernstig streven hunne Godsvoorstelling zooveel mogelijk van al het bekrompen menschvormige te ontdoen en hun hoogste wensch zich de Godheid te denken als een levende, zelfbewuste macht, maar ik beweer alleen dat zij, door van een of andere Godsvoorstelling het godsdienstig geloof afhankelijk te stellen, den godsdienst binnen te enge grenzen beperken.

Overal toch waar bewondering, eerbied, piëteit is voor een macht die men boven zich erkent, om 't even in welke vormen zij zich openbaren, in welke begrippen zij zich uiten mogen, daar is godsdienst. Godsdienst is er in de ernstige natuurbeschouwing, want „wie de natuur bestudeert heeft voortdurend het uitgezocht genot wetten op het spoor te komen; regelmatigheden openbaren zich te midden van een schijnbare verwarring; het vermoeden van een alomvattende, nog niet onder woorden te brengen eenheid dringt zich aan ons op. En dit boeiende schouwspel, zoo betooverend door zijn verscheidenheid is tegelijkertijd overweldigend door zijn omvang; zij, die

hun leven aan de bespieding er van hebben gewijd, blijven dan ook niet in gebreke evenzeer getuigenis af te leggen van het oneindige genot dat het hun verschaft als van den diepen eerbied, waarmee het hen van tijd tot tijd vervult." Godsdienst is er in de ernstige beoefening der wetenschap, want wie zich aan haar wijdt kent de religie van waarheid en wet. Godsdienst is er in den waarachtigen kunstenaar, die zegt tot den godsdienstigen man in engeren zin: „ik heb een religie evenzeer als gij. Vereering van het heilige is uwe, vereering van het schoone is mijn godsdienst; zij verschillen zonder twijfel gelijk hun voorwerpen verschillen, maar zij komen hierin overeen dat beide de natuur van religie hebben. Verheven gevoelens die den mensch boven zich zelf doen uitgaan, bewondering als tot een tweede natuur en een levensbeginsel verheven, een groote mate van gevoeligheid als er minachting of onverschilligheid jegens het voorwerp van onze vereering wordt aan den dag gelegd zijn aan beide gemeen."

Niet elke uitdrukking waarvan Seeley zich hier en elders bedient zou ik voor mijne rekening willen nemen; met name komt de godsdienst in zijn diepste beteekenis als vereering van de heilige Almacht bij hem veel te weinig tot haar recht, maar zijn hoofdgedachte: godsdienst is daar waar eerbiedige en belangelooze vereering van een macht die boven ons staat gevonden wordt en die godsdienst zal des te hooger staan, naarmate het voorwerp dier vereering reiner en verhevener is, schijnt mij even waar als rijk in vruchtbare gevolgen.

Is toch die gedachte juist, dan vloeit daaruit allereerst voort, dat het niet aangaat met sommigen eene scherpe

scheiding te maken tusschen de natuurlijke en de zedelijke wereld en de eerste uit te sluiten van het terrein van den godsdienst. Gaat alle godsdienst van natuurvereering uit en verheft hij zich vandaar tot de aanbidding der zedelijke macht, toch heeft en houdt die natuurvereering haar blijvende waarde. Natuur en geest vormen te zamen die eeuwige orde die 't al omvat en die ons met bewondering en ontzag vervult. In de natuur vinden wij niet alleen de zinnebeelden van geestelijke aandoeningen en godsdienstige ervaringen, maar ook den bodem waarin het hoogere leven groeit; kan in den omgang en den strijd met de natuur zich het zedelijk leven ontwikkelen, dan moet ook de natuur op die ontwikkeling zijn aangelegd. Een natuurlijke reactie is het tegen een vroegere teleologische natuurvergoding als men van de natuur kwaad spreekt en haar „zielloos lief'lijk en reed'loos wreed" scheldt, omdat ze met onze persoonlijke belangen en begeerten telkens in strijd is, omdat ze zelfs de ontwikkeling van ons hooger leven niet altijd schijnt te begunstigen, maar hoe verklaarbaar die reactie ook zij, ze is ongeoorloofd en ongodsdienstig. Al was een man als Goethe een eenzijdig natuurvereerder, toch heeft de eerbied voor de machtige eenheid aller dingen bezieling gegeven aan zijn leven en aan zijn poëzie. En een Paganisme van hooger orde, een diep gevoel van eerbied voor die ontwikkelingsketen waarvan wij zelve, met onze voorouders de dieren, de schakels zijn, moet de religieuse vrucht wezen van het nieuwere natuuronderzoek.

Uit de genoemde omschrijving van den godsdienst vloeit al verder voort, dat het gebied der religie zoover

mogelijk moet worden uitgezet. Deze godsdienst komt niet met uiterlijk gelaat; men kan niet van hem zeggen, ziet hier is hij, of daar is hij; hij heeft geen scherp afgebakend terrein, geen zichtbare gestalte, geen tastbaren vorm. Voor ons is de kerk goddank niet meer de belichaming van den godsdienst, ze is 't nooit geweest trouwens, maar ze heeft toch eeuwen lang die pretensie gemaakt. Maar dan mag ook geenerlei vereeniging, noch een Protestantenbond, noch een vrije gemeente, noch welke kring dan ook, in meer gematigde of moderne vormen daarvoor in de plaats willen treden. Is 't niet juist het ongeluk van het Catholicisme en van het confessioneele Protestantisme dat het den stroom van den godsdienst nog altijd binnen zijn kanalen wil afdammen en opsluiten? Als de kerk of welke godsdienstige vereeniging ook, een groot reservoir van levend water wil zijn, dan wordt zij een stagneerende poel. Reeds Richard Rothe begreep te recht dat de kerk zich in de maatschappij moet oplossen, zal het religieuse leven vrij en onbelemmerd kunnen stroomen door de aderen van het maatschappelijk organisme. Zal het zuurdeeg het meel doortrekken, dan kan het als zoodanig geen afzonderlijke gestalte behouden. Toch blijft het zuurdeeg zuurdeeg, en de godsdienst godsdienst. Verre van mij dus de bewering, als zou de religie zich reeds in het algemeene menschelijke leven hebben opgelost, zoodat het daarvan geheel verzadigd is. Neen, er is een wetenschap zonder religie, de oppervlakkige en waanwijze, de louter-positivistische, die alleen de feiten en verschijnselen constateert en nommert. Er is een kunst zonder religie, de plat-realistische, die alle hoogere

wijding mist. Er is een zedelijkheid zonder religie, de louter conventioneele of de plat-utilistische voor wie „het grootst mogelijk geluk van het grootst mogelijk aantal" het hoogste ideaal is. Juist daarom moeten de grenzen der religie steeds verder worden uitgezet. De natuurlijke godsdienst behoudt zijn eigenaardig karakter, het karakter van eerbied, piëteit, toewijding, maar toch vertoont zich die eerbied niet op zichzelf, niet in eene afzonderlijke gedaante, maar in de wijze waarop men zijn plicht betracht, zich aan anderen wijdt, de kunst of de wetenschap beoefent. Hoe meer de godsdienst leven wordt, des te meer zal op den duur het leven godsdienst worden.

Nog een andere lichtzijde van deze opvatting van den godsdienst acht ik deze, dat daardoor de verborgen, ik zou haast zeggen, de onbewuste religie, in haar waarde wordt erkend. 't Klinkt vreemd, wel is waar, van onbewusten godsdienst te spreken. Is niet godsdienst het hoogst ontwikkelde en dus het meest zelfbewuste leven van de menschelijke ziel? Dat is hij zeker op zijn hoogsten trap; maar ook het licht van den godsdienst gaat uit de nevelen van het onbewuste op. En nu is er juist tegenwoordig een groot aantal menschen die religieus zijn, zonder het te weten en te willen zelfs. Seeley spreekt van mannen van wetenschap en kunstenaars, die zich met warmte verdedigen tegen de beschuldiging, dat zij geen godsdienst hebben, en die de vereering van het ware of schoone hun godsdienst noemen. 't Kan zijn dat er in Engeland velen zoo gevonden worden. Maar bij ons is dat, voor zoo ver ik weet, niet het geval. Hier vindt men bij toeneming ernstige en ont-

wikkelde menschen, die te goeder trouw en in vollen ernst zichzelf en anderen wijs maken dat zij met allen godsdienst gebroken hebben. Maar inderdaad gaan zij in hun leven en werken onbewust van godsdienstige praemissen uit. Of is niet alle ernstige wetenschap religieus in haar uitgangspunt? Voor den godsdienst van wet en waarheid is alleen geene plaats op het standpunt van een consequent positivisme, dat enkel vraagt naar het hoe, nooit naar het waarom der dingen, dat zich louter bepaalt tot het constateeren van de feiten in hun opeenvolging, zonder zich in te laten met de vraag naar hun noodzakelijk verband. 't Is bekend hoe, volgens Auguste Comte, de menschheid den theologischen of fictieven en den metaphysischen of abstracten staat heeft doorloopen en thans den positieven of wetenschappelijken staat ingetreden is. Maar vooreerst is het duidelijk dat die theorie van de drie staten niet opgaat, omdat zij, wel verre van elkaar op te volgen, zich, gelijk de Pressensé in zijn jongste werk „Les origines" juist aantoont, gelijktijdig vertoonen ook in den tegenwoordigen tijd. De eeuw van Darwin en Haeckel toch is tegelijk de eeuw van Hegel en Schleiermacher, van Schopenhauer en von Hartmann. En ten anderen weerlegt het positivisme zichzelven, omdat zijn vertegenwoordigers telkens ontrouw worden aan hun eigen praemissen. Comte immers huldigt de leer van het progres, hij ziet in de opeenvolging van die „trois états" een vooruitgang in de ontwikkeling van den menschelijken geest, terwijl er toch bij een consequent positivisme niet van vooruitgang, maar alleen van voortgang sprake wezen kan.

En de man die zich tevreden wilde stellen met positieve realiteiten, eindigde met de stichting van een godsdienst. Zijn vereering van „le grand Etre l'humanité, un Etre immense et éternel," gelijk hij 't zelf noemt, is een godsdienst zoo mystisch en zoo rijk aan symbolen als er zich een denken laat.

Evenmin blijft Comte's leerling Littré, die hem in consequentie verre overtreft, aan zijn positivistische beginselen getrouw. Ook bij hem blijkt de behoefte aan aanbidding onuitroeibaar, wanneer 't b. v. heet in de inleiding tot zijn „Cours de philosophie positive": „Het oneindige is een oceaan die onze kust bespoelt en waarvoor wij geen schip noch zeil hebben, maar waarvan de klare aanschouwing even heilzaam als ontzagwekkend is. Niets verheft de ziel meer dan die aanschouwing."

Heeft die eerbiedige contemplatie van het oneindige niet een religieus karakter? Als dus de wetenschap vraagt naar den samenhang en den grond der dingen, naar de wetten die de verschijnselen beheerschen, gaat ze dan niet uit van het geloof dat er eenheid en samenhang in de wereld gevonden wordt? Is niet de ware wetenschap religieus in de belangeloosheid waardoor het haar enkel om waarheid, niet om een vooraf vastgesteld resultaat, noch om eigen eer en glorie te doen is? Religieus in de bescheidenheid waarmee zij de grenzen van haar gebied erkent en er niet aan denkt die te overschrijden? Is niet de kunst religieus, als zij door geloof aan het ideaal gedreven, zich eerbiedig buigt voor het schoone met een admiratie die haar beoefenaar aan zichzelf ontrukt? En voor zoover onze

philanthropen en sociale hervormers ernstige en degelijke menschen zijn, worden zij gedrongen en gedreven door religieus geloof, al halen ze ook voor alle godsdienstvormen de schouders op, al beweren zij honderdmaal, dat zij „niet aan godsdienst doen." Waarom toch laat het humanisme zich aan de menschen gelegen liggen; waarom ijvert het voor opheffing van misdeelden en verdrukten? Is 't omdat het in den mensch een bundel zenuwen en spieren ziet? Neen, maar omdat het gelooft in de menschelijke ontwikkelingsvatbaarheid, in het hoogere, het goddelijke dat in iederen mensch gevonden wordt. Is niet dit geloof in de menschen een andere vorm van het geloof in God?

Zoo leert deze ruime opvatting van den godsdienst ons bij allerlei onkerkelijke lieden, ja bij zoogenaamde atheïsten, mits zij geestdrift voor iets hoogers en toewijding aan anderen hebben, de kiemen en sporen vinden van religieus leven. Zijn we haar toegedaan, dan kunnen we niet instemmen met de zoo vaak aangeheven klaagtonen over de kwijning en het verval van den godsdienst. Die godsdienst is overal, zij 't al niet in het officieel gewaad, waar men niet genoeg heeft aan een wereld van bezit en genot, waar 't hart uitgaat naar een hoogere ideale wereld. Zoo gaan we dan als godsdienstige menschen een bondgenootschap aan met allen die, onder welken vorm dan ook, een leven vol bewondering en toewijding 't hoogste achten en aanvaarden wij met hen een heiligen kamp tegen alle oppervlakkige philisters. Met scherpe trekken teekent Seeley de philisters in de wetenschap. „Door de gewoonte om bij ieder probleem alle ruimere beschouwingen buiten reke-

ning te laten, daar deze immers vaag zijn en niet nauwkeurig berekenbaar, worden zij er licht toe gebracht zelfs het bestaan van zulke beschouwingen te vergeten. Wanneer men er zich aan gewent om nooit bij iets groots te verwijlen, dan roept dit ten slotte een atheïsme van de jammerlijkste en hulpeloosste soort te voorschijn. De ziel eens menschen leeft enkel van de aanschouwing van wetten en beginselen, zij is er op aangelegd om zoodanig voedsel voortdurend aan het heelal te ontleenen, dat is hare spijs, niet van brood alleen leeft de mensch maar van ieder woord dat uitgaat uit den mond van God. Hoe moet dan de mensch in zedelijk opzicht verhongeren die, met overgroote behoedzaamheid, zich afwendt van alles wat groot is, tot hij eindelijk daaraan geheel ontwend, het groote niet meer zien kan, het bestaan er van heeft vergeten, zoodat er voor hem geen heerlijkheid meer is dan het heelal! Dit is de gemoedstoestand van den philister, van den laag bij den grond kruipenden slaaf van allerlei details, van hem, voor wien het heelal ophield een tooneel van wet te zijn, maar een oneindige massa puin geworden is, een stapelplaats van verwarde bijzonderheden, die de verbeelding martelen en vermoeien."

Bij een zoo breede opvatting van den godsdienst, is de vraag of die natuurlijke religie nog christelijk heeten mag van zeer ondergeschikte beteekenis. Seeley breekt er zich 't hoofd dan ook niet mee. Hij waardeert en bewondert het jeugdig enthousiasme voor de menschheid aan het christendom eigen, maar hij komt er tegelijk onbewimpeld voor uit dat hij op menig punt niet christelijk is. Me dunkt we moeten trachten hem

hierin na te volgen. Dat een leeraar in de christelijke, met name in de Hervormde kerk, zich eenigszins angstvallig afvraagt of hij zich nog wel in ieder opzicht beweegt in de christelijke lijn, dat hij, waar het geloof in een persoonlijken God en een persoonlijke onsterfelijkheid hem ontzinkt, geen vrijmoedigheid gevoelt om langer in die kerk werkzaam te zijn, is volkomen verklaarbaar. Maar in een vrijen godsdienstigen kring verliest die vraag veel van haar belangrijkheid. Zij hangt ten nauwste samen met de vraag wat eigenlijk het specifiek-christelijke is. Is 't de innige samensmelting van godsdienst en zedelijkheid, is 't de overtuiging dat de warmte van het godsdienstige leven gelijken tred houdt met de toenemende zedelijke reiniging, ja zeker, dan zullen wij christenen blijven en trachten het meer en meer te worden. Behoort daarentegen tot dat eigenaardig-christelijke het geloof aan een bijzondere Voorzienigheid die de haren van ons hoofd heeft geteld, of het geloof aan Jezus als den Christus, dan geven wij den christennaam uit volle overtuiging prijs. Wat mij betreft, ik acht de zedelijke kern van het christendom een kostelijk erfgoed en ik verheug me daarom dat ook in de onlangs herziene Statuten van de „Vrije Gemeente" deze clausule bewaard bleef:

„Tot nadere kenschetsing van het doel der Vereeniging dient dat zij, zonder aan eenig verleden zich te binden, toch zoowel de vruchten als de eischen van het verleden wil aanvaarden. Zelve een kind van den Christelijk-Protestantschen geest, zooals die zich tot op dezen tijd heeft ontwikkeld, wil zij bij die ontwikkeling zich aansluiten, tevens winst doende met al wat buiten den

kring der christelijke kerkgenootschappen haar te stade kan komen."

Uit dit artikel van haar Reglement blijkt, dat de „Vrije Gemeente" zich het praedicaat van christelijk niet toekent, maar nog veel minder dat van onchristelijk. Of en in hoeverre hij christen is, dat heeft elk harer leden voor zichzelven uit te maken, maar indien zij erkent te zijn een kind van den Christelijk-Protestantschen geest en het een goed kind is dat naar zijn vader aardt, zullen al haar leden 't zich wel tot een eer en plicht rekenen, de zedelijke kern van het Christendom en Protestantisme zoo getrouw mogelijk te bewaren.

Ja, ook van het Protestantisme, al heeft ook mijn vriend Knappert onlangs beweerd, dat de „Vrije Gemeente" het Protestantsch beginsel der Hervormde kerk niet zuiver heeft gehandhaafd of erkend. [1]) Ik wensch thans niet te treden in de vraag of hij de Ned. Herv. kerk, die hij als kerkelijk hoogleeraar dient, niet met verklaarbare voorliefde heeft geïdealiseerd. Naar mijne overtuiging heeft die kerk het Protestantsch beginsel verloochend van 't oogenblik af aan, dat zij een confessioneele kerk werd, d. w. z. dat zij haar belijdenis ging aanmerken niet als uitdrukking maar als regel van het geloof, en de verplichting tot handhaving van „de leer" in hare grondwet opnam. En al heb ik eerbied voor de taaie volharding dier modernen, die nog altijd het Protestantsch beginsel van die kerk zoeken te redden, ik voor mij acht dit een wanhopig pogen en heb met

[1]) De Nederl. Herv. kerk in het licht van haar Protestantsch beginsel. Rede gehouden bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt enz. door Dr. J. Knappert, pag. 45.

mijne geestverwanten juist ter liefde van dat Protestantsch beginsel een kerk verlaten, die daaraan zoo schromelijk ontrouw werd. Want boven de Hervormde kerk staat het Protestantsch beginsel van onvoorwaardelijke vrijheid van geweten en verbreking van elken band die het beknelt, en moet die kerk, hoe grootsch ook door haar verleden, hoe machtig nog door haren invloed op het volk, ondergaan, wat nood, indien het Protestantsch beginsel, indien de vroomheid die vrijheid eischt maar wordt gered!

Doch, om tot ons uitgangspunt terug te keeren, ik voor mij acht de verschijning van het boek, waarop ik andermaal de aandacht vestigde, een heugelijk teeken, dat nog lang niet genoeg de algemeene opmerkzaamheid trok. In den natuurlijken godsdienst van bewondering en toewijding ligt, naar ik meen, de toekomstige eenheid van allen die hoogere behoeften kennen, maar die tegelijk den nieuwen geest in nieuwe vormen willen hullen, en tevens het middel om zoovele vermoeiden en verstrooiden weer bijeen te vergaderen tot een gemeenschap van hen, wier hoogste ideaal het is „mensch te zijn en niets menschelijks van zich vreemd te achten."

April '83. P. H. HUGENHOLTZ JR.

BERICHTEN.

Den 21sten Maart ll. had de derde uitvoering van gewijde liederen door het Zangkoor der Vrije Gemeente, onder leiding van den heer Jacob Kwast, in het gebouw onzer Vereeniging plaats.

Het Programma luidde als volgt:

N°. 1. *a.* 17e Lied. Nieuwe Bundel. Protest. Bond.
b. Gods Liefde . . . . . . Jacob Kwast.

„ 2. Troost . . . . H. S.
Solo voor Tenor.

„ 3. Ave Verum . . . . W. A. Mozart.

„ 4. Koor uit de Schepping . . . J. Haydn.

„ 5. Ave Maria. . . . . Cherubini.
Solo voor Sopraan.

„ 6. Drei Geistliche Lieder. . F. Mendelssohn Bartholdy.
Solo voor Alt en Koor.

N°. 7. „Elias". (Oratorium). . . . F. Mendelssohn Bartholdy.

Aria voor Tenor.

„ 8. Motette . . . . J. Haydn.

„ 9. Lauda Sion . . . . F. Mendelssohn Bartholdy.

Voor Sopraan, Quartet en Koor.

De uitvoering werd door een vrij talrijk publiek met groote belangstelling aangehoord en mocht, de beperkte krachten van ons koor in aanmerking genomen, over 't algemeen wel geslaagd heeten. Tot de beoordeeling van het muzikaal gehalte in bijzonderheden verklaar ik mij onbevoegd. Zeker is het, dat de 5 eerste nommers, ook wat den tekst betreft, een zeer stichtelijken indruk maakten. Vondels heerlijke reizang, het 17de lied uit den nieuwen bundel van den Protestantenbond, werd reeds een lievelingslied van onze gemeente. Over 't geheel genieten wij telkens van de frissche en gezonde gedachten die ons hier op de lippen worden gelegd. Met groote blijdschap mogen wij constateeren dat het godsdienstig lied door middel van dien nieuwen bundel in onze gemeente, gelijk in verscheidene andere, nieuwe opgewektheid verkrijgt. Ons koor zingt in den regel nu eens vier dan éénstemmig een vers voor van een nieuw lied en de gemeente verkrijgt al een zekere vaardigheid in het rythmisch zingen op noten van ongelijke waarde. Zonder de leiding en de steun van een koor is de invoering van zulk een nieuwen bundel nagenoeg onmogelijk. Dubbel verheug ik er mij daarom

in dat ons koor zich, onder velerlei moeielijkheden staande hield en van harte wensch ik het namens velen een toenemenden bloei en ijver toe.

Doch zal het inderdaad verheffend en louterend werken op den gemeentezang dan moet, men vergunne mij de bescheiden opmerking, ook bij afzonderlijke uitvoeringen, op den tekst der te zingen liederen zorgvuldiger worden toegezien. Ik weet wel dat musici in de eerste plaats en terecht vragen of de melodie schoon en verheffend is. Maar zal zij ook op minder muziekale hoorders eenigen indruk maken, dan moet de tekst de uitdrukking zijn van religieuse gedachten, die voor een modernen hoorder genietbaar zijn. Dat is met den tekst van Mendelssohn's Lauda Sion in geenen deele het geval. Daar wordt het mysterie der transsubstantiatie, der verandering van brood en wijn in Christus' vleesch en bloed, b. v. aldus beschreven:

Wir zum Dienst des Herrn berufen
Weih'n an des Altares stufen,
Brod und Wein, Symbol des Heils,
Seht das Wort wird euch verkündet,
Wie das Brot als Fleisch sich findet,
Wie der Wein in Blut verkehrt!

Was kein Denken mag begreifen
Muss der Glaube in uns reifen,
Wenn er göttlich sich verklärt!
In verschiedenen Gestalten
Will Geheim als Zeichen walten
Höchster Dinge Wesenheit! enz. enz.

Nu vraag ik of dergelijke geestelijke spijs voor een modern gemoed niet wat al te onverteerbaar is.

Mochten bij zulke uitvoeringen van godsdienstige liederen — ik denk daarbij ook aan de uitvoeringen op onzen Protestantendag — de schatten der Nederlandsche gewijde poëzie, met name die der Koorvereeniging, die een algemeen religieus karakter vertoonen, nog wat meer geëxploiteerd worden!

Wij modernen hebben Goddank iets te zeggen en te zingen. Dat blijkt uit onzen nieuwen bundel, dat blijke meer en meer uit ons koor- en gemeentegezang!

DE ALGEMEENE VERGADERING.

In de Algemeene Vergadering van de Vrije Gemeente volgens Hoofdst. III, Art. 1 van haar Reglement, den 23sten April gehouden, werd na voorlezing der notulen, door den secretaris den Heer J. Brusse het navolgend verslag uitgebracht omtrent den toestand en de werkzaamheden der Vereeniging in het jaar 1882.

Het jaar, waarvan wij geroepen worden, ingevolge de bepalingen van het reglement, verslag te doen, moge zich éénerzijds kenmerken, door groote blijken van sympathie, die onze Vereeniging mocht ondervinden, het wijst ons niet minder op dringende behoefte aan voortdurenden steun van alle belangstellenden, in alle opzichten, als de onmisbare voorwaarde tot hare verdere bloei en ontwikkeling. Moge de volgende mededeelingen, en straks ook die van onzen penningmeester, u dit duidelijk maken, dan zullen wij, naar wij hopen, ook voortaan niet te vergeefs op algemeene medewerking van hen die het wel meenen met onze Vereeniging ons vertrouwen stellen!

Even als de vorige jaren, kunnen wij ook thans weder

getuigen van belangstelling, die de godsdienstige samenkomsten mochten ondervinden. De opkomst van leden en begunstigers was doorgaans bevredigend, inzonderheid wanneer onze voorganger, op kleine uitzondering na, om de veertien dagen optrad, terwijl de opkomst van hen, welke zich niet aansluiten bij onze Vereeniging, algemeen vrij talrijk te noemen was. — Intusschen kunnen wij niet nalaten, hier kortelijk aan te stippen, dat, waar wij in ons vorig verslag mochten wijzen, op het drukker bezoek, bij het optreden van sprekers van elders, in vergelijking met vroegere jaren, en dit toen als een verblijdend verschijnsel aanmerkten, wij dit, van het nu afgeloopenè jaar niet zoo ten volle kunnen verklaren, en vermeenen deze ervaring hier niet onopgemerkt te moeten laten voorbijgaan, daar eene voortdurende vermindering het gehoor geven aan de uitnoodigingen zeer kon gaan bemoeielijken, te eerder, nu de vele vacatures in de Hervormde Kerk aanwezig, meer dan anders bezwaren opleveren, om naar wensch de samenkomsten, waarin onze voorganger niet optreedt, door andere sprekers geleid te zien. In het belang der zaak alzoo hopen wij hiervan het volgend jaar gunstiger te kunnen spreken.

In het begin des jaars hadden er vier avondbijéénkomsten plaats, gewijd aan de volgende voordrachten.

„Het Catholicisme, door Dr. A. Pierson.
Het Protestantisme, „ „ L. W. E. Rauwenhoff.
Onze godsdienst in het heden „ „ Ph. R. Hugenholtz,

en één debat-avond waarop Dr. P. C. Hofstede de Groot, van Groningen sprak over „Zondagsrust.”

die allen goed werden bezocht — terwijl het Bestuur voor den winter 1882—83 twee lezingen en twee debat-avonden organiseerde, en wel over de volgende onderwerpen:

Lezingen: de godsdienst der Israëlieten en die der Germanen, waarvoor de Heeren prof. J. C. Matthes en Jero de Vries van Haarlem, werden uitgenoodigd en

twee debat-avonden: „over het verband tusschen zedelijke beginselen en staatkunde," — en „over het openbaar „onderwijs in verband met het aankweeken van gods- „dienstig-zedelijke beginselen!" —, tot welker inleiding de Heeren Mr. Goeman Borgesius en Dr. Ph. R. Hugenholtz van 's Hage werden gevraagd.

Genoemde Heeren verklaarden zich daartoe bereid en 20 Nov. ll. had de voordracht van Prof. J. C. Matthes over den godsdienst der Israëlieten plaats.

Het getal huwelijkswijdingen was in het afgeloopen jaar grooter dan te voren. Eene bloemen- of plantenversiering was telkens aangebracht, en het dames-zangkoor was meerendeels aanwezig. Wij bevonden intusschen dat bij enkele dezer gelegenheden de opbrengst der bussen beneden het middelmatige was, zóó zelfs dat het Bestuur er op bedacht is, geschikte maatregelen te vinden, waardoor althans de daaraan verbondene kosten worden gedekt.

Het zangkoor kweet zich goed van zijne taak. Er werd ten behoeve van hetzelve aan de Vereeniging, door eenige leden, begunstigers en belangstellenden een tweede Seraphine ten geschenke aangeboden, waardoor de Koristen in de gelegenheid zijn gesteld, zich meer om en

nabij het instrument te scharen. De gaanderij over de tribune is gedeeltelijk de thans aangewezen plaats van het koor.

Hoewel van de gemaakte bepaling, dat men ook zonder lid of begunstiger onzer Vereeniging te zijn, mits in het bezit van een goede stem, tot lid van ons koor kan toetreden, een bescheiden gebruik werd gemaakt, waardoor het koor in getalssterkte niet van beteekenis toenam, zoo bewees het toch, inzonderheid in den laatsten tijd groote diensten, ten opzichte van den nieuw ingevoerden gezangbundel, uitgegeven door den Protestantenbond. Daar hierin een aantal nieuwe melodiën gevonden wordt, heeft de gemeente meer dan ooit behoefte, in het gezang te worden voorgegaan, en door de getrouwe studie dezer liederen was het koor in de godsdienstige samenkomsten een krachtige steun, om het gemeenschappelijk gezang in den regel goed te doen slagen. Doorgaans werd dan ook het 1ste couplet van het lied door het koor afzonderlijk gezongen, tot leiddraad voor de aanwezigen, waarna dan gezamenlijk werd vervolgd. In allen deele mag de invoering van dezen bundel, die op 10 December plaats vond, als eene groote aanwinst voor onze Vereeniging worden beschouwd, daar hij voorziet in eene bij ons lang gevoelde behoefte aan liederen, waarvan de woorden zooveel mogelijk de weêrklank zijn, van het godsdienstig zedelijk karakter onzer Vereeniging, in de oude gezangen zoo schaars te vinden.

Waren er dan ook, zoowel bij samenstelling als invoering vele bezwaren te overwinnen, wij verheugen ons des te meer over het aanvankelijk verkregen succès.

De cursus van godsdienst-onderwijs, verleden jaar

volgens gewijzigde bepaling met 1 Jan. aangevangen, werd gevolgd door 234 leerlingen, en wel:

115 meisjes en 119 jongelingen,

welk getal in den loop des jaars door overlijden of vertrek naar elders, verminderde met 13 meisjes en 12 jongens, te zamen 25 leerlingen, terwijl nog weder 2 meisjes en 2 jongens werden opgenomen, zoodat het getal leerlingen 213 bleef.

Kon het Bestuur in het vorig jaarverslag van vooruitgang spreken in het geregeld bezoeken der lessen, heden kan het dit tot zijn leedwezen niet verklaren. Van de 213 leerlingen toch, ieder 36 lessen, alzoo 7668 lessen werden 749 verzuimd zonder en 477 met kennisgeving, makende te zamen 1226 lessen of ongeveer 16%, tegen een verzuim van 12% des vorigen jaars.

Met aandrang spreekt dan ook het Bestuur den wensch uit, dat ouders en voogden hunnen invloed met alle kracht mogen gebruiken, om zooveel doenlijk dit kwaad te helpen keeren.

De overgangs-examens hadden plaats van 17 tot 24 December. — Uitgenomen één meisje en tien jongelingen werden allen tot eene hoogere klasse bevorderd, terwijl door 6 meisjes en 9 jongelingen, het eind-examen werd afgelegd, waarvan 2 zonder en 13 met lof werden ontslagen. Het Bestuur gaf dit jaar aan die allen, ook tot verdere aanmoediging voor de blijvenden, een of ander boekwerk ten geschenke.

De nieuwe cursus begon met 226 leerlingen, bestaande uit 120 meisjes en 106 jongelingen, verdeeld in 10 klassen en 3 paralelklassen.

In onderwijzers en docenten had geene verandering

plaats. De eerste klassen werden onderwezen door den Heer H. Mohrmann; de 2de en 3de klassen door de Heeren M, A. N. Rovers van Haarlem, en Hugenholtz van Santpoort, en de beide hoogste klassen door onzen Voorganger.

Wat de school met 2jarigen cursus betreft, hiervan kan met genoegen worden getuigd, dat het aantal leerlingen grooter werd. Werden in 1881 de lessen gevolgd doór 12 leerlingen in de 1ste klasse en 12 in de 2de klasse, in 1882 was het getal in de 1ste klasse 19 en de 2de 21, alzoo 16 leerlingen meer.

Aan onzen voorganger werd weder door eenige leerlingen, die het eindexamen hadden afgelegd, een som gelds aangeboden, ter verrijking der schoolbibliotheek, terwijl ook enkele belangstellenden eenige werken ten geschenke gaven. Moge de verzameling van boeken tot dusverre nog van kleinen omvang zijn (zij bestaat uit ruim 150 werken, of ruim 230 deelen) het getal vermeerdert op die wijze, en met dankbaarheid maakt het Bestuur dan ook melding van deze schenkingen, doordien, hoe uitgebreider de verzameling wordt, des te nuttiger gebruik daarvan kan gemaakt worden. Aanvankelijk werd dan ook besloten, om de twee hoogste klassen de lezing van daartoe opzettelijk uitgezochte boekwerken, onder zekere bepalingen, toe te staan, opdat zoodoende ook de bibliotheek een factor voor ons worde tot aankweeking van godsdienstkennis, tot opwekking van godsdienstzin, en tot bevordering van algemeene beschaving.

De Commissie van toezicht op het gebouw droeg zooveel mogelijk zorg voor het behoorlijk onderhoud en

het doen schoonhouden der localen, en kwam zooveel doenlijk te gemoet aan de verschillende klachten, door de bezoekers over tocht, als anderszins geuit. Om in het eerste te voorzien, werd boven aan den trap O. Z. een' deur aangebracht, waardoor de tocht uit de vestibule naar boven trekkende, belet werd in de groote zaal nêer te slaan, terwijl, om aan het hinderlijke van de zonnestralen aan die zelfde zijde door de ramen in het gebouw vallende, voor de aanwezigen, te gemoet te komen, rieten rolgordijnen werden aangebracht, die aan het oogmerk bleken te voldoen. Werden er nu en dan ook klachten aangeheven over koude temperatuur in de groote zaal, het Bestuur beraamde middelen, om die verder te voorkomen. Het mocht echter voorshands daarin niet slagen, en wel, omdat eene groote wijziging gebracht zou moeten worden, in de verwarmingstoestellen, die zich in het sousterrein bevinden, wijziging van te ingrijpenden aard, wat het geldelijke betreft, tegenover den algemeen financieelen toestand, waardoor het zich verplicht achtte, deze zaak voorloopig te laten rusten. Om diezelfde redenen kan dan ook nog niet gedacht worden, aan overigens noodig te verrichten schilderwerk van muren als anderszins inwendig. Wanneer straks de Commissie van financiën haar rapport zal uitbrengen, zal deze u dit zeker duidelijker aantoonen, even als zij u zal mededeelen, dat in de verhuring der localen in het afgeloopene jaar, eenige vooruitgang was te bespeuren. Toch heeft ook die verhuring met eigenaardige moeijelijkheden te kampen, doordien het toedienen van ververschingen, bij die gelegenheden ten eenenmale verboden is.

Voorts kunnen wij mededeelen dat op 31 Dec. 1882 waren ingeschreven:

884 Leden tegen 859 Leden, en
714 Beg. „ 663 Begunstigers

aan het einde van 1881. Omtrent den financieelen vooruitgang zal straks onze penningmeester u mededeeling doen.

In de Buitengewone Algemeene Vergadering van 20 Febr. 1882 werd ter voorziening in de vacature, ontstaan door het bedanken van den Heer P. J. Nibbrig met meerderheid van stemmen gekozen de Heer W. F. Piek, die zich die benoeming liet welgevallen, en tot het einde des jaars, toen hij met de Heeren Cordes en Brusse weder moest aftreden, warme blijken van sympathie voor onze Vereeniging gegeven heeft.

Ten gevolge van de zoo even genoemde aftreding had in de November-vergadering de benoeming van nieuwe Bestuursleden plaats, en werden bij eerste vrije stemming gekozen:

De Heer N. Tetterode met 84 stemmen, en
„ J. Brusse (Secretaris) herkozen,

met 91 van de 102 uitgebrachte stemmen, die de benoeming aanvaardden, terwijl eene herstemming moest plaats vinden tusschen de Heeren H. M. Boot die 44 en J. M. van Hulsteyn die 41 stemmen had verworven. De uitslag hiervan was dat de Heer Hulsteyn 54 stemmen verkreeg; de Heer Boot 33 van de 87 uitgebrachte stemmen. De Heer Hulsteyn intusschen bedankte, en in de voortgezette vergaderlng van 28 Dec. werd de Heer Haye met 35 stemmen van de 50 uitgebrachte benoemd, die deze benoeming aan-

vaardde. Een en ander geschiedde, nadat door het Bestuur een alphabetisch gestelde aanbeveling van 3 candidaten voor elke vacature was opgemaakt, volgens genomen besluit in de Alg. Verg. van 25 April 1881.

Gelijk u bekend is, hield het Bestuur zich in het afgeloopen jaar ook bezig, met de herziening van de Statuten en het Reglement, en wel naar aanleiding van een voorstel gedaan door den Heer A. Roland Holst, in de Alg. vergadering van 24 April l.l. Het zond daartoe een gedrukt concept van wijziging allen leden en begunstigers toe, ter algemeene bespreking in de Alg. vergadering van Nov. l.l. Na verder daarin gemaakte veranderingen en wijzigingen, werden zij voorloopig gearresteerd. Wij zijn nog in afwachting van de koninklijke goedkeuring die wij hopen spoedig te zullen ontvangen, waarna tot afdruk en rondzending zal worden overgegaan.

Ons personeel van beambten onderging geene verandering, en kunnen wij niet anders dan onze tevredenheid uitspreken, over de wijze, waarop zij zich van hunne taak kweten.

En thans, aan het einde van ons verslag genaderd, bevelen wij u bij vernieuwing de belangen onzer Vereeniging in allen deele aan! Moreelen en financieelen steun heeft zij voortdurend noodig. Moge het blijken, dat zij die in steeds toenemende mate ondervindt! Daardoor alléén kan, maar zal zij dan ook verder zich uitbreiden en ontwikkelen. Waar ééndracht is, is macht!

Niemand naar aanleiding van dit verslag het woord verlangende, brengt de Voorzitter aan den Secretaris den warmen dank der Vergadering en geeft daarop het woord

aan den Penningmeester, den Heer C. D. Reich Jr., tot het uitbrengen van het financieel verslag.

Bij de overlegging der Rekening en Verantwoording over het boekjaar 1882, krachtens hoofdstuk III artikel 2 van het Reglement, is het voor het Bestuur aangenaam al dadelijk aan de Vergadering te kunnen mededeelen dat de uitgaven geheel door de ontvangsten bestreden konden worden.

De gewone jaarlijksche ontvangsten bedroegen als volgt:

Contributiën van Leden en Begunstigers	*f* 10835.50
Giften van dito.	„ 131.50
het gereserveerde bedrag voor den school-cursus 1881/1882	„ 800.—
In dit jaar betaalde contributie voor de school .	„ 22.—
opbrengst der Bussen bij de samenkomsten. . . .	„ 3234.61
Huwelijkswijdingen.	„ 430.72
Locaalhuur	„ 809.—
	f 16263.33

waartegen overstaan de gewone jaarlijksche lasten:

Interest-Rekening coupon no. 5 en 6	*f* 5938.—		
af rente van effecten	*f* 375.—		
„ „ van prolongatiën en deposito's	*f* 261.07		
	f 636.07	*f* 5301.93	
Honoraria		„ 6135.65	
Extrabeurten.		„ 470.—	
Bijeenkomsten		„ 140.—	
Drukwerken, advertentiën waaronder het gereserveerde voor het afdrukken der Statuten		„ 1128.82	
Assurantie		„ 145.—	
Transporteere . . .		*f* 13321.40	*f* 16263.33

	Transport . . .	*f* 13321.40	*f* 16263.33
Meubilair.	„	222.96	
Exploitatie-rekening.	„	1601.76	
Onkosten.	„	815.25⁵	
Koorsubsidie. . . . . ,	„	200.—	
			f 16161.37⁵
	of een overschot van	*f*	101.95⁵

welke op Reserve-Rekening worden overgebragt met *f* 25.— geïncasseerde contributie over 1881.

de Reserve-rekening bedraagt nu *f* 5639.39⁵

de onderdeelen der rekening geven aanleiding tot de volgende opmerkingen:

De Contributiën bedroegen voor Leden:

in 1879	*f* 5037.—	van 676	Personen	= *f* 7.46⁵	} p. Hoofd.
„ 1880	„ 5614.50	„ 779	„	= „ 7.20⁵	
„ 1881	„ 5752.50	„ 839	„	= „ 6.85⁵	
„ 1882	„ 5925.—	„ 886	„	= „ 6.69	

voor Begunstigers:

in 1879	*f* 2798.—	van 383	Personen	= *f* 7.30⁵	} p. Hoofd.
„ 1880	„ 4013.50	„ 587	„	= „ 6.84	
„ 1881	„ 4504.50	„ 669	„	= „ 6.73	
„ 1882	„ 4910.50	„ 745	„	= „ 6.59	

De opbrengst der Bussen bij de samenkomsten was:

in 1879	*f* 2616.68	of 55	keer	gemiddeld	*f* 47.57⁵
„ 1880	„ 3022.13	„ 54	„	„	„ 55.96⁵
„ 1881	„ 2796.35	„ 54	„	„	„ 51.78
„ 1882	„ 3234.61	„ 56	„	„	„ 57.76.

Het hoofd Locaalhuur wijst eene bate aan van *f* 809.— tegen *f* 449.50 in 1881; hoewel het cijfer van deze rekening hooger is, moet deze ontvangst toch als wisselvallig beschouwd worden en kan hierop niet bepaald gerekend worden. Het bestuur blijft steeds op verhuring bedacht en hoopt dat de lo-

calen meer en meer gewaardeerd zullen worden en in gebruik genomen voor Vergaderingen en Muziekuitvoeringen.

Onder de uitgaven verdienen alleen de Exploitatie- en de onkosten-rekeningen eenige toelichting;

de onderdeelen van eerstgenoemde rekening zijn:

Gasverbruik en onk. ornamenten . . .	*f* 578.75
Duinwater	„ 27.45
Brandstoffen . . , ...	„ 249.62
Schoorsteenveger. . . . . , ...	„ 12.05
Behanger	„ 86.80
Belasting	„ 147.09
Schoonhouden der localen	„ 500.—
	f 1601.76

die der onkostenrekening zijn:

Onderhoud gebouw en meubilair . . .	*f* 642.77^5
Incasseeringskosten der contributie. .	„ 80.75
Kassier	„ 35.20
Kleine onkosten.	„ 56.53
	f 815.25^5

aan loopers tot gebruik bij de Huwelijkswijdingen en aan gordijnen in de groote zaal werd besteed	*f* 188.01
aan lantaarns volgens verordening der Brandweer .	„ 29.—
„ diversen.	„ 5.95
te zamen de onkosten op meubilair rekening	*f* 222.96

voor de afbetaling der Estrade ten gebruike bij Groote Muziekuitvoeringen werd besteed	*f* 407.05
en voor het aanschaffen van twee opgangen uit de zaal	„ 88.47
	f 495.52

welke post voor dit bedrag op de balans voorkomt. Onze effecten-rekening bleef onveranderd en bestaat evenals het vorige jaar uit:

20 stuks à f	100	3 %	Stad Amsterd.	105 %	f 2100.—
9 „ à „	1000	$3^1/_2$ %	„ „	$93^1/_2$ %	„ 8415.—
					f 10515.—

Het is het Bestuur hoogst aangenaam te kunnen berichten dat in dit jaar, ontvangen zijn aan schenkingen van aandeelen een gezamenlijk bedrag van . . . . f 15.000

en wel 13 f 1000, N. 5, 9, 51, 52, 53, 54, 55, 59, 68, 89, 102, 109, 114,

8 f 250, N. 139 C en D, 140 A en B, 156 C, 157 C, 162 C, 164 A,

aan contanten werd ontvangen een bedrag van f 2352.53

hetwelk op amortisatie-rekening geboekt werd en waarvoor aangekocht werden 2 Obl. à f 1000.—

No. 10 en 72 kostende . . . . „ 1811.25

zoodat deze rekening op de balans voorkomt tot een bedrag van . . . . f 541.28

de 4% Geldleening op 1 Januari 1882 op de boeken voorkomende tot een bedrag van . . . . f 159250.—

is door genoemde schenkingen en aankoopen verminderd met . . . . „ 17000.—

en bedraagt deze rekening thans . . . . f 142250.—

het gebouw op 1 Januari 1882 geboekt voor . f 150000.—

is door de afschrijving der bovenstaande . . . „ 17000.—

thans geboekt voor . . . . f 133000.—

Uit de gewone jaarlijksche ontvangsten kon geene afschrijving plaats hebben en moest uitloting achterwege blijven. Het Bestuur hoopt echter dat ieder van welken rang of stand ook

zich opgewekt moge gevoelen om mede te werken tot afdoening van een gedeelte onzer schuld om zoodoende de jaarlijks wederkeerende uitgaven te helpen verminderen.

Het overschot is zooals uit het verslag blijkt zéér klein en meent het Bestuur hierop bepaaldelijk de aandacht der leden en begunstigers te moeten vestigen. Eene kleine mindere ontvangst zou dus weder een te kort doen ontstaan; het Bestuur beveelt daarom met aandrang de bussen bij de samenkomsten aan, als eene gemakkelijke wijze om van de ingenomenheid te doen blijken.

Aan de in het vorige jaar gedane aanbeveling van contributie-verhooging werd door enkele leden en begunstigers voldaan; het Bestuur hoopt dat dit voorbeeld door velen, voor wie het geen bezwaar oplevert, gevolgd moge worden.

De overgelegde rekeningen hebben krachtens het reglement gedurende veertien dagen ter inzage gelegen, nadat zij waren nagezien door de commissie daartoe in de algemeene Vergadering van 27 Nov. l.l. benoemd, terwijl deze commissie, bestaande uit de Heeren J. Harbrink Numan, F. A. Verbeek en J. Vis Jr., u straks verslag van hare bevinding zal uitbrengen.

Met een enkel woord wenschte het Bestuur de aandacht der Vergadering te vestigen op de mindere ontvangst in de laatste maanden, zoodat in dit jaar tot gisteren de opbrengst der Bussen was *f* 887.24[5] tegen *f* 1091.03 in het vorige jaar, zijnde over 16 keeren in dit jaar *f* 55.45
„ „ 17 „ in 1882 *f* 64.18.

Na voorlezing van dit verslag wordt door de Commissie tot het nazien der rekening, rapport uitgebracht bij monde van den Heer J. Harbrink Numan, en voorgesteld die rekening, die zij volkomen in orde heeft bevonden, goed te keuren. De vergadering neemt dit

voorstel aan, onder dankzegging aan de Commissie en aan den Penningmeester voor zijn zorgvuldig beheer.

De Voorzitter doet vervolgens voorlezing van een ingekomen schrijven van den Heer J. de Jong, Pzn. houdende het voorstel dat het Bestuur voorbereidende maatregelen neme tot het benoemen van een tweeden voorganger, die met den tegenwoordigen voorganger beurtelings de leiding der godsdienstige samenkomsten op zich neme. De Voorzitter deelt mede dat het Bestuur het in behandeling nemen van dit voorstel meent te moeten ontraden. Hoezeer hulde doende aan de goede bedoelingen van den voorsteller en erkennende dat het in 't afgetrokkene in menig opzicht wenschelijk zou zijn dat de Vereeniging zich in 't bezit van twee voorgangers mocht verheugen, acht het Bestuur dit voorstel op financieele gronden vooralsnog geheel onaannemelijk. Daar dit voorstel dus niet door het Bestuur wordt aanbevolen, behoeft het om in behandeling te komen volgens Hoofdst. III, Art. 4 Regl. de ondersteuning van minstens 1/4 der Vergadering. Aangezien niemand het voorstel ondersteunt wordt het ter zijde gelegd.

De Heer H. W. Kemmann vraagt of het, naar aanleiding van het geval van eedsweigering, dat zich onlangs bij het Gerechtshof alhier heeft voorgedaan, en de daarop gevolgde gijzeling van dien getuige, niet ligt op den weg van de Vrije Gemeente zich te wenden tot de Regeering met verzoek om opheffing van den eedsdwang. De Heer P. H. Hugenholtz Jr. antwoordt dat ook hij, naar aanleiding van dit geval, van nieuws is doordrongen van de hooge noodzakelijkheid der opheffing van den eedsdwang, ja der afschaffing van den

Winst- en Verlies-

DEBET.

1882.			
Aan Honoraria	*f*	6135	65
„ Extra beurten	„	470	—
„ Bijeenkomsten	„	140	—
„ Koorrekening	„	200	—
„ Intrest-rekening. Coupon N°. 5 en 6 *f* 5938.— af renten van Effecten enz. „ 636.07	„	5301	93
„ Gebouw en Erf	„	17000	—
„ Drukwerk, Advertentiën enz	„	1128	82
„ Meubilair-rekening	„	222	96
„ Assurantie-rekening	„	145	—
„ Exploitatie-rekening	„	1601	76
„ Onkosten-rekening	„	815	25⁵
„ Reserve-rekening voor het voordeelig saldo	„	126	95⁵
	f	33288	33

Balans op 31

Aan Gebouw en Erf	*f*	133000	—
„ Meubilair	„	4000	—
„ Muziek-Estrade	„	495	52
„ Effecten-Rekening	„	10515	—
„ Assurantie-Rekening	„	142	—
„ Kasvereeniging „Coupon-Rekening”	„	665	—
„ Deposito-Rekening	„	500	—
„ Kasvereeniging	„	39	37
„ Kassa	„	38	78⁵
	f	149395	67⁵

Opgemaakt te Amsterdam

Nagezien en accoord bevonden
(*get.*) J. HARBRINK NUMAN
„ F. A. VERBEEK.
„ JACOB VIS Jr.

Commissie voo
(*get.*) C. D. REICH Jr
„ N. TETTERODE
„ A. R. JOLLES

Rekening.

CREDIT.

1882.			
Per Leden 1881	f	25	—
„ Leden 1882 f 5948.—			—
af onbetaald gebleven „ 23.—	„	5925	
„ Begunstigers 1882	„	4910	50
„ Giften van Leden	„	15	50
„ Giften van Begunstigers	„	16	—
„ Bijzondere Giften	„	100	—
„ Bussen-Rekening	„	3234	61
„ Leerlingen	„	822	—
„ Huwelijkswijdingen	„	430	12
„ Locaalhuur	„	809	—
„ Schenkingen en Legaten	„	17000	—
	f	33288	33

December 1882.

Per Geldleening à 4 %	f	142250	—
„ Amortisatie-Rekening	„	541	28
„ Coupon-Rekening 1881	„	5	—
idem 1882	„	660	—
„ Drukwerken, Advertentiën enz	„	300	—
„ Reserve-Rekening	„	5639	39⁵
	f	149395	67⁵

den 10 Maart 1883.
de Financiën.
Penningmeester.

Het Bestuur der Vereeniging
de Vrije Gemeente
(*get.*) A. J. J. SALM, *Voorzitter.*
„ J. BRUSSE, *Secretaris.*

eed, dat evenwel een adresbeweging daartoe strekkende, die trouwens op dit oogenblik bij het optreden vau een conservatief Ministerie, helaas weinig kans van slagen hebben zou, z. i. niet van de Vrije Gemeente moet uitgaan, aangezien hare leden hieromtrent geen eenparig gevoelen hebben, maar van burgers van verschillende godsdienstige gezindten en richtingen die zich vereenigen in het verlangen dat de bepaling van de Grondwet volgens welke in Nederland ieder zijne godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid belijdt, geen doode letter zij. De Vergadering vereenigt zich met dit gevoelen.

Niemand meer het woord verlangende sluit de Voorzitter de vergadering met een woord van warme opwekking tot voortdurende krachtige medewerking aan den bloei der Vereeniging.

EEN TERUGBLIK. 1)

TOESPRAAK,

gehouden in de Vrije Gemeente,

27 Mei 1883,

DOOR

P. H. HUGENHOLTZ JR.

Nadat de vergadering had gezongen Lied 5 uit den Liederenbundel van den Protestantenbond (Psalm 103) vs. 1 en 3, zeide de spreker ongeveer het volgende:

Er zijn soms oogenblikken in 't leven waarin, naar aanleiding van een buitengewonen zegen ons geschonken, een zeldzaam voorrecht ons bereid, een danklied

1) Van wege het persoonlijk karakter van dit woord van herinnering aan 25 jaren van huwelijksleven en openbare werkzaamheid aarzelde ik eerst het hier te plaatsen. Toch kwam ik er toe, omdat hier persoonlijke ervaring samenvalt met die van vele vrienden en geestverwanten, ja ten deele een algemeen menschelijke is.

als van zelf ons van de lippen vloeit, een danklied liefst zoo klassiek en krachtig als de welbekende psalm dien we daar aanhieven, waarvan we niet iedere uitdrukking wikken en wegen met dogmatische nauwkeurigheid, maar waarvan de volle, diepe toon ons goed doet aan 't hart; oogenblikken waarin het gevoel van met weldaden overstelpt te zijn ons geheel en al vervult, waarin we ons klein en verlegen voelen onder al de liefdeblijken ons betoönd. Zulke dagen doorleefde ik met de mijnen en 't is me behoefte ook hier, in dezen ruimen vriendenkring, een woord te spreken van innigen en diepgevoelden dank. Acht gij 't natuurlijk dat ik uitspreek in uw midden wat mijn hart vervult, dan zal 't u niet bevreemden, dat ik thans als van zelf een terugblik sla op den afgelegden weg. Ligt er een bepaald tijdvak achter ons 't zij dan van ons huwelijksleven of van onze openbare werkzaamheid, dan worden we onwillekeurig tot zulk een terugblik gedrongen, dan verwijlen we met onze gedachten in 't verleden, dan roepen wij ze op, de blijde en droeve herinneringen uit een tijdperk dat zich achter ons sluit en trachten we de som van onze levenservaringen in groote trekken op te maken. Zulke herinneringsdagen breken vroeger of later voor ons allen aan, zulke mijlpalen staan op ons aller weg en als we er toe genaderd zijn gaat het ons zoo als de dichter zong:

Over 't land van zijn verleden
Slaat de zwerver 't oog;
In gepeinzen en gebeden
Vaart zijn geest omhoog.

Vergunt me van morgen zoo'n terugblik met u in 't verleden te slaan, niet om te blijven staan bij mijn persoonlijke omstandigheden, maar om daarin zooveel mogelijk het algemeen-menschelijke weer te vinden en aan te duiden.

In deze schoone, groene Meidagen komt mij en menig uwer de bruidstijd van het leven voor den geest, de tijd waarin we aan de geliefde vrouw of aan den uitverkoren man de rechterhand der trouw reikten. Wat waren we toen jong van jaren en wat waren we toen jong van hart! Met wat al frissche illusiën, met wat al stoute, overspannen verwachtingen gingen, 'k zou haast zeggen, stormden wij 't leven in. Want stormenderhand wilden wij ons geluk veroveren en 't een of ander doel bereiken, dat wij ons in onze liefste droomen hadden voorgesteld. 'k Zal niet zeggen dat al die verwachtingen verijdeld zijn, neen, Goddank, voor zoo ver zij iets meer waren dan vluchtige illusiën, kinderen van een zinnelijke phantasie, voor zoo ver zij degelijke, reine idealen waren, geboren uit heiligen ernst en innige liefde, zijn zij verwezenlijkt, niet waar? hoewel op geheel andere wijze en langs geheel anderen weg dan wij ons hadden voorgesteld. Wij begonnen met den zoeten droom der eerste huwelijksliefde en al was mogelijk een onherbergzaam oord ons ter woonplaats toebedeeld, in ons oog was het een paradijs. Maar uit dien weekelijken droom schudde ons de ernst van 't leven wakker. Het huiselijk leven kwam met zijn lief en leed. Onze eersteling werd ons geboren, met hoeveel verlangen verbeid en met hoeveel blijdschap begroet! Doch wellicht verheugden we ons

maar korten tijd in zijn bezit en trad al ras de dood binnen in ons jeugdig huisgezin. Andere kinderkreten werden straks gehoord, van vroolijk gedruisch en kindergeschrei begon het huis te weergalmen. De kring breidde zich uit, maar ook de pijnlijke leemten, de ledige plekken vermenigvuldigden zich. Straks ontvielen ons de ouders tegenover wie we ons altijd nog kinderen gevoelden en tot wie we als groote menschen bleven opzien met piëteit en dankbaarheid. De blijde dagen ontbraken niet, en de zoetste waren die waarop we ons in of met onze kinderen verheugden, maar 't was of in evenredige mate ook de zorgen aangroeiden en in 't late avonduur zaten vader en moeder vaak vertrouwelijk bijeen om licht te zoeken in een of andere duistere vraag.

Doch te midden van dat alles bleef het beste. Wat ook verduisterde, helder stralend bleef de zon der onderlinge liefde; wat ook week of teleurstelde, onveranderd bleef de wederzijdsche trouw. Ja, hoe meer wij de ernstige taal van het leven verstonden, hoe meer de last van leed en zorg ons soms de schouders drukte, des te nauwer werd de band der liefde toegehaald. 't Leed dat ons eerst te hard en bitter, 't gemis dat ons ondragelijk scheen gaf langzamerhand aan het huwelijksleven een ernstiger toon en dieper tint, aan onze vreugd een hoogere wijding, aan onze trouw een hechter grondslag. Al vielen er vele bloesems af, er waren er toch ook die zich tot vruchten zetten, die rijpen aan den levensboom, vruchten van heiligen ernst, van blij vertrouwen en liefdevolle toewijding.

De hartstocht ontvlucht,
De liefde blijft over;
Gerijpt is de vrucht,
Al rimpelt het lover.

Als 't aan zulke vruchten niet geheel ontbreekt, slaan we dan niet een terugblik in 't verleden met schaamte en weemoed, ja maar ook met stillen blijden dank? Vinden we dan niet onzen vurigsten wensch uitgedrukt in het lied:

Ons aan elkaar te wijden
Met heilig hulpbetoon,
Eénzelfden strijd te strijden,
Den strijd om 's levens kroon;
Dat zij ons eenig trachten
Zoowel in vreugd' als rouw:
Zoo mogen w' U verwachten
Verzekerd van Uw trouw!

Van dat lied n°. 206 zong het koor vs. 3, de vergadering vs. 4 en het koor wederom vs. 5.

Bij den terugblik op een tijdperk van ons leven bepalen wij ons niet tot den engeren kring van de binnenkamer en het huisgezin; we vragen dan tegelijk ons af wat het leven ons gaf en van ons eischte in ruimeren

kring, wat wij, naar de mate onzer krachten, voor anderen mochten doen. Welnu, mag ik ook hier van eigene ervaring spreken, tegelijk met den huwelijksband ging ik een andere verbintenis aan, die met de Ned. Hervormde kerk, in wier dienst ik als godsdienstleeraar trad. Maar terwijl de eerste band steeds nauwer werd toegehaald, werd de laatste al losser en losser, tot hij eindelijk geheel ontbonden werd. Al schaam en bedroef ik me geenszins over 't verbreken van dien band, toch stemt een terugblik ook op dat verleden mij tot stille dankbaarheid voor onnoemelijk veel goeds in en door die kerk genoten, en schroom ik niet daarvan te spreken, omdat mijne ervaringen tot op zekere hoogte ook die van menig uwer zijn.

Hoe geheel anders dan heden zag 't er in de wereld van het godsdienstig en kerkelijk leven vóór 25 jaren uit! Al begonnen zich de voorteekenen te vertoonen van een naderenden storm, toch heerschte er nog een betrekkelijke stilte. Wel was de groote omwenteling in 't godsdienstig denken en leven lang reeds voorbereid. Immers in 't jaar 58 was het, om maar iets te noemen, reeds meer dan 20 jaar geleden dat het geruchtmakend werk van Strauss, zijn Leven van Jezus verscheen, dat al de evangelische verhalen als een reeks van mythen en legenden durfde voor te stellen. Reeds hadden de Tubingsche geleerden, met Baur aan 't hoofd, een geheel nieuwe opvatting van het oorspronkelijk christendom voorbereid.

Ik voor mijzelf had aan Utrecht's hoogeschool geen anderen invloed ondergaan dan dien van Opzoomers ervaringswijsbegeerte en meer nog van zijn veelzijdige

persoonlijkheid en, toen ik van daar naar Leiden verhuisde, had het bezielende woord van Scholten en Kuenens fijne ontleding van het Oude Testament mij aanvankelijk de oogen geopend voor de onhoudbaarheid van het oude en de aantrekkelijkheid van het nieuwe standpunt, maar tot mijn innigst bewustzijn was dit alles nog niet doorgedrongen. Toen ik dan ook mijn taak aanvaardde in 't hart der Veluwe, te midden van de eenvoudigste landbevolking die men zich denken kan, besefte ik nog niet dat ik eigenlijk op een gansch anderen bodem stond dan mijn naïf-rechtzinnige gemeenteleden.

Opgevoed in een gemoedelijke orthodoxe omgeving, waar op den ernst en de practijk der vroomheid alle nadruk werd gelegd, had ik nooit geleerd het dogme op den voorgrond te stellen, maar was ik me evenmin bewust geworden van de beteekenis der nieuwe levens- en wereldbeschouwing, die al het oude zou doen voorbijgaan. In volle oprechtheid verkondigde ik aan mijn eenvoudige boeren Jezus als den eenigen Zaligmaker, en al ontdeed ik zijn beeld instinctmatig van den bovennatuurlijken stralenkrans, hij was en bleef mij toch de Heilige bij uitnemendheid.

Hoe gaarne denk ik terug aan de leerjaren doorgebracht in de stille dorpspastorie. Leerjaren in de studeerkamer waar Baur mij een blik deed slaan in de wording en samenstelling van het vierde evangelie, waar Busken Huet's pas verschenen Brieven over den bijbel en de Genestet's Leekedichten van alle zijden bressen schoten in de veste van mijn overgeleverd geloof. Leerjaren te midden mijner gemeente waar ik, meê door eigen misgrepen en onhandigheden, allengs wat wijzer

geworden, de eenvoudige vroomheid des harten die ik bij sommigen mijner gemeenteleden vond, onafhankelijk van elke dogmatische voorstelling, leerde waardeeren. Toch konden daarbij ernstige conflicten niet achterwege blijven en toen ik de schoone maar barre heide mocht verwisselen met het statig geboomte van het Sticht was me dit een ware uitkomst, omdat ik te midden dier vriendelijke natuur ook een vrijere en frisschere opvatting van den godsdienst hoopte te vinden. Maar al was het bekoorlijk Renswoude bekend door de liberale traditiën van zijn predikantenreeks, toch stuitte ik ook daar op een rechtzinnigheid en een onmachtsleer die, hoe welgemeend ook, zoo taai en zoo verlammend waren, dat een langer verblijf dan er mij te beurt viel voor de gemeente en mijzelven bedenkelijk ware geweest. Beide gemeenten hebben sinds rechtzinnige voorgangers gekozen en inderdaad, die zijn er op hun plaats.

Eerst in Friesland's hoofdstad daagde mij de nieuwe levensmorgen. Daar mocht ik ontwaken tot het volle besef van mijne roeping, om, zooveel in mijn vermogen was, een prediker te zijn der nieuwe richting op godsdienstig gebied. Die nieuwe richting hield toen haar blijden intocht. Met warmte en geestdrift werden critische vragen op den kansel besproken, soms met jeugdigen overmoed, want hoe zou ik niet met schaamte erkennen dat ook ik me niet altijd hield binnen de grenzen eener wijze voorzichtigheid! Maar toch, 't was mijn ernstig streven den godsdienst vrij te maken van al wat niet tot zijn gebied behoorde en dien te prediken als de levenwekkende macht die 't al bezielen en doordringen

moet. Hoe liefelijke herinneringen aan opgewekte samenkomsten van godsdienstigen en maatschappelijken aard, aan volksvoordrachten en bijeenkomsten met anderen op touw gezet, aan warme geestverwanten en hartelijke vrienden bewaar ik in een dankbaar hart!

Toen ik in '66 herwaarts was gekomen voelde ik — waarom 't ontveinsd? — mij hier aanvankelijk teleurgesteld en misplaatst. Wel werd de nieuwere opvatting van den godsdienst hier reeds toen gepredikt door mannen, in wetenschap en ervaring ver boven mij verheven, maar de taaie behoudzucht van het kerkelijk Amsterdam noopte tot voorzichtigheid. Eerst langzamerhand won, onder de leiding dier veteranen, waarvan verscheidenen niet meer in ons midden zijn, de nieuwe richting veld en mocht het ook mij gelukken een kring rondom mij te vergaderen van dezulken die mij verstonden en met mij samenstemden. Ik vond op steeds ruimer veld een vruchtbare werkzaamheid, waarbij ik me alleen te bedroeven had over zoo kleine kracht tegenover zoo groote taak. Intusschen werd de klove steeds breeder tusschen onze overtuiging en de kerkelijke vormen en reglementen. De onmogelijkheid om, bij den wassenden stroom der reactie, losgelaten door de eerlijke invoering van het algemeen stemrecht in de kerk, de tegenstrijdige richtingen te vereenen in één kerkverband sprong steeds meer in 't oog.

Ten laatste werd het mij, onder de bezielende leiding van mijn oudsten broeder, volkomen duidelijk dat plicht en geweten mij geboden een kerk te verlaten, die voor de vrije ontwikkeling van onze overtuiging geene plaats had. Een verrassende instemming vonden wij bij vele

geestverwanten. Wij stichtten met elkander onzen vrijen kring — en ik behoef u verder niet te herinneren wat ons allen versch in 't geheugen ligt. Doch ook bij dezen terugblik is 't ons behoefte de som van onze ervaringen op te maken en vragen wij ons af wat we bij de vrije ontwikkeling van ons godsdienstig leven verloren, wat gewonnen hebben.

Verloren ja, hebben wij veel van 't geen 25 jaren of korter geleden ons volstrekt onmisbaar scheen: den bovennatuurlijken God rechtstreeks ingrijpend in het weefsel van onze lotgevallen en van ons zieleleven, de bijbelsche wonderwereld met de lichamelijke opstanding van Jezus tot hoeksteen, 't geloof aan den zondeval en, wat onmiddellijk daarmee samenvalt, dat aan den zondeloozen Zaligmaker, aan den persoonlijken God wellicht en aan een bijzondere Voorzienigheid — om van het mindere, allerlei kerkelijke vormen en symbolen, niet eenmaal te spreken — verloren die concrete, die aanschouwelijke, die menschvormige voorstellingen die aan ons godsdienstig geloof schijnbaar een zekere vastheid gaven. Ja, als bij den terugblik op het godsdienstig verleden ons oog op menige ruïne rust, dan kan de vraag zich aan ons opdringen, of we bij den zoogenaamden vooruitgang niet ontzaglijk veel verloren hebben, de vraag, wat ons ten slotte rest dat in 's levens strijd ons troosten kan en sterken.

Maar behielden wij de kern van 't godsdienstig geloof, den religieuzen zin, dan verontrusten ons die vragen bij rijper nadenken niet. Immers ons bleef dan 't geloof

aan de zedelijke orde, aan de heilige Macht die 't al bezielt en draagt. Wat mij aangaat, als 't er op aankomt die Macht in bepaalde woorden te omschrijven, dan voel ik me machteloozer dan vóór 25 jaren. Wie God is in zijn diepste wezen, 't is een vraag waarop geen sterveling het antwoord vinden kan; alle twistgeschrijf daarover schijnt me bij toeneming ijdel en onnut. De slotsom van alle mijmeringen over dit ondoorgrondelijk mysterie blijft wat Vondel zong:

U zoo te kennen als Gij waart,
Der eeuwigheden glans en ader,
Wien is dat licht geopenbaard?
Wien is der glansen glans verschenen?

Wat wij alleen vermogen op te vangen — 't is de onbevredigende weerkaatsing van het goddelijk licht in 's menschen ziel en omdat elke menschenziel een gebrekkig werktuig is en alle zielen van elkaar verschillen, zijn er even zoovele godsvoorstellingen als menschelijke zielen en is er onder die alle niet eene die den denkenden vrome kan voldoen.

Maar terwijl mijn godsbegrip hoe langer zoo minder scherp werd afgebakend, terwijl ik 't niet waag te spreken noch van een persoonlijk, noch van een onpersoonlijk God, werd mijn godsdienstig geloof steeds inniger en vaster. Steeds dieper de overtuiging dat de Godheid, neergedaald van haren hemeltroon, in onzen wil moet worden opgenomen, steeds inniger 't gevoel van de tegenwoor-

heid der heilige almacht in mijn binnenste, steeds klaarder het besef dat de godsdienst de schoone, onmisbare poëzie van 't menschenleven is, een poëzie die niet zweeft in de lucht, maar wortelt in het persoonlijk gemoedsleven en de zinnebeeldige uitdrukking is van eigen zielservaring. Wie en wat de God is tot wien wij opzien dankbaar en vertrouwend, ootmoedig en berustend, vol geestdrift en hoop, wij kunnen en zullen in 't antwoord op die vraag verschillen. De een zal niet aarzelen van het goddelijke te spreken in menschelijke vormen, de ander zal diep gevoelen dat het Oneindige Leven dat tintelt in onze borst, tegelijk zoo onmetelijk ver verheven is boven onze zwakke menschelijke natnur, dat iedere vergelijking daarmee hem bijna heiligschennis schijnt. Maar dat dankbaarheid en vertrouwen, ootmoed en berusting, geestdrift en hoop 's menschen hoogste levensgoederen zijn, de aandoeningen die aan het leven kracht en waarde geven, wij zijn 't er allen over eens.

Waar 't dus ten slotte op aankomt, 't is, gelijk Gladstone 't zoo juist uitdrukte in de merkwaardige rede, waarmee hij in het Parlement, helaas vergeefs, zijn voorstel tot opheffing van den eedsdwang aandrong, de practische erkenning van de allerhoogste Macht, aan welke wij verantwoording schuldig zijn van elke gedachte die wij koesteren, van elk woord dat wij uitspreken. Met andere woorden, in 't gevoel van een heilige levensroeping zet zich onze godsdienst om, in 't besef: de Macht die 't al bezielt en draagt, die in de natuur als levenskracht, in het dier als min of meer redeloos instinct zich gelden doet, spreekt in mijzelf als zedelijke drang. Ge-

hoorzaam aan de wet van uw wezen, buig u eerbiedig voor het onvoorwaardelijk plichtgebod, wijd u met geestdrift aan 't geen rein en edel is, wees goed en doe goed, geef u aan anderen met zelfverzakende liefde, dat is, hoe men ook moge verschillen over oorsprong en wezen der religie en — de theologen zullen er nog over disputeeren honderden en duizenden jaren — dat is haar practische eisch.

Ja, geef u aan anderen met zelfverzakende liefde, laat uw godsdienst de springveer en drijfkracht zijn van al uw werkzaamheid ook op maatschappelijk gebied. Voor mij althans werd de religie hoe langer zoo meer een sociale macht, een wereldvernieuwend beginsel. Maar al te lang trok zij zich schuchter van de wereld terug, ontvluchtte zij het openbare leven, daalde ze uit de sferen eener afgetrokken bespiegeling niet af tot de levende werkelijkheid. Onze godsdienst heeft naar alle zijden zijne voelhorens uit te steken, overal het oor te luisteren te leggen, met alles winst te doen. Terwijl hij de zedelijke kern van het christendom dankbaar aanvaardt is hem de christennaam betrekkelijk onverschillig; ook de wijsheid der Indiërs, ook de kunstzin der Grieken, ook de krachtige geest der Germanen moet hem ten goede komen; alles te aanvaarden om alles te beheerschen, alles onder de oogen te zien ten einde 't alles dienstbaar te maken aan 't hoogste levensdoel, dat moet zijn leuze zijn.

Zoo en zoo alleen bewaart de godsdienst zijn frischheid en zijn kracht. Zoo paart zich aan den terugblik in 't verleden een vroolijk uitzicht in de toekomst. Zoo bewaren ook wij, zijne vrienden, al mengt zich

langzamerhand het zilver in de lokken, al is onze levenszon haar middaghoogte reeds voorbij, de frischheid en den levenslust der jeugd.

Besluiten we ons samenzijn met een lied aan dien onvergankelijken levenslust gewijd.

Van Lied 183 zong het koor vs. 2, de gemeente vs. 4.

HET CHRISTENDOM DER EERSTE EEUW.

De verhouding tusschen Joden en Christenen.

I.

Bedrieg ik mij niet, dan is over dit onderwerp iets nieuws te zeggen. De Redactie van *de Stemmen*, met mijne denkbeelden daarover bekend, verzoekt mij, hiertoe haar Tijdschrift te gebruiken. Ik mag die uitnoodiging niet afslaan, al ontveins ik mij geenszins de groote bezwaren, aan de uitvoering van het plan verbonden.

Vooreerst rijst de vraag, of vele lezers van *de Stemmen* belang genoeg in de quaestie zullen stellen, om hare bespreking tot het einde toe te volgen. Daarbij komt dat hetgeen ik in het midden ga brengen, zelfs bij vele deskundigen, wel niet aanstonds ingang zal vinden. Hiervoor is het te zeer met de geijkte meeningen in strijd. Ik moet mij dus, dit schrijvende, op tegenspraak voorbereiden. Traditioneele voorstellingen verkrijgen zeker burgerrecht. Men heeft ze lang gekoesterd en liefgekregen. Zelfs de vrijzinnigste ziet ze zich niet gaarne ontnemen. Slechts in den uitersten nood geeft hij ze prijs.

Dat is echter ook heel billijk en nuttig. Door verzet wordt het onderzoek scherper. De zwakke zijden van ons betoog komen uit, en wij worden op de fouten op-

merkzaam gemaakt. Kunnen wij onze stelling tegenover die aanvallen handhaven, dan is dat natuurlijk zeer aangenaam. In het andere geval wordt niemand gedeerd, en de wetenschap door woord en wederwoord gebaat.

Ik laat dit voorafgaan, om te doen uitkomen dat het mij in de volgende bladzijden alleen om de waarheid te doen is. Ik geef mijne beschouwingen gaarne voor beter. Meent iemand dat ik dwaal, laat hem het vrij zeggen.

Doch dit is ook ter inleiding reeds meer dan genoeg. Komen wij ter zake. Er is een traditioneele, nog vrij algemeen heerschende voorstelling aangaande het oudste christendom, volgens welke o. a. de verhouding tusschen joden en christenen van den aanvang af vijandig geweest is. Ofschoon velen, die in Jezus geloofden, voorloopig nog aan de synagoge getrouw bleven, hebben hen de echte joden toch hevig gehaat en vervolgd, gelijk de christenen op hunne beurt, althans in beginsel, tegenover dezen stonden.

Is die voorstelling juist? Bij den eersten oogopslag schijnt de vraag niet bijzonder belangrijk. Wat kan het tot op zekere hoogte schelen, zal men zeggen, of de joden terstond, dan wel eenigen tijd later in de christenen gevaarlijke vijanden zagen, tegen welke zij hun wet verdedigen wilden? Of de christenen al spoedig na hun optreden met de synagoge in conflict kwamen, dan of het ontstaan van zulk een strijd b.v. eerst na den val van Jeruzalem denkbaar is? Wat doet het er toe?

Dat s c h ij n t inderdaad geen zeer gewichtig vraagstuk, maar het is het toch wel. Want daarmede hangen andere samen, die in aller oog groote beteekenis hebben. O. a. de vraag naar de echtheid en den ouderdom van sommige

nieuw-testamentische geschriften, en naar den oorprong van de uiterste linkerzijde of het zoogenaamde Paulinisme in de oude kerk. Ja, de gansche opvatting van het oorspronkelijk christendom in zijn geheel wordt door de voorstelling over de bedoelde verhouding gewijzigd.

In welke mate dat het geval is, zal bij de bespreking van het onderwerp wel blijken. Daarom weid ik daar nu niet over uit, maar vang het critisch onderzoek aan.

De gewone voorstelling is natuurlijk niet uit de lucht gegrepen, zij steunt op getuigenissen, niet slechts uit de christelijke, maar ook uit de heidensche oudheid — getuigenissen, die grooten indruk gemaakt hebben.

Wij willen die getuigenissen achtereenvolgens overwegen, en zien of zij terecht zooveel gewicht in de schaal leggen. Daarna hooren wij gansch andere getuigen, die ons juist het tegendeel leeren. Aangezien echter een zaak niet te gelijk zoo en anders kan zijn, zal de beslissing afhangen van de vraag, welke zegslieden het meeste geloof verdienen, en wat op zich zelf het waarschijnlijkst te achten is.

Laat ons zien.

Het eerste getuigenis, dat men vóór de traditioneele voorstelling kan aanvoeren, is het boek, waaruit zij grootendeels geput werd, de Handelingen der Apostelen. Dit op naam van Lukas geschreven werk is vol vervolgingen. De joden haten en dooden hier de christenen van den beginne af, en lang vóór de verwoesting van Jeruzalem. Wel raadt een enkele rabbi tot gematigdheid, maar diens stem wordt door de woede der anderen verdoofd. De Gamaliël's zijn uitzonderingen.

Slaat men geloof aan dit kerkelijk geschrift, dan moet men de traditioneele meening blijven handhaven. Maar de geschiedkundige waarde van het boek der Handelingen is in menig opzicht gering. Het is reeds lang opgemerkt dat de schrijver zich bij de beschrijving van het verleden op een standpunt heeft geplaatst, waarop van historische trouw en geloofwaardigheid geen sprake kan zijn. Bovendien leefde hij niet vóór de tweede eeuw, en vrij lang na de gebeurtenissen, die hij verhaalt.

Een en ander is door geleerden van naam goed uiteengezet. Ik herinner slechts aan enkele, algemeen bekende bijzonderheden. Petrus en Paulus, die in de werkelijkheid nog al verschild moeten hebben, gelijken in deze schetsen als twee droppelen waters op elkander. Niet slechts in richting en zienswijs, maar — wat bijna nog vreemder is — ook in lotgevallen en daden. Zij doen dezelfde wonderen. [1]) Ongeveer op dezelfde wijze [2]) genezen beiden kreupelen en wekken zij dooden op. De een en de ander worden als goden vereerd en door enkele schriftgeleerden verdedigd. [3]) De mededeeling van den heiligen geest door middel van oplegging der handen is eene gave, die Paulus met Petrus en de andere apostelen gemeen heeft. [4]) Ook de wederwaardigheden zijn dezelfde. Beiden worden vervolgd, gesteenigd en geslagen, maar ook even wonderbaar uit

---

[1]) Hand. 3: 2, 7 = 14: 8, 10; Hand. 9; 40 = 20: 10.

[2]) Hand. 3: 4 = 14: 9; 5: 15 (de schaduw van Petrus) = 19: 12 (de zweetdoek van Paulus.)

[3]) Hand. 10: 25 = 14: 11; Hand. 10: 26 = 14: 15. Hand. 5: 39 = 23: 9.

[4]) Hand. 8: 17 = 19: 6.

den kerker verlost [1]) Zonderling is verder het bericht [2]), volgens hetwelk Petrus eene goddelijke openbaring ontving, waardoor alle Joodsche ritueele reinheidswetten op eenmaal opgeheven werden. Had Petrus inderdaad als een liberale jood geleefd, en met de synagoge gebroken, dan zon dat gezicht nog eenigen zin hebben. Maar het tegendeel is het geval geweest.

Het is vooral het proces van Stephanus hetwelk ons om ons onderwerp bijzonder veel belang inboezemt. Welnu, de onmogelijkheden in de pleitrede van dezen martelaar [3]) zijn niet weinige. Zij slaat deels niet op de ingediende aanklacht terug, en is er anderdeels eene bevestiging van. Men gaf den diaken na dat hij de slooping van den tempel en de heilige stad voorspelde. [4]) Wie dat tegen hem inbrengen heeten valsche getuigen. [5]) Intusschen blijkt duidelijk dat Stephanus werkelijk van dit gevoelen is. Hij is een vijand van den eeredienst [6]) en noemt hen, die er nog aan hechten, „hardnekkig en onbesneden van hart en ooren." [7]) Zoo kan geen jood gesproken hebben, zegt Overbeck. Men mag er na lezing der rede in haar geheel gerust bij voegen: zoo weinig overtuigend sprak nooit iemand, die er prijs stelde om begrepen te worden. Stephanus pleit niet, maar predikt. Hij behandelt een tijdvak der Israëlietische historie, ongeveer gelijk Paulus te

---

[1]) Hand. 12: 7 = 16: 26. Hand. 12: 17 = 16: 40.
[2]) Hand. 10.
[3]) Hand. 7.
[4]) Hand. 6: 14.
[5]) Hand. 6: 13.
[6]) Hand. 7: 47—51.
[7]) Hand. 7: 51.

Antiochië. [1]) Wie ziet niet dat wij hier met literarische fictie te doen hebben? De schrijver der Handelingen legt, evenals Livius, zijne helden redevoeringen op de lippen, waarin hij zijn eigen denkbeelden verkondigt. Vandaar dat allen ook ongeveer hetzelfde en op dezelfde wijs zeggen.

Daar zijn echter geleerden die, ofschoon met mij van oordeel dat de rede van Stephanus trek voor trek verdicht is, desniettemin bij 's mans marteldood zekere historische kern willen handhaven. Doch dit is zeer willekeurig. Het een valt met het ander weg, omdat het daarmede zoo nauw samenhangt. Wie na aftrek van Stephanus' rede en zijne nieuwe onjoodsche leer, nog aan zijne vervolging door het Sanhedrin vasthoudt, ziet voorbij dat dan ieder motief voor de woede der joden tegen dezen diaken ontbreekt.

Ook het ongeschiedkundig karakter van Paulus, zooals hij vóór en na zijn bekeering in de Handelingen optreedt, is lang erkend. Ik behoef daar niet over uit te weiden. Tweeërlei is mogelijk: de Paulus der brieven en die der Handelingen zijn beiden verdicht; of één van beiden is fictie. Een derde is ondenkbaar. Zij kunnen niet beiden bestaan hebben, daar zij elkander nagenoeg uitsluiten.

Bij ons onderwerp trekt natuurlijk de Saulus der Handelingen, of Paulus in zijne eerste periode vóór zijne bekeering, bijzonder de aandacht. Hij heet hier de Jood bij uitnemendheid, en tevens, namens het Sanhedrin, de officieele vervolger der christenen. Dit verhaal is geheel

---

[1]) Hand. 13: 16—41

onhistorisch. Het valt reeds met de opmerking dat het Sanhedrin en de Hoogepriester krankzinnig zouden geweest zijn, indien zij lieden hadden uitgezonden met lastbrieven ter vervolging van de christenen in het Syrische Damascus, waar zij niets te maken of te zeggen hadden. Toenmaals heerschte over dat rijk de Nabateensche koning Hartat of Harat, wiens hoofdstad Petra was. Zou die vorst zulk een aanmatiging hebben geduld?

Ik weet wel dat het niet aan wanhopige pogingen ontbroken heeft om dit zonderling en ongeloofwaardig verhaal van de vervolging der christenen door Saulus te redden. Zoo zegt Renan dat de joden te Damascus veel proselieten gemaakt hadden, die het Sanhedrin gaarne tevreden wilde stellen. Men meende, volgens hem, dat krachtig optreden tegen de christenen in hunne woonplaats hun wel aangenaam zou zijn. Doch dit is alles vrije phantasie van Renan, waarvoor hij geen enkelen grond heeft. Gesteld dat die proselietenmakerij van de joden te Damascus bewijsbaar was, dan zou immers dat andere: de vervolging der christenen vanwege het Sanhedrin, daaruit niet noodzakelijk voortvloeien.

Ook Keim poogt de legende te redden. Maar hoe zwak is zijn betoog! De Jeruzalemsche joden hadden te Damascus eigenlijk niets te zeggen. Dit geeft hij toe. Maar toch, meent hij, kon de oppermacht des Sanhedrins daar vrijwillig erkend worden. Ja wel, maar door wie? Door de regeering? Neen, door de Damasceensche joden, zegt Keim. Alsof dat iets afdeed! De vraag is niet, wat dezen wilden, maar wat de koning toeliet. Dat hij een vervolging in naam van het Jeruzalemsche Sanhedrin niet kan gedoogd hebben, is immers klaar. „Ja

maar," antwoordt nu Keim, „Paulus ging toch Damascus met hoogepriesterlijke lastbrieven binnen." Hij vergeet dat dit juist bewezen moet worden. Het eind van zijn betoog is dus eene cirkelredeneering, waarmede wij ons maar niet langer bezig zullen houden.

Wij stappen van de Handelingen af, welke als geschiedwerk, voor den tijd, dien zij beschrijven, vrij wat minder waarde hebben dan voor de tweede eeuw, waarin zij geschreven werden. Om al hetgeen wij aanvoerden, kunnen zij althans niet bijzonder veel bewijzen voor de stelling dat de joden de christenen zoo vroeg vervolgden.

Er zijn andere geschriften in het N. T., die haar vrij wat vaster schijnen te steunen. Ik bedoel de Paulinische brieven, met name de zoogenaamde „hoofdbrieven", die aan de Romeinen, de Korinthiërs en de Galatiërs. Deze toch worden tegenwoordig alleen nog maar door nagenoeg allen als echt erkend. Zij gewagen ook het meest van jodenvervolgingen.

Inderdaad, het moet toegestemd worden: als deze brieven van den Apostel zijn, dan bestond er reeds in en vóór zijn tijd een spanning tusschen joden en christenen, die van de meest vijandige gezindheid getuigt. Immers zij zijn vol van de tegenstelling tusschen Evangelie en Wet; zij verfoeien besnijdenis, tempeldienst en sabbat; zij spreken minachtend van „het jodendom" en de joodsche overleveringen. Deze antipathie van de christenen wordt door de tegenpartij met gelijke munt betaald. De joden vervolgen hen 1). Vooral de Apostel Paulus wordt na zijne bekeering herhaaldelijk door zijne vroegere geloofsgenooten gegeeseld,

1) Gal. 1 : 13 v., 23. 5 : 11. 1 Cor. 15 : 9.

geslagen en gesteenigd 1). Kortom, men is op voet van oorlog met elkaar, en de christenen zijn de lijdende partij.

Is deze schets historisch? Ziedaar een lastige vraag, wier beantwoording althans voor een groot deel door ons oordeel over de echtheid der bedoelde Paulinische brieven bepaald wordt. Zijn deze werkelijk afkomstig van hem, wiens naam ze alle aan het voorhoofd dragen, dan laat zich nauwelijks aannemen dat de Apostel zich kan hebben vergist in de beschrijving van hetgeen hij zelf beleefde. Daarom, als de brieven echt zijn, dan hebben wij hier een onwraakbaar getuigenis voor de traditie, volgens welke de vijandschap tusschen joden en christenen nagenoeg zoo oud als het christendom is.

Ik kan er niet aan denken, het moeilijke vraagstuk naar de echtheid der Paulinische hoofdbrieven hier zelfs oppervlakkig te behandelen. Al achtte ik mij daartoe bevoegd, dan zou 't mij toch thans aan de ruimte ontbreken om deze quaestie behoorlijk toe lichten. Verreweg de meesten onzer hedendaagsche geleerden houden zich nog altijd van die echtheid overtuigd. Ook ondanks hetgeen daarentegen niet lang geleden door Prof. Loman in het midden is gebracht.

Ik verklaar echter gaarne dat het mij daarbij als Dr. Joël uit Breslau gegaan is. Ik heb een diepen indruk van Loman's schrijven ontvangen. Naar mijne innige overtuiging staat de authentie dezer geschriften alles behalve vast. Dat zij zich voor apostolisch uitgeven, bewijst natuurlijk evenmin iets in hun voordeel als in dat van de andere Paulinische geschriften 2), die vrij

1) 2 Cor. 11 : 24 v.

2) De brieven aan de Efezen, Colossenzen, Philippenzen, Timotheus Titus, Philemon.

algemeen, of althans door zeer wetenschappelijke mannen aan denzelfden schrijver ontzegd zijn. Geen enkel nieuw-testamentisch geschrift schijnt echt. Alle zijn, gelijk men zich dat voorstellen kan, in latere dagen geschreven op naam der groote mannen van den voortijd, door wier gezag men zekere leer wilde steunen. Zoo ging dat oudtijds vaak, reeds onder Israël. Nu is het zeker in het afgetrokkene wel mogelijk dat Paulus' vier hoofdbrieven eene uitzondering op dezen regel zijn geweest. Maar bijzonder waarschijnlijk is het niet. Vooral niet, omdat men ze niet heel vroeg vermeld vindt. Eerst tegen het einde der tweede eeuw worden ze aangehaald en aan Paulus toegeschreven. Ook waren er toen nog altijd christenen, die ze voor onecht hielden. Bovendien wordt in deze brieven een zoo diepzinnig en onjoodsch leerstelsel ontwikkeld, als wij in den eersten christentijd niet verwachten en ook in andere oude geschriften nog niet aan treffen.

Er zijn meer bezwaren. Doch ik wil het liever aan Prof Loman overlaten om te gelegener tijd ook de lezers der Stemmen daarvan nog meer nauwkeurig op de hoogte te brengen. Want ik herhaal dat ik de zaak niet au fond kan bespreken. Slechts op deze ééne bijzonderheid vestig ik de aandacht nog. Zij zal mij tevens tot mijn onderwerp terugbrengen. Onmogelijkheden moeten in de brieven van Paulus niet voorkomen, indien ze van de hand des Apostels zijn. Ik bedoel daarmee geen wonderen, maar zulke tegenstrijdigheden, als kennelijk toonen, dat de schrijver van den tijd, dien hij schetsen wil, het rechte niet weet.

Nu schijnt hij zich werkelijk in dit opzicht vergist

te hebben. In den aanvang van den brief aan de Galaten zegt hij 1) dat Paulus, toen hij nog een jood was, meer dan anderen de gemeente van Christus vervolgd en verwoest had. En waarom had hij dat gedaan? Welk was het motief voor dien bijzonderen ijver? Paulus was, beweert de schrijver, meer dan anderen gehecht aan het jodendom, „de voorvaderlijke overleveringen." Met deze opmerking toch staan de pas besproken vervolgingen in zeer nauw verband, gelijk ze ook in éénen adem genoemd worden. De joodsche traditiën en nationale gebruiken werden door de eerste christengemeente, volgens hem, in die mate aangerand, dat men ze zelfs met het zwaard in de hand moest verdedigen.

Wie dit leest, en nadenkt, moet het dadelijk vreemd vinden dat hier reeds een zoo groote afkeer van het jodendom wordt ondersteld bij de Jeruzalemsche en andere joodsche christenen, voordat Paulus zelf nog in dien geest gepredikt had. Maar die verbazing klimt ten top, wanneer men voortlezende bemerkt dat diezelfde gemeente, welke eerst als vijandin der nationale traditiën voorkomt, straks weder geschetst wordt als eene, die althans op dit punt met de andere joden geheel eenstemmig is 2). Een van de „zuilen" dier gemeente, Jacobus, zegt de schrijver, was in dit opzicht zoo streng gezind, dat men in zijne tegenwoordigheid zich geen de minste afwijking durfde veroorloven. Hij was bijzonder gehecht aan de joodsche wijs van leven, aan al de voorvaderlijke overleveringen. Neemt men nu in aanmerking dat deze

1) Gal. 1: 13, 14.

2) Gal. 2: 12.

Jacobus, „de broeder des Heeren", een der hoofden, ja eigenlijk het hoofd der toenmalige gemeente was, dan wordt het voorafgaande duister. Hoe? Dat hoofd der gemeente zou in naam van Jezus vasthoudendheid aan de joodsche wet hebben geeischt, — en de christenen zouden zoo weinig naar hem geluisterd hebben dat zij om hunne wetsovertredingen vervolgd moest worden? Wie ziet niet in dat dit ondenkbaar is?

Hier heeft zich dus de schrijver vergist. Zijne vergissing is zeer begrijpelijk. Hij maakte eene fout, die vooral in de oudheid maar al te gewoon is: hij onderscheidde de tijden niet nauwkeurig. Maar zulk eene dwaling kon Paulus zelf niet begaan. Hij, die alles beleefd had, moest het rechte weten. Slechts een jongere christen, die op zijn naam schreef, kon de vroegere werkelijkheid een oogenblik vergeten. In later dagen zouden de joden de christenen inderdaad leeren haten om hunne wetsovertredingen. Maar zoolang 's Heeren broeder Jacobus het hoofd was, kon daarvan, vooral in Palestina, geen sprake zijn. Hebben toen reeds vervolgingen plaats gegrepen, dan ontsproten zij in elk geval uit andere motieven, dan hier ondersteld worden.

Hebben ze toen reeds plaats gegrepen? Want dat is nog altijd het punt in quaestie, hetwelk door getuigenissen uitgemaakt moet worden. Hooren wij een ander! Ook volgens den kerkelijken geschiedschrijver Eusebius, die omstreeks 300 leefde, was de verhouding tusschen joden en christenen reeds in den beginne zeer slecht. De vervolgingen waren van dien

aard dat de geloovigen de wijk moesten nemen. Nog voordat Jeruzalem in 70 door de Romeinen veroverd werd, waren zij naar Pella verhuisd. Er bleef geen enkele christen meer in de hoofdstad. Ziedaar het verhaal. 1) Is het historisch? Het valt zeer te betwijfelen. Voor een deel is het aan de Handelingen ontleend, die, gelijk wij zagen, niet zeer betrouwbaar zijn. Doch voor zoover Eusebius zelf hier aan het woord is, spreekt hij zich eenvoudig tegen. Want op eene andere bladzijde van zijn geschiedwerk, aan welke veel grooter waarde is te hechten, zegt hij weer dat tot op het jaar 137 toe te Jeruzalem eene christelijke gemeente was, bestuurd door bisschoppen, die ten getale van vijftien elkander in een onafgebroken reeks opvolgden. 2) Dit is met het eerste bericht onvereenigbaar. Als de christenen vóór 70 gezamenlijk naar Pella weken, dan kan niet waar zijn wat hij later mededeelt: dat de Jeruzalemsche gemeente, van den tijd der apostelen af uit geloovige Hebreën of echte joden samengesteld, tot op den tweeden val der stad onder Hadrianus (137) altijd binnen hare muren vertoefd had.

Men moet, gelijk men ziet, de schrijvers altijd narekenen. Doet men dat niet, dan zwelgt men kemelen door. Geen geschiedenis zonder critiek. Passen wij de onze verder op Eusebius toe, dan blijkt het dat zijn eerst vermelde bericht het minste vertrouwen verdient. Daar beide niet tegelijk juist kunnen zijn, kiezen wij het waarschijnlijkste en best verzekerde. Dat is het verhaal aangaande

1) Eusebius, H. E. III, 5.
2) Eusebius, H. E. IV.

de vervolging der christenen door de joden en hun gedwongen uittocht naar Pella niet. Ik neem gaarne aan dat daar eene gemeente gesticht is, maar zoo vroeg en onder zulke omstandigheden kan dat niet wel geschied zijn. De geschiedschrijver Flavius Josephus uit de eerste eeuw onzer jaartelling, die den eersten joodschen oorlog beleefd en beschreven heeft, weet dan ook van zulk eene algemeene verhuizing naar Pella niets. Wat hij verder verhaalt, sluit zelfs hare mogelijkheid uit. Deze Palestijnsche stad toch is volgens hem 1) kort vóór 70 n. C. door de joden in de asch gelegd en in een puinhoop veranderd, uit wraak over de verwoesting van Caesarea door den Romeinschen landvoogd Gessius Florus. Pella was dus in die dagen eenvoudig onbewoonbaar; het bestond niet. Zoo konden ook de christenen er zich moeilijk vestigen.

Het bericht is bijzonder ongeloofwaardig, ook om het wonderbaar karakter, dat het draagt. Door goddelijke openbaring, en dus op gansch bovennatuurlijke wijze zal aan de christenen medegedeeld zijn dat zij zich naar Pella begeven moeten. Zulk een bijvoeging is op zich zelve reeds genoeg om wantrouwen in een verhaal op te wekken. Ieder gevoelt dat wij hier een kerkelijke legende voor ons hebben, gelijk er zoovele in omloop zijn geweest, en waarvan geen mensch een woord gelooft.

Hoe onwaarschijnlijk is zij, ook wat haar inhoud betreft! Volgens haar zullen de joodsche christenen in de ure des gevaars zich van hunne broederen gescheiden

1) J, O. II, 18, 1.

hebben. Wie kan zich dat voorstellen? Niet minder toch dan de andere Israëlieten haatten dezen den gemeenschappelijken vijand. Waarin zij het oneens waren, niet in den afkeer van de Romeinen. Getuige o. a. de Apocalypse 1), die ééne doorloopende verwensching van de wereld- en keizerstad is. Ook de christenen verfoeiden haar; hoe zouden zij den opstand ontweken zijn? Zij hebben er veeleer krachtig deel aan genomen. Nog komt onder de aan Jezus toegevoegde twaalven één voor met den bijnaam Zelotes (IJveraar). Laat de lijst historisch zijn of niet, zij bewijst in elk geval dat onder de christelijke zoowel als onder de andere joden aanzienlijke mannen naar het zwaard gegrepen hebben om hun volk van het Romeinsche juk te bevrijden. Zoo weinig had het oudste christendom den nationalen gloed en het patriotisme gedood!

Er rest nog één getuige voor de gewone voorstelling. Ik bedoel den Romeinschen geschiedschrijver Tacitus, die zijne Jaarboeken tusschen de jaren 115 en 117 te boek stelde. Het is naar aanleiding van den bekenden brand der stad onder Nero dat hij van de christenen spreekt 2). Wat ons in dit bericht het meest treft is dat hij het voorstelt alsof zij reeds onder Nero van de joden uitgegaan en onderscheiden waren. Wel voegt Tacitus er niet bij dat daaraan strijd tusschen de beide partijen voorafgegaan was. Maar het ligt toch voor de hand, daaraan te denken.

1) Ik bedoel de op Johannes' naam geschreven Openbaring.

2) Ann. XV, 44.

Immers de christenen waren, gelijk ook hij erkent, van Joodschen oorsprong. Traden zij dus reeds onder Nero (64 n. C.) zelfstandig op, dan schijnt dit sterk te pleiten voor de gewone voorstelling, dat er van den aanvang af of althans reeds zeer vroeg een groote verbittering aan weerszijden geweest is. Een verbittering, die nog vóór het jaar 70 tot vervreemding, scheuring, afscheiding leidde.

Dit bericht zou inderdaad iets beteekenen, indien Tacitus een betrouwbaar zegsman was. Maar dat is het geval niet. Hoevele verdiensten deze Romeinsche geschiedschrijver ook hebbe, hij was alles behalve critisch gevormd. Bronnenstudie was zijn fort niet 1). Niet slechts laat hij ergens de joden uit Creta komen, maar ook aangaande de belegering van Jeruzalem door Titus was hij slecht ingelicht. Hij had zich laten vertellen dat daarbij allerlei wonderen waargenomen waren, b.v. slagorden aan den hemel zelven en de tempel verlicht door hemelvuur. Iemand, die zoo lichtgeloovig is, verstaat natuurlijk ook de kunst niet om den verleden tijd nauwkeurig van den zijnen te onderscheiden. Waren er nu (omstreeks 115 n. C.) van de joden onderscheiden christenen, dan — zoo redeneerde hij — hadden zij immers ook altijd zoo bestaan. Dat het verleden van deze gemeente eenigszins anders was geweest, was Tacitus onbekend. Hoe wilde hij het ook weten? Hij had er niet eens naar gevraagd. Hij zou stellig vreemd hebben opgehoord, indien men hem verzekerd had dat zelfs de naam „christenen" betrekkelijk laat is ontstaan.

1) Zie Hermann Schiller, Geschichte des Röm. Kaiserthums unter der Regierung des Nero, S. 7.

Het getuigenis van Tacitus heeft groot gewicht voor zijn eigen tijd. In den aanvang der tweede eeuw was de scheiding van joden en christenen, of althans eene ouderscheiding van beide partijen door de Romeinen een voldongen feit. Maar dat hetzelfde reeds een halve eeuw vroeger het geval zou geweest zijn, laat zich met zijne woorden niet bewijzen.

Anders zou de zaak staan, indien men kon aantoonen dat de joden in de door Nero ingestelde bloedige vervolgingen der christenen de hand gehad hadden. Dit toch zou van een zoo fellen haat getuigen als nauwelijks begrijpelijk is, wanneer christenen en joden tot dien tijd toe vriendelijk samengewoond hadden. Er moet veel voorafgegaan zijn, zou men zeggen, wat een dergelijke houding tegenover hunne vroegere geloofsgenooten kon verklaren.

Doch het laat zich niet bewijzen dat de joden na den brand deze verraderlijke rol hebben gespeeld. Al wat men daaromtrent verhaalt, is verdicht en uit de lucht gegrepen. Ook de bewering van Keim 1), dat Nero's maitres Poppea, „die Judenfreundin," den keizer tot den moord der christenen aanspoorde om hare wraakzuchtige leermeesters, de joodsche rabbijnen, een genoegen te doen. Dit alles is geen geschiedenis, maar phantasie, gelijk helaas! in historische werken nog maar al te zeer aangetroffen wordt.

Uit Tacitus zelven blijkt dat van deze beschuldiging niets aan is. Niet de joden zetten onder Nero de Romeinsche regeering tot vervolging der christenen aan,

---

1) Rom. u. das Christenthum S. 188.

maar de christenen verrieden hunne eigen broederen. De eersten, die gevat werden namelijk legden voor den rechter bekentenissen af, die den ondergang der anderen ten gevolge hadden. Wel hadden de christenen, evenmin als Nero, de stad in brand gestoken. Maar zij verheelden, bij het uitbreken daarvan, hunne blijdschap over het ongeval niet, en zagen er een begin van vervulling hunner Messiaansche verwachting in. In de joodsche wereld toch, waartoe zij nog behoorden, was deze hoop sinds lang algemeen. Maar nergens zag men zoo stellig de aanstaande parousie te gemoet als onder die joden, welke aan de Messianiteit van Jezus geloofden. Zij hielden zich overtuigd dat binnenkort de hemel zich ontsluiten en de Christus in heerlijkheid verschijnen zou. Deze komst van het beloofde godsrijk moest, meenden zij, gepaard gaan met het gericht over de heidenen en zondaars, bovenal met den ondergang van Rome door vuur. „Ze wordt verbrand, de groote stad, het zondige Babel" zoo profeteerde men: „want sterk is God de Heer, die ze richt!" 1) Toen dus Rome, door een ons onbekend toeval, een prooi der vlammen werd, kregen wel de christenen de schuld daarvan niet, gelijk zij die ook zelven niet beleden. Maar zij werden toch veroordeeld, en de een sleepte den ander in dit vonnis mede, omdat zij door hunne geheele houding in de zaak het volk verbitterd hadden. Want ofschoon geen aanleggers van den brand, hadden zij echter in de ramp gejuicht, en zich niet ontveinsd dat het zoo in Gods raad besloten was, daar de wereld en de wereldstad op die wijs te gronde moesten gaan. Dat

1) Johannes-Apocalypse 18 : 8.

scheen den Romeinschen stadsprefect het toppunt van „haat tegen het menschelijk geslacht" (odium generis humani) toe 1). Om die reden werden alle christenen veroordeeld, en eene vreeselijke slachting werd onder hen aangericht.

Doch de joden hebben hier de hand niet in gehad. Althans niet volgens Tacitus, die, waar hij zijn eigen tijd beschrijft, vertrouwen verdient.

Als bewijs voor de vijandige verhouding van joden en christenen onder Nero's regeering kan de geschiedenis van den brand van Rome dan ook niet dienen.

Het eenige wat men uit Tacitus zou kunnen afleiden is, gelijk ik boven opmerkte, dat reeds onder Nero een scheiding tusschen de synagoge en de christengemeente had plaats gegrepen. Ofschoon de geschiedschrijver deze niet toeschrijft aan strijd en vervolging, zoo zou toch de traditioneele voorstelling daaromtrent in zijne mededeeling steun kunnen zoeken. Doch alleen dan met recht, wanneer de geloofwaardigheid van Tacitus in dit opzicht vaststond. Nu ze niet vaststaat, trekken wij zoowel de juistheid van het bericht als de getrokken slotsom in twijfel. Tacitus denkt zich het verleden gelijk aan het heden. Niets bewijst derhalve dat de christenen en de joden onder Nero reeds uiteengegaan waren, of dat zij vóór dien tijd reeds in vijandschap leefden.

Ik kan er nog iets bijvoegen. Het verloop van dit proces toont dat toen de christenen, ook te Rome, nog joden waren. Maar een soort van joden, dat meer dan

1) Tacitus Ann. XV, 44.

anderen de aandacht ging trekken. Juist de Messiaansche verwachting, die zij koesterden, deed een eigenaardig licht op hen vallen. Meer toch dan eenige sekte speelden zij daardoor in de schatting der Romeinen eene politieke rol. Van Nero's tijd af hield de regeering hen vooral in het oog. Zij toch schenen uit een staatkundig oogpunt bijzonder gevaarlijk. Vandaar dat ook Tacitus hen zoo verfoeit. Maar de andere joden hebben zich aan dat fanatisme niet geërgerd, en er hen stellig niet om zwart gemaakt. Onder dezen toch was — de geschiedenis leert het — de grootstmogelijke sympathie voor Messiaansche opstanden. Zelfs konden de christenen als zoodanig „de joden bij uitnemendheid" heeten. De strijd tusschen gewone en christenjoden onderling gold gansch andere zaken, die eerst vrij wat later aan de orde komen en steeds meer beteekenis krijgen zouden.

Nog eens, dit alles is niet in overeenstemming met de heerschende voorstelling. Maar, gelijk ik trachtte aan te wijzen, de bijgebrachte getuigenissen van Lucas, Paulus, Eusebius en Tacitus, waaraan die voorstelling ontleend is, zijn niet zeker genoeg om ze boven allen twijfel te verheffen.

Wie aan de medegedeelde uitspraken grooter gezag toekent, zal natuurlijk ongenegen zijn, dit resultaat te onderschrijven.

Daarentegen zullen zij, die met mij van gevoelen zijn, dat de vijandige verhouding tusschen joden en christenen voor den alleroudsten tijd niet genoeg is gewaarborgd, gaarne nog iets meer positiefs dienaangaande vernemen.

Deze wensch zal in een volgend opstel bevredigd worden. Ik hoop in het licht te stellen dat er inderdaad ook getuigenissen, en van veel hooger waarde, zijn, uit welke voort-

vloeit dat eerst allengs, na den val van Jeruzalem, de synagoge en de christengemeente van elkander vervreemd zijn. In den eersten tijd kon daarvan zelfs geen sprake wezen. Al hadden de joden de macht gehad, om de christenen te dooden, zij zouden het niet hebben gedaan, omdat dezen geen de minste aanleiding gaven tot het nemen van zulke strenge maatregelen.

De val van stad en tempel is een keerpunt geworden. Eerst na de verwoesting van Jerusalem in 70 beginnen zich teekenen van haat te vertoonen. Niet terstond, maar langzamerhand gaan nu de joden en christenen uiteen. De laatsten sluiten zich meer aan elkander, en breken, vooral in de tweede eeuw, met de oude overleveringen.

Dat alles zal ons blijken uit andere getuigenissen. Ik behandel die een volgende maal, en weeg ze tegen de thans besprokene. Zoo alleen kan duidelijk worden, waarom zij meer beteekenen. Voorshands heb ik de overtuiging willen wekken dat de historische waarde der eerste reeks twijfelachtig is. Wie dat toestemt, zal erkennen dat de daarmee verdedigde traditie nu reeds minstens onzeker is geworden.

J. C. Matthes.

LESSEN UIT INDIË.

India, what can it teach us? A course of lectures delivered before the university of cambridge by F. Max Müller. London, Longmans, Green and Co. 1883.

Denkbeelden over onsterfelijkheid bij de Hindu's door G. Birnie. Deventer W. Hulscher GJzn. 1883.

Er is tegenwoordig aanleiding in overvloed om ons te orienteeren in den meest eigenlijken zin van 't woord d. w. z. om ons Oosten te vinden en alzoo onze juiste plaats in de wereld te bepalen. Naar het Oosten in de eerste plaats wordt onze blik gericht door de wereldtentoonstelling die in onze hoofdstad bij toeneming de oogen van duizenden tot zich trekt. Zoowel de schatten uit Britsch-Indië, door den Prins van Wales met medewerking van verschillende genootschappen tentoongesteld, als de Britsch-Indische afdeeling iu het hoofdgebouw, zoowel de façade van dat gebouw, opgetrokken in zoo weelderigen Oosterschen stijl, als de koloniale afdeeling, op zichzelve een wereld in het klein, verplaatsen ons in het land „waar de zon ontwaakt." Dàarbij bieden zich telkens oudere en jongere Orientalisten als onze gidsen aan, waar wij, zonder zelf tot de bronnen te kunnen doordringen, het godsdienstige leven der Hindu's zoo-

veel mogelijk willen leeren kennen. Aan de leiding van twee dier gidsen zullen we ons op reis naar 't wonderland der oudheid, een wijle toevertrouwen. Max Müller beantwoordde onlangs in een reeks van voordrachten te Cambridge gehouden voor studenten die zich voor een ambtenaarsbetrekking in Britsch-Indië voorbereiden, de vraag: „wat kan Indië ons leeren?" en onze vriend Birnie, geen vreemdeling voor de lezers van de Stemmen, zond een voordracht in 't licht, waarin hij de hooge beteekenis en waarde van de denkbeelden der oude Hindu's over onsterfelijkheid met kracht en klem ontwikkelde.

Laat ons hooren wat beide mannen ons te zeggen hebben.

Max Müller stelt zich in de eerste plaats ten doel bij de jongelieden die aan den civielen dienst in Hindostan hun leven wijden zullen, liefde te wekken voor de oude taal en letterkunde van hun toekomstig vaderland. „Waarom," vraagt hij, „wekt de studie van het Grieksch en Latijns, algemeenen eerbied, een zekere geestdrift zelfs bij velen, en wordt de studie van het Sanskrit, van de poëzie, de wijsbegeerte, de wetgeving en de kunst der oude Indiërs, hoogstens als een curiositeit maar gewoonlijk als nutteloos en vervelend beschouwd? „Had ik," zoo vervolgt hij, „heel de wereld door te zoeken naar het land, 't overvloedigst begaafd met al den rijkdom, de macht en de schoonheid die de natuur kan schenken — in sommige opzichten een waar paradijs op aarde, dan zou ik 't oog naar Indië richten. Werd mij gevraagd onder welken hemel de menschelijke geest sommige van zijn kostelijkste gaven 't rijkst ontwikkeld heeft, het diepst heeft gepeinsd over de groote levens-

vragen, en van sommige daarvan oplossingen heeft gevonden, die de aandacht verdienen zelfs van hen die Plato en Kant bestudeerd hebben, op Indië zou ik wijzen. En had ik voor mij zelf te vragen uit welke letterkunde wij, hier in Europa, wij die bijna uitsluitend gevoed zijn met de gedachten van Grieken en Romeinen, en van één Semietisch volk, het joodsche, dat correctief kunnen putten, noodig om ons innerlijk leven meer volkomen, meer omvattend, meer algemeen, in 't kort meer zuiver menschelijk te maken, een leven, niet voor dit bestaan alleen, maar een verheerlijkt en eeuwig leven — ik zou wederom op Indië wijzen, op Indië zooals 't was, een, twee, wellicht drieduizend jaar geleden.

Wien het te doen is om aard- of plantenkunde, om dier- of volkenkunde, om archaeologie of mythologie, hij vindt in Indië den rijksten schat. Wie het ontstaan en den groei van de fabel en legende bestudeeren wil, vindt daar haar wieg en bakermat. De taalstudie vindt er haar punt van uitgang en de rechtsgeleerdheid een onuitputtelijk rijke stof. En al wijden we ons aan niet één van deze studiën, de taal die wij allen spreken is op 't allernauwst verwant met het oude Sanskrit, niet gelijk men vroeger meende, de gemeenschappelijke bron, de moeder van het Grieksch, Latijn en Angel-Saksisch, maar toch de oudere zuster niet alleen van deze, maar ook van al de Teutonische, Celtische en Slavonische talen, de oudste zuster die te vertellen heeft van allerlei dingen, aan de andere leden der familie geheel ontgaan. Vóór de groote scheiding der Ariërs vinden wij daar de wortels der woorden die in al die verschillende talen op onderscheidene wijzen zich ontwikkeld hebben. Zoo

bewaart ieder in zijn eigen taal een museum van oudheden, rijker en wonderbaarder dan alle overblijfselen van Griekenland, Babylonie of Egypte.

Maar een hooger dan taalkundig, een algemeen menschelijk belang, heeft voor ons die letterkunde. Wij zien er den Ariër, dien wij in zijn verschillende typen, als Griek, Romein, Germaan, Celt en Slaaf leerden kennen in een geheel nieuw licht. Terwijl in zijn verhuizingen naar 't Noorden zijn actieve en politieke krachten worden uitgelokt en tot hun hoogste volkomenheid gebracht, vinden we de andere zijde van het menschelijk karakter, de passieve en meditatieve tot vollen groei ontwikkeld in Indië. Want het is in elk geval een vraagstuk der overweging waard of, gelijk er in de natuur een Zuiden en een Noorden is, er zoo niet twee halfronden zijn in de menschelijke natuur, beide waard ontwikkeld te worden, dat van de werkzaamheid, den strijd en het staatkundig leven aan den eenen, dat van het lijden, mijmeren en wijsgeerig onderzoeken aan den anderen kant; en voor de oplossing dier vraag biedt geenerlei letterkunde zooveel bouwstof als die van den Veda, te beginnen met de hymnen en te eidigen met de Upanishads (d. w. z. vertrouwelijke mededeelingen, theologisch-wijsgeerige verhandelingen vooral ten dienste der kluizenaars opgesteld.)

Er zijn problemen die we een tijd lang ter zijde kunnen zetten, ja die we ons uit het hoofd moeten stellen als we elk in zijn eigen harden levensstrijd gewikkeld zijn, maar die met dat al terug keeren en ons dan dieper roeren dan wij gaarne aan anderen, ja zelfs aan onszelven bekennen. Wel is waar is onder ons één dag van de zeven afgezonderd voor rust en overpeinzing, en voor de over-

weging van 't geen de Grieken τὰ μέγιστα „de grootste dingen" noemden. Wel is waar wordt die eene dag door velen onzer doorgebracht, òf in werktuigelijk kerkgaan òf in gedachtelooze rust ('t is de Engelschman die spreekt.) Maar 't zij op week- of Zondagen, 't zij in de jeugd of in den ouderdom, er zijn oogenblikken, hoe zeldzaam ook, toch de gewichtigste oogenblikken van ons leven, waarin de oude eenvoudige vragen der menschheid tot ons terugkeeren in al haar kracht en wij ons afvragen: Wie zijn wij? wat beteekent dit leven op aarde? Komen wij hier nooit tot rust, maar moeten we altijd zwoegen om ons eigen geluk op te bouwen uit de puinhoopen van het geluk onzer naasten? En wanneer wij onze woning op aarde met stoom en gas en electriciteit zoo gemakkelijk mogelijk ingericht hebben, zijn we dan werkelijk zooveel gelukkiger dan de Hindu in zijn primitief verblijf?

Voor ons in dit Noordelijk klimaat waar 't leven is en altijd blijven moet een strijd, en een harde strijd ook, en waar verzameling van rijkdom bijna een noodzakelijkheid geworden is om te waken tegen de onzekerheid van den ouden dag of de ongevallen onvermijdelijk in ons ingewikkeld maatschappelijk leven, voor ons, zeg ik, en in onze maatschappij zijn uren van rust en overpeinzing maar al te schaarsch. Het Europeesch klimaat met zijn lange, koude winters, met de bezwaren aan 't bebouwen van den grond verbonden, met het conflict van belangen tusschen kleine gemeenten, heeft het instinct van zelfbehoud tot zulk een hoogte ontwikkeld dat de meeste deugden en ondeugden der Europeesche maatschappij uit die bron zijn af te leiden. Ons eigen karakter werd gevormd onder die invloeden, door overerving, opvoeding,

noodzakelijkheid. Wij leiden allen een leven van strijd, ons hoogste levensideaal is een leven van strijd, wij werken tot we niet langer kunnen en zijn er trotsch op als oude paarden in het tuig te sterven; wij staren met innerlijke zelfvoldoening op 't geen wij en onze voorouders met hard werken hebben tot stand gebracht, in het stichten van een huisgezin, een handelszaak een stad of een staat. Wij roemen op de wonderen van onze zoogenaamde beschaving, onze prachtige steden, onze wegen en bruggen, onze schepen, spoorwegen en telegrafen, ons electrisch licht, onze schilderijen en standbeelden, onze muziek en onze theaters. Wij verbeelden ons dat wij het leven op aarde volmaakt hebben ingericht, in menig opzicht zoo volmaakt dat het ons spijt het weer vaarwel te moeten zeggen. Maar de les die beide Brahmanen en Buddhisten niet moede worden ons te leeren, is dat dit leven slechts een reis is van één dorp naar een ander en geenszins een rustplaats. Zoo lezen wij:

„Gelijk een man die van het eene dorp naar het andere reist een rustigen nacht in de open lucht kan genieten, maar, na zijn rustplaats verlaten te hebben, den volgenden dag zijn reis voortzet, zoo zijn vader, moeder, vrouw en rijkdom voor ons aan een nachtrust gelijk; wijze lieden hechten er 't hart niet aan."

In plaats van over deze Indische levensbeschouwing eenvoudig de schouders op te halen, zouden we niet een oogenblik stilstaan en ons afvragen of hun levensphilosophie enkel dwaasheid en de onze enkel wijsheid bevat, of deze aarde inderdaad alleen voor arbeid bestemd is (want voor ons is ook het genot in arbeid veranderd) voor aanhoudend zwoegen en sloven; dan of wij, stoere

Noord-Ariers niet voldaan zouden kunnen zijn met een weinig minder werk en een weinig minder zoogenoemd genot, maar met een weinig meer nadenken en een weinig meer rust. Want, hoe kort ons leven zij, wij zijn geen loutere dagvlinders, 's morgens geboren om s' avonds te sterven. Wij hebben een verleden om op terug en een toekomst om in vooruit te zien en het kon zijn dat sommige raadselen van de toekomst hun oplossing vinden in de wijsheid van het verleden.

Waarom zouden wij dan onze oogen altijd alleen op het heden richten? Waarom zouden we altijd voortrennen naar rijkdom, macht of roem? Waarom zouden we nooit rusten en dankbaar zijn?

Ik ontken niet dat de mannelijke kracht, de stille volharding, de belangstelling in de algemeene zaak, en de bijzondere deugden ook van de bewoners der Europeesche staten ééne zijde vertegenwoordigen, laat het zijn een hoogst belangrijke zijde, van de bestemming die de mensch op aarde te vervullen heeft. Maar er is zeker een andere zijde van onze natuur en wellicht een andere bestemming weggelegd voor den mensch in dit leven, die niet geheel mag worden voorbijgezien. Wenden wij onze oogen naar het Oosten, en inzonderheid naar Indië, waar 't leven niet is, of in elk geval niet was, een zware strijd, waar het klimaat zacht was en de grond vruchtbaar, waar plantaardig voedsel in kleine hoeveelheden voldoende was om het lichaam gezond en sterk te houden, waar de eenvoudigste hut in het bosch de eenige noodige schuilplaats was, en waar het maatschappelijk leven nooit die reusachtige ja monstrueuse afmetingen aannam van Londen of Parijs, maar

zich binnen de enge grenzen van dorpsgemeenten ontwikkelde — was het daar, zeg ik, niet natuurlijk ja was het, zoo ge wilt, er niet op aangelegd dat een andere zijde van de menschelijke natuur tot ontwikkeling kwam – niet die op arbeid, strijd en bezit, maar die op een lijdelijk, peinzend en in zichzelf gekeerd bestaan was gericht? Kan 't ons bevreemden dat de Ariërs, die als vreemdelingen zich neerzetten in de heerlijke velden en valleien langs den Indus of den Ganges het leven beschouwden als een voortdurenden Zondag of rustdag, als een soort van lange verpoozing, genoegelijk zoolang zij duurt, maar die vroeger of later aan een eind moet komen? Waarom zouden zij schatten hebben verzameld? Waarom paleizen gebouwd? Waarom dag en nacht gesloofd? Na van dag tot dag in de kleine behoeften van het lichaam te hebben voorzien, achtten zij 't hun recht, ja zelfs hun plicht, rond te zien in deze vreemde wijkplaats, binnenwaarts in zichzelven, opwaarts tot iets dat niet hunzelf was en te trachten iets te doorgronden van den eigenlijken zin van dit mysterie dat wij het aardsche leven noemen.

Natuurlijk zouden wij zulk een levensbeschouwing droomerig, onwezenlijk, onpractisch noemen, maar zouden zij onze begrippen van het leven niet kortzichtig, onbeduidend en ten slotte hoogst onpractisch achten, omdat ze een opoffering van het leven ter wille van het leven medebrengen?

Zonder twijfel zijn dit twee uitersten en zijn ze in dien consequenten vorm nauwelijks door eenig volk, 't zij in 't Oosten of in 't Westen, verwezenlijkt. Wij zijn niet altijd aan het zwoegen — wij gunnen ons zelfs soms

een uur van rust en stil nadenken — en het oude volk van Indië was niet altijd droomend en mijmerend over τὰ μέγιστα, over de groote levensvragen maar, als ze er toe geroepen werden, konden ze ook als helden strijden en zonder werktuigen door volhardenden arbeid 't eenvoudigst handwerk verheffen tot een kunstwerk, een lust voor den maker en den kooper.

Wat ik u klaar voor oogen wil stellen is slechts dit, dat de Ariër die zijn roeping in Indië te vervullen had, natuurlijk te kort schoot in de deugden van arbeid en strijd, die zich ontwikkelen in de Noordelijke Ariërs juist door den strijd zonder welken zij 't leven niet gehouden zouden hebben, maar dat zijn leven op aarde daarom niet geheel verloren was. Zijn eigenaardige blik op 't leven, al kunnen wij dien in dit Noordelijke klimaat niet overnemen, kan toch een les en een waarschuwing voor ons zijn om niet ter wille van het leven, de hoogste levensgoederen te verzaken."

Deze uitvoerige plaats heb ik in haar geheel overgenomen omdat zij de voornaamste les bevat die, volgens Max Müller, Indië ons te leeren geeft. Onze Westersche en Oostersche levensbeschouwing staan nevens elkaar als de Martha en Maria der evangelische legende, de eerste druk bezig met veel dienens, opgaande in toebereidselen voor den levensmaaltijd, in huishoudelijke zorgen en practische bemoeiingen, de laatste in stille mijmering neergezeten, peinzend over 't eene noodige, het goede deel dat haar niet ontnomen zal worden.

Waar wij, tot op zekere hoogte, de zijde van Maria kozen, hebben wij 't eene noodige, het antwoord op de hoogste levensvragen wellicht nog te eenzijdig of uit-

sluitend gezocht in Palestina alleen en hoe heerlijke levenswoorden we daar ook vernemen, woorden die hun kracht en waarde nooit voor ons verliezen zullen, toch is geen enkel volk, geen enkele godsdienst in 't uitsluitend bezit der hoogste wijsheid. Naast het evangelie dat van Galilea's heuvelen ruischt, vraagt ook Indië's wijsheid van ons een open oor en een nadenkend gemoed.

Vragen we nu aan Max Müller op welke wijze de oude Indiërs hun geloof aan eene hoogere, oneindige wereld aan een „Beyond" gelijk hij 't noemt, hebben uitgedrukt, dan geeft hij ons drieërlei antwoord op die vraag. In de eerste plaats leidt hij ons binnen in de rijke schitterende godenwereld van den Veda. Vanwaar kennen wij die Indische goden? Hoe is 't mogelijk dat de liederen, hun toegezongen 1000 à 2000 jaren v. C., voor ons zijn bewaard gebleven terwijl toch de schrijfkunst in Indië niet bekend was vóór de 4de eeuw v. C. De Rig-veda alleen bevat een verzameling van tien boeken van liederen tot verschillende goden gericht en bestaat uit 1017 gedichten, 10,580 verzen en omstreeks 153,826 woorden. Hoe zijn zij overgeleverd van omstreeks 1500 vóór tot 1500 na Chr. den tijd waartoe de beste Sanskrit handschriften behooren? 't Antwoord luidt: alleen door het geheugen. De Indische studenten leeren den Veda uit het hoofd, uit den mond van hun leeraar of Guru en onderwijzen dien na verloop van tijd evenzoo aan hunne leerlingen. Ik heb, zegt Müller in mijn kamer te Oxford studenten gehad, die deze hymnen niet alleen konden opzeggen maar ze herhaalden met de juiste accenten (want het Vedisch Sanskrit heeft accenten gelijk het Grieksch) ja die, als ze mijne ge-

drukte uitgave van den Rig-veda doorzagen, zonder de minste aarzeling een drukfout konden aanwijzen." 't Is de moeite waard alle bijzonderheden omtrent de Vedenstudiën der inboorlingen bij Max Müller zelven na te lezen. Zoo kunnen we er ook niet aan denken hier met hem rond te wandelen in de breede galerij dier Vedische goden, gelijk hij in zijn 5de en 6de voordracht „De lessen van den Veda" en „Vedische godheden" ons daarin rondvoert; komen we liever tot de hoofdgedachte, die volgens hem aan heel die godenwereld ten grondslag ligt. „Wij moeten nooit vergeten — zegt hij — dat wat wij goden noemen in oude mythologiën geen zelfstandige, levende, individueele wezens zijn, aan wie wij deze of gene eigenschap kunnen toekennen. Deva, wat wij door God vertalen, is niets dan een adjectief, de uitdrukking van een hoedanigheid, eigen aan hemel en aarde, aan de zon en de starren, de dageraad en de zee, namelijk het stralende of schitterende (brightness) en de idee van God bevat in den ouden tijd niets meer of minder dat wat gemeenschappelijk eigen is aan al die lichtende wezens. Dat is te zeggen de idee van God is niet een denkbeeld kant en klaar, dat in zijn abstracte zuiverheid op hemel en aarde en andere dergelijke wezens kon worden toegepast, maar het is een denkbeeld dat gaandeweg opgroeide uit de begrippen van hemel en aarde en de andere schitterende wezens en er zich langzaam van losmaakte, maar nooit meer bevatte dan 't geen was opgesloten in de voorwerpen waarop het achtereenvolgens werd toegepast.

„Er is een hoogere wereld („there is á Beyond") dat was al wat die Indiërs voelden en wisten, hoezeer zij

trachtten zoo goed als ze konden aan dat Hoogere namen te geven en alzoo godsdienst in een godsdienst te veranderen. Zij hadden nog geen naam voor God — zeker niet in den zin dien wij aan 't woord hechten — noch zelfs een algemeenen naam voor de goden, maar zij vonden den eenen naam na den anderen uit, om door sommige uiterlijke en zichtbare teekenen machten te omvatten wier tegenwoordigheid zij voelden in de natuur, hoewel hun diepst en eigenlijk wezen hun, even als ons, onzichtbaar en onbegrijpelijk was.

Toen dan ook de schitterende godenwereld allengs verbleekte, verdween daarmee de godsdienst niet. 't Ging hier gelijk met elken godsdienst die groeit en zich ontwikkelt: de namen en voorstellingen wisselen, maar het onuitsprekelijke zelf blijft en kan niet wijken uit het hart van denkers en dichters.

Zoo treedt in de plaats van den Veda de Vedânta d. i. het einde, het hoogste object van den Veda. De gedachte dat achter en boven al de goden het Hoogste Wezen schuilt waarvan zij slechts de gebrekkige persoonsverbeeldingen zijn ligt reeds in menige plaats van den Veda, als het b.v. heet: „dat wat is en één is noemen de dichters met verschillende namen ; zij spreken van Yama, Agni, Mâtarisvan." Dat allerhoogste waartoe de wijsgeerige Brahmanen die den Veda verklaarden in de 5de eeuw v. C. begonnen door te dringen is bij hen Atman of het hoogste zelf. Er is volgens hen tweeërlei zelf, een subjectief en een objectief, of om met Birnie te spreken: de âtman het zelf dat in ons leeft is onsterfelijk maar het maakt een onafscheidbaar geheel uit met den Mahâtman, het groote zelf, dat het

heelal vervult. Het „ken uw zelf" van de Upanishad, beteekent: ken uw ware zelf, dat de grond van uw Ik, uw Ego is en leer het vinden en kennen in het hoogste, het eeuwige zelf dat één is, waarbuiten geen tweede bestaat en dat de grond is der geheele wereld. Dat zelf wat vrij is van zonde en smart, van ouderdom en dood, van honger en dorst, dat niets begeert dan wat het behoort te begeeren, dat is 't wat wij moeten trachten te zoeken en te verstaan."

Werd zoo de naïve, kinderlijke godsdienst door wijsgeerige bespiegeling vervangen, die wijsbegeerte was niet de loochening maar de vervulling van den godsdienst. De dramatische en mythologische godenwereld verdween, maar wat overbleef was die vereering van den Al-Eene die de kern en grondslag van allen godsdienst is.

Een tweede zuil van den Vedischen tempel, een andere hoofdgedachte van den godsdienst der oude Indiërs was, volgens Max Müller, de vereering van de vaderen, de wereld der afgestorvenen. Dat zij aan die vaderen aanvankelijk een persoonlijk voortbestaan toekenden, 't zij in het Oosten van waar al de lichtende Deva's schenen te komen, 't zij in het Westen, het gebied van Yama of de ondergaande zon, schijnt onbetwistbaar. Maar hun tegenwoordigheid werd gevoeld in 't geen zij achterlieten, in de oude wetten en gewoonten der familie. In strijd met de bewering van den Engelgelschen wijsgeer Herbert Spencer „dat geen Indo-Europeesche of Semietische natie, zoover wij weten, een godsdienst schijnt gemaakt te hebben van de vereering der dooden" toont Max Müller met de stukken aan dat in den Veda, de Pitri's of Vaders tegelijk met

de Deva's of goden werden aangeroepen, zonder met hen vereenzelvigd te worden. De oude wetboeken vloeien over van bepalingen over de offers dagelijks en maandelijks aan de voorouders te brengen, over de lijkplechtigheden en de zoogenaamde Sraddha's of liefdemalen ter gedachtenis der afgestorvenen. Bij die Sraddha's namen liefdegaven, ter herinnering aan de Vaderen uitgereikt, een voorname plaats in. Evenals de giften in de middeleeuwen aan de kerk geschonken, gaven ze natuurlijk tot velerlei misbruik aanleiding. Maar in 't begin kwamen zij voort uit een uitstekend motief. Het was alleen de wensch om anderen wel te doen, voortvloeiende uit de overtuiging, in het aangezicht van den dood levendiger dan anders, dat wij, daar we niets uit de wereld kunnen uitdragen in de wereld zooveel mogelijk goed hebben te doen met onze wereldsche goederen. Zoo ging er geen dag voorbij in het leven der oude Indiërs waarop ze niet herinnerd werden aan hun voorvaderen van verre en van nabij en nog thans, hoeveel er veranderd zij in den uiterlijken vorm dier plechtigheden, is haar oorspronkelijk karakter onveranderd gebleven. Trouwens alle uiterlijke vormen daargelaten, zou 't ook ons geen schade doen als wij in onzen haastig levenden tijd meer in stillen eerbied ons Allerzielen of liever nog ons Allerheiligen vierden en aan de nagedachtenis van onze vrome vrienden meer kracht en bezieling ontleenden.

Er is nog een zuil van den Vedischen tempel waarop Max Müller eindelijk de aandacht vestigt. 't Is wat de dichters van den Veda de „Rita" noemen letterlijk vertaald de rechte lijn; de rechte lijn allereerst die de

zon volgt in haar dagelijkschen loop, die, ondanks alle tijdelijke afwijkingen, in heel de orde der natuur is weer te vinden, zoowel als in de zedelijke wereld, waar ze dus heet de zedewet.

„Alzoo gelijk een nadenkende blik op de natuur leidde tot de eerste perceptie van lichtende goden en aan 't eind van een God des lichts, gelijk liefde tot de ouders werd omgezet in piëteit en geloof in onsterfelijkheid, zoo verhief zich de erkenning van de rechte lijn in de wereld daarbuiten en hierbinnen, tot het hoogste geloof, 't geloof in een wet die aan alles ten grondslag ligt, een wet waarop wij, wat ook vallen moge, ons verlaten kunnen, een wet die binnen in ons spreekt als de goddelijke stem van 't geweten en ons zegt; „dat is rita, dat is recht, dat is waar," al mochten ook de instellingen der voorouderen of zelfs de stemmen der lichtende goden het tegendeel getuigen."

Ziedaar in hoogst gecondenseerden vorm, de hoofdgedachten van Max Müllers lijvig boek, waarin behalve 7 voordrachten getiteld: I. Wat kan Indië ons leeren? II. Over de waarheidsliefde der Hindoe's. III. Het menschelijk belang der Sanskrit literatuur. IV. Tegenwerpingen. V. De lessen van den Veda. VI. Vedische godheden. VII. Veda en Vedânta, een rijke schat van aanteekeningen, alleen voor vakgeleerden van belang, gevonden wordt. Aangezien ik niet tot die vakgeleerden behoor, heb ik geen oordeel over al de taal- en geschiedkundige opmerkingen in deze voordrachten uitgestrooid met kwistige hand, doch altijd zoo dat ze ook voor den leek genietbaar zijn. Dien leek stelt Măx Müller hier op zijn aanschouwelijke en levendige wijze een tafereel voor

oogen van de Indische goden- en menschenwereld dat een diepen indruk achter laat, al blijven de bedenkingen niet achterwege. Aan mij althans drong telkens de vraag zich op of Max Müller, ouder gewoonte, den oorsprong van den godsdienst niet eenzijdig zoekt in de natuurvereering en te zeer vergeet dat ook de Indiër, dat ook de meest ontwikkelde natuurmensch, zijn god niet aan den hemel zou gevonden hebben, zoo hij hem niet eerst in zichzelf gevonden had. Eerst het voorgevoel, hoe onbewust of instinctmatig ook, van hooger wet en orde in onszelven, dan de gebrekkige poging om haar te objectiveeren, te verpersoonlijken in de verschijnselen der natuur, straks in de machten van het zedelijk leven, eindelijk de erkentenis dat het hoogste zelf, hoe onuitsprekelijk ook, een levende werkelijkheid is.

't Is aan Max Müller dat ook Birnie zich aansluit in zijne „denkbeelden over onsterfelijkheid bij de Hindu's" en wel aan een woord waarmee deze geleerde zijne Hibbert lectures in de abdy van Westminster besloot. „Als alle godsdiensten," zeide hij daar, „hadden afgeworpen wat door den tijd onbruikbaar was geworden, dan zou in elken godsdienst een onvergankelijke kern van waarheid overblijven, waaruit de godsdienst der toekomst zou opgroeien. Voor dien godsdienst der toekomst zou o. a. de Hindu bijdragen zijn aangeboren ongeloof in deze, en zijn onwankelbaar geloof in eene andere wereld." Hoe hebben wij, vraagt Birnie, die woorden van Max Müller te verstaan? Zonder toelichting toch moeten zij een geheel verkeerden indruk geven van de wereld beschouwing der Hindu's. Het ligt in den aard der zaak dat bij hen,

evenals bij ons, een groot verschil bestaat tusschen het volksgeloof en de slotsom waartoe de meest verlichten onder de Brahmanen geraakten."

Als proeve van dat volksgeloof geeft hij een vertaling uit Somadeva's verhalenschat die onder den naam van Naganandad. i. de vreugd der slangen de stof heeft geleverd voor een der weinige tot ons gekomene Sanskrit drama's. Of het den hoorders van zijn voordracht zal gelukt zijn door „het bonte gewaad der Oostersche phantasie" heen te dringen tot „de diepe gedachten" die er onder verborgen liggen, ik vrees het ernstig te moeten betwijfelen. De tallooze gedaanteverwisselingen toch en de grillige overgangen waarvan wij hier getuigen zijn vergen waarlijk te veel van een Westersche verbeeldingskracht en men moet met Birnie's bewonderenswaardige toewijding en volharding zich geheel in de Indische wereld hebben ingeleefd om zich daarin t'huis te kunnen voelen. Geheel het verhaal, dat, hoe schoone gedachten er ook in voorkomen, toch een onevenredig groot deel van de voordracht uitmaakt, levert een beeld van den Samsara den maalstroom der wedergeboorten, waarin de Hindu's naar hunne wereldbeschouwing leefden. Niet alsof B. meenen zou, dat het geloof aan de zielsverhuizing een bestanddeel zou kunnen uitmaken van den godsdienst der toekomst. Maar een nadere kennismaking met dat volksgeloof achtte hij noodzakelijk, omdat de vorm dien het geloof aan zielsverhuizing sedert onheugelijke tijden bij de Hindu's heeft aangenomen, de grondslag is waarop zich het eenige onsterfelijkheidsgeloof heeft ontwikkeld dat in het licht der wetenschap bestaanbaar is.

Dat geloof aan zielsverhuizing dat reeds tot een later tijdperk behoort, dan waarin wij met Max Müller ons voornamelijk verplaatsten, is de populaire vorm van het Brahmaansch geloof aan de eenheid van het heelal waarom 't Birnie te doen is.

„Gelijk de vonken uit het vuur ontspringen, zoo zijn alle zielen van mensch, dier en plant uit het oneindige en reine Brahman voortgesproten, en zullen daartoe terugkeeren, zoodra zij zich van allen smet zullen gereinigd hebben. De scheiding nu tusschen den mensch en het Brahman wordt bestendigd door de zelfzucht. Zoolang de mensch gehecht blijft aan stoffelijk zingenot, zal hij ook gehecht blijven aan persoonlijk voortbestaan en niet één kunnen worden met het Brahman.

Alle zelfzuchtige daden, werken of gedachten zullen de aan het stof gebonden ziel dus dieper doen zinken, daarentegen elke daad van zelfbeheersching haar doen stijgen en haar nader brengen tot het doel. Zoo moet de mensch door eigen krachtsinspanning zich losmaken van het zichzelf berokkende kwaad, om eindelijk te komen tot algeheele verlossing, mokshȧ, tot het eeuwige leven d. i. het leven in den Eeuwige.

Zelfzucht dus de eenige hinderpaal tegen 's menschen eeuwig leven of zijn oplossing in het oneindige. De wereld toch is niets anders dan een verschijningsvorm van het oneindige en eeuwige Brahma; m. a. w. het heelal is één ondeelbaar geheel.

Voor de Brahmanen was er geen sprake van persoonlijke onsterfelijkheid, omdat er voor hen geen persoonlijkheid bestond. „Zoolang wij onze zelfzuchtige doeleinden najagen meenen wij zelfstandige individuën

te zijn, doch zijn in werkelijkheid slechts onbewuste werktuigen van den Al-ééne. Eindelijk komen wij tot de overtuiging dat ons zelfstandig persoonlijk bestaan slechts zinsbedrog is, de schellen vallen ons van de oogen; wij zien dat al het najagen van individueel geluk slechts ijdelheid en ellende is en bereiken reeds in dit leven het Brahma-Nirvana d. i. den vrede in God, den toestand waarin onbaatzuchtige plichtsbetrachting het geheele leven vervult."

Vond zoo de Hindu de hoogste zaligheid in het één worden met Brahman, ook het christendom stelt zich volgens Birnie hetzelfde levensideaal, blijkens het woord door den vierden evangelist aan Jezus in den mond gelegd: „Ik en de Vader zijn één. (Joh. X: 30) Het ontstaan van die gedachte te midden van het Joodsche volk schrijft Birnie toe aan Indischen invloed. Hij betreurt het dat de modernen in den laatsten tijd de voorkeur hebben gegeven aan de drie eerste evangeliën, omdat zij meenden daarin het oorspronkelijk christendom, het beeld van den geschiedkundigen Jezus te vinden en kan niet anders zien dan dat het Brahmaansche onsterfelijkheidsgeloof reeds in de vroegste tijden heeft behoord tot eene der vele richtingen van het christendom en dat iemand dus alle recht heeft zich christen te blijven noemen, als hij zich bij die richting aansluit.

Te betreuren acht hij 't dat de meeste modernen nog altijd meenen verplicht te zijn eenigzins te blijven vasthouden aan het denkbeeld der persoonlijke onsterfelijkheid, omdat zij meenen dat dit de laatste band is die hen met het christendom verbindt en zij geen christenleeraars kunnen zijn als zij openlijk het woord van

Goethe tot het hunne maken: „de tijd is mijn erfdeel, mijn akker is de tijd."

„Een van beîden toch: òf het onwrikbare orthodoxe geloof aan een toekomend leven; dat is een rots, waarop men pal kan staan in voor- en tegenspoed; òf het geloof dat wij slechts éénmaal leven; dan is het onze plicht te zorgen dat van ons gezegd kan worden, dat wij dat leven op een waardige wijze hebben besteed.

„Dan maken wij de woorden die de schrijver van het 4e evangelie Jezus in den mond legt tot de onze: „Ik moet werken de werken desgenen die mij gezonden heeft, zoolang het dag is; de nacht komt wanneer men niet meer werken kan."

„Het is de hoogste zaligheid die een mensch bereiken kan als hij weet dat de eeuwige en ondoorgrondelijke God in hem leeft en in en door hem werkt en dat de goddelijke kracht die in hem leeft en werkt, dat zijn beter ik zal blijven leven en werken tot heil en zegen van hen, die hij liefheeft.

„Met een blij gemoed — zoo besluit B. zijne voordracht — zien wij af van het loon der deugd, zoowel hier als hiernamaals, zoodra wij de overtuiging in ons omdragen dat het goede, dat wij in ons leven hebben gesticht, onvergankelijk is en tot heil zal strekken van alle volgende geslachten tot het einde der dagen."

Voor de hoofdgedachte door mijn vriend Birnie in deze brochure neergelegd heb ik niet anders dan warme sympathie. Als hij in aansluiting aan Carlyle's woord: „Zelfvernietiging is het begin van alle zedelijkheid," het najagen van individueel geluk slechts ijdelheid en ellende noemt en den toestand waarin onbaatzuchtige

plichtsbetrachting het geheele leven vervult als de hoogste zaligheid teekent, als hij Multatuli's leuze: „genot is deugd" van haar gevaarlijke zijde doet kennen en het koortsachtig jagen naar genot en verstrooiïng van dezen tijd geeselt met heilige ironie, dan zeg ik ja en amen op zijn woord.

Ook mij komt het voor dat er geen middelweg bestaat tusschen het orthodoxe geloof aan een toekomstig leven waarvan dit aardsche bestaan slechts de kortstondige voorbereiding is en de moderne levensbeschouwing die geen andere onsterfelijkheid kent dan die van het goddelijke dat in ons is. Van 't geloof aan een *mogelijk* persoonlijk voortbestaan kan geen bezielende kracht uitgaan voor ons leven en werken op aarde, maar wel van de innige overtuiging dat de kleinste ontwikkeling haar waarde behoudt, dat elk onzer in dienst van den Al-Eene heeft mee te werken aan de komst van zijn rijk. Het geloof aan persoonlijke onsterfelijkheid wordt niet alleen ter zijde gesteld door de Jan Raps die in de gedachte „dat het hiermee uit is" een vrijbrief vinden voor hun armzalige levensbeschouwing, maar 't heeft zijn kracht en waarde verloren voor duizenden ernstige en religieuze mannen en vrouwen en 't blijkt in 't voorbeeld van onzen schrijver dat er ook buiten dat geloof een hoog-ernstige, een innig godsdienstige beschouwing van 't leven kan bestaan.

Maar juist omdat ik in deze geheel aan Birnie's zijde sta, spreek ik te vrijmoediger mijn bezwaren tegen zijn voordracht uit.

Vooreerst zou ik meenen dat het tot verwarring aanleiding geeft op dit standpunt te spreken van onsterfe-

lijkheid. Met dit woord toch verbindt zich voor onze Westersche voorstelling onmiddellijk het denkbeeld van individueel voortbestaan dat van opgaan in het ééne Alleven ver verwijderd is. Maar bedenkelijker nog schijnt mij het streven om de wijsheid der Indiërs saam te smelten en te vereenzelvigen met het oorspronkelijk christendom. Dat het oudste christendom jodenchristendom is geweest, is thans wel een uitgemaakte zaak, al mogen, blijkens het artikel van Prof. Matthes in deze zelfde aflevering de opiniën van deskundigen nog uiteenloopen over de vraag, hoe lang het jodenchristendom gebleven is. Maar al kennen de modernen aan de drie eerste evangeliën de prioriteit toe boven het vierde, toch zullen zij tegelijk erkennen dat het vierde veel hooger staat in diepe, ruime en wijsgeerige opvatting van het christendom. De vraag hoe Jezus persoonlijk over de onsterfelijkheid gedacht heeft is eenvoudig niet te beantwoorden, omdat we van geen enkel woord in de evangeliën met zekerheid kunnen zeggen dat het van Jezus afkomstig is. Maar dit is zeker dat van de vier evangeliën het persoonlijk onsterfelijkheidsgeloof schering en inslag is. Wie dus de persoonlijke onsterfelijkheid ontkent, erkenne openhartig dat hij *op dit punt* de christelijke levensbeschouwing niet langer deelt. Of en in hoever wij christenen zijn is een zuiver-historische vraag die omgaat buiten ons godsdienstig leven. De godsdienst der toekomst toch zal nog uitsluitend Hinduïsme zijn noch Buddhisme, noch Jodendom, noch Christendom, maar naar Max Müllers schoone verwachting uit de onvergankelijke waarheidskern van die allen zijn saamgesteld. Ook hier moeten dus, dunkt me, historische en godsdienstige vragen zorgvuldig

van elkander gescheiden worden. Uit welke verschillende elementen het Christendom is ontstaan is een zuiver historische vraag die alleen de mannen der historische critiek kunnen uitmaken; welk levensvoedsel wij en uit het Christendom en uit den godsdienst der Indiërs en uit menigen anderen kunnen garen is een godsdienstige die een ieder onzer geldt.

In den aanvang van een Sanskrit-boekje, Hitopadeça of de vriendelijke les genaamd, vraagt een vorst in eene vergadering van Brahmanen: „Wie uwer is in staat de wedergeboorte te bewerken van mijne zonen die thans op den slechten weg zijn?“

Die vraag, zegt Birnie te recht, komt in deze dagen dikwijls bij velen onzer op. Want met toenemende bezorgdheid zien wij een egoistische, prozaische levensbeschouwing, arm aan gemoedsleven en geestdrift, voortwoekeren onder het jongere geslacht.

Welnu, de wedergeboorte van het jonge Holland hangt af van de wedergeboorte van den godsdienst. En daarom zijn de vriendelijke lessen die we in de hier besproken geschriften ontvangen ons van harte welkom. Hier worden bouwsteenen aangedragen voor den godsdienst der toekomst, die in zijne vormen zal herhalen wat de wijssten en vroomsten van Indië en Palestina, ja van alle volken en tijden gepredikt hebben: in belangelooze toewijding en blijmoedige zelfverzaking ligt 's menschen hoogste vrede, leven, zaligheid.

P. H. HUGENHOLTZ JR.

LEVENSTEEKENEN.

MUNKACSY'S SCHILDERIJ. EBERS, EEN WOORD. ZUSTERVEREENIGINGEN.

Sinds weinige dagen is Munkacsy's wereldberoemde schilderij „Christus voor Pilatus" in Arti et Amicitiae tentoongesteld. Onder 't vele schoone dat de hoofdstad thans te zien en te genieten geeft behoort dit kunstwerk tot het allerschoonste. Zoodra men er voor staat, gevoelt men onmiddellijk dat men hier te doen heeft met het diepdoordachte werk van een oorspronkelijk kunstenaar.

Michel Munkacsy de krachtige Hongaar die nog geen 40 jaren telt is in den vollen zin des woords een „selfmade man." Aan een biographie van hem ontleen ik 't volgende: Reeds op vierjarigen leeftijd wees vond hij in eene tante een tweede moeder, doch slechts voor korten tijd. In een duisteren nacht overvallen roovers hare woning, vermoorden de arme vrouw en laten den sidderenden knaap alleen in het geplunderde huis bij het lijk achter. Daar vindt hem zijn oom Reok, een advocaat, die in de omwenteling van 1848 een rol gespeeld en daarbij geld en goed verloren had; deze neemt het kind met zich naar huis, waar het har-

telijk wordt opgenomen. Geld voor de opvoeding was er niet en al spoedig komt M i s b a L i e b (zoo luidt zijn oorspronkelijke naam) bij een schrijnwerker in de leer, waar hij tot zijn achttiende jaar bleef. Welk een energie ontwikkelde de jongeling toen, van 5 uur 's morgens tot donker arbeidende verdiende hij $2^1/_2$ gulden 's weeks, maar toch wist hij met den tijd te woekeren en geld te sparen om zich te oefenen in lezen en schrijven; hij kocht boeken voor het geld van zijn middagmaal en al gingen er maanden voorbij, waarin hij geen warm maal eten bekostigen kon, na volbrachte dagtaak aan de schaafbank zat hij onverdroten over zijn boeken gebogen.

Doch op den duur kon zijn anders forsch gestel zoo groote inspanning niet uithouden en door dat vasten en studeeren haalde hij zich een zware ziekte op den hals, die hem allen arbeid onmogelijk maakte. Zijn oom Reok wiens zaken gelukkig waren vooruitgegaan, werd nu wederom zijn steun en Miska kwam bij hem inwonen te Gyula.

Hier is het keerpunt in zijn levensloop. De schrijnwerkersgezel ontmoet in dit stadje een reizend portretschilder, en dien aan het werk ziende, staart hij hem met stomme verbazing aan, de schellen vallen hem van de oogen en met magische kracht door palet en penseel aangetrokken geeft hij alles op voor wat hij voelt zijne roeping te zijn . . . schilder te worden.

Die portretschilder, Samosy genaamd, is een flink man, hij heeft schik in den jongeling, geeft hem van stonde af aan les in het teekenen en neemt hem mee op een kunstreis. Miska oefent zich met stalen vlijt in het teekenen en schilderen en voelt dat hij slagen zal.

Spoedig is hij in staat teekenles te geven en verdient daarmede . . . een warm maal aan den gastvrijen boerendisch en zijn eersten triomf viert hij, waar na het conterfeiten van een geheele kleermakersfamilie men hem zijn kunst beloont met een flinke, warme winterjas.

Bij zijn oom te Gyula teruggekeerd oefent hij zich nu in het schilderen naar de natuur. Een boerenbinnenhuis, waaraan hij drie maanden gewerkt heeft, vindt zoo grooten bijval, dat hem wordt aangeraden dit te Pesth tentoontestellen. Zoo gezegd, zoo gedaan en met aanvankelijk goeden uitslag, een kunstvereeniging koopt hem de schilderij af voor tachtig gulden.

Een volgend doek vond een kooper voor honderd dertig gulden en met zulk een kapitaal kon die man de wereld ingaan, hij deed het, kwam te Weenen en studeerde vlijtig in de musea. In 1866 vinden wij hem weder te Pesth, waar een zware oogziekte zijn schildersloopbaan bijna voor goed had gesloten en hij zes maanden lang in het hospitaal lag. Nauwelijks hersteld en met twintig gulden op zak ging Miska Lieb die zich nu naar zijn geboorteplaats Munkacs, Munkacsy noemde, eerst naar Munchen en van daar naar Dusseldorf.

In deze laatste stad vond hij in den schilder Knauss een talentvollen leermeester en schilderde hij zijn doek: „De laatste dag van een ter dood veroordeelde", dat zijn roem vestigde en tentoongesteld in den salon te Parijs in 1870 werd bekroond. Verschillende andere stukken volgden tot zijn „Milton, het verloren Paradijs aan zijne dochter dicteerende", in ruimer kring de aandacht op hem vestigde en als 't ware de inleiding vormde tot zijn „Christus voor Pilatus."

Wie eens voor deze schilderij staat wordt er onmiddellijk door getroffen en geboeid en rukt niet zonder moed er zich weer van los. 't Eerst richt zich natuurlijk het oog op de Christus-figuur, die het middelpunt vormt van geheel de compositie. Men voelt er zich niet aanstonds door aangetrokken, men heeft zijn bedenkingen en bezwaren, doch hoe langer men staart op de edele gestalte, des te meer maken die plaats voor een gevoel van bewondering voor zulk een oorspronkelijke, geniale opvatting. Ziehier nu goddank eens niets van den conventioneelen Christus-type, niets van die weekelijke, sentimenteele, verwijfde figuur, niets ook van het bovennatuurlijke wezen in een goddelijken stralenkrans gehuld. Hier staat voor ons de echte Semiet maar van edelen huize, met zijn lange rosse haren en baard, met zijn scherp geteekend, fijn en vermagerd gelaat, waarin het denken en het lijden diepe sporen hebben gegroefd. Met verheven kalmte staat hij daar te midden van de bonte menigte en voor zijn verbitterde aanklagers, 't is als staart zijn mijmerend oog over het tegenwoordige heen in een betere toekomst. Ik zal niet zeggen dat deze Christus-figuur mij voldoet. Juist omdat zij een ideale persoonlijkheid is, kan hare afbeelding ons nimmer bevredigen, maar treffend en oorspronkelijk is zij in de hoogste mate. Pilatus rechts op den voorgrond op zijn rechtérstoel gezeten luistert in pijnlijken tweestrijd naar de aanklacht van den beschuldiger — de schilder schijnt er Cajaphas mee te bedoelen — die met een hartstochtelijk gebaar op den gewaanden Jodenkoning wijst. Links van den landvoogd twee joden, waarvan een in een prachtige blau-

wen mantel gehuld, met innige belangstelling op den Christus starende, rechts op den achtergrond een wetgeleerde die tegen den wand geleund van de hoogte zijner minachting neerziet op het bonte tooneel.

Maar 't is onmogelijk alle figuren afzonderlijk te vermelden. Belangstelling en deelneming, onverschilligheid en nieuwsgierigheid, hartstochtelijke woede en blind fanatisme (denk aan den man uit het volk die met opgeheven armen, uit open mond het „kruis hem" uitgalmt) staan op die verschillende gelaatstrekken te lelen. Alleen ontbreekt, zoover ik zien kan, de uitdrukking van warme bewondering en eerbiedige liefde. Haar toch vind ik niet op het gelaat van de merkwaardig schoone jonge moeder met het kind, die naar men beweert, volgens des schilders gedachte, het ontkiemend christendom vertegenwoordigen zou.

Hoe 't zij en welke bezwaren men ook moge koesteren, deze schilderij vervult ons met bewondering voor zulk een genialiteit in de opvatting en zulk een meesterschap in de uitvoering en bevestigt ons in de overtuiging dat het passie-drama, afgezien van zijn al of niet-historisch karakter, de tragedie bij uitnemendheid blijven zal.

Ook een schilder is de held van den roman van Georg Ebers, van welks Nederlandsche bewerking door Dr. H. C. Rogge ons onlangs door den uitgever Y. Rogge een exemplaar ter beoordeeling werd toegezonden. Van alle romans van Ebers kan men zeg-

gen dat zij levensteekenen zijn en vooral zijn eerste werken, De Egyptische koningsdochter, Warda en Homo Sum, werden als schitterende sterren aan den letterkundigen hemel begroet. Naarmate evenwel het aantal dier sterren met onrustbarenden spoed is toegenomen, begon ook hun glans te tanen, of liever zoeken zij de aandacht te trekken door een schitterend en veelkleurig licht. Zoo ernstig en rustig als de tint is die b. v. over „den Homo Sum" ligt uitgespreid, zoo bont en vermoeiend is „Een woord". De aanhef van den roman verklaart al aanstonds de beteekenis van zijn titel. „Eén woord, maar één woord" riep een krachtige jongensstem, daarna werd er hard in de handen geklapt en een vroolijk gelach weerklonk door het bosch." Die stem behoort aan Ulrich, een krachtig gebouwden knaap, die van onder zijn blonden krullebol met een paar groote blauwe oogen vermetel in 't rond ziet en hij spreekt tot Ruth een negenjarig meisje wier vader, zooals ze hem vertelt, van den vroegen ochtend tot den laten avond werkt om het juiste woord te vinden. „Gij wilt immers altijd weten, zegt ze, waarnaar hij toch zoekt in die dikke boeken? Ik heb eindelijk den moed gehad het hem te vragen, en nu weet ik het! Hij bemerkte wel dat ik er verwonderd over was en glimlachte achter het boek evenals bij de les gebeurt, wanneer gij een domme vraag gedaan hebt en toen zeide hij mij, dat er in een enkel woord veel lag opgesloten en men daarover niet zoo licht moest denken en dat God met een enkel woord de geheele wereld had geschapen."

„O, als hij 't eens vond en het wilde vertellen, zegt de knaap, en gij het mij dan zeidet, dan weet ik wel

wat ik begeeren zou . . . . Ik zou zoo gaarne schildknaap bij den graaf zijn, om altijd met hem te mogen uitrijden, als hij op de jacht gaat . . . . En ik rijd op een zwarten hengst. Het geheele bosch met alle herten en reeën behoort mij toe. Ik zal het den burgers, die daar beneden wonen, toonen!"

Die jonge Ulrich was de zoon van Adam een krachtigen smid en Florette, een aardig meisje, behoorende tot een gezelsehap van rondtrekkende kunstenaars dat hij toevallig had leeren kenden. Maar toen Florette, die het in 't stille Schwarzwalder dorpje niet langer kon uithouden, met een jongen vaandrig op de loop was gegaan, werd Ulrich grootendeels opgevoed door doctor Costa, een geleerden en humanen jood, die in den vluggen knaap behagen schepte. Ulrich, voor korten tijd in een kloosterschool opgesloten, ontvlucht van daar en gaat de wijde wereld in, altijd zoekende naar het tooverwoord dat hem den tempel des geluks ontsluiten zal.

Eerst schijnt die tooverspreuk hem 't woord „geluk" en met dit woord in 't hart en op de lippen reist hij in 't gevolg van den schilder Moor naar Spanje, waar 't schijnt dat de fortuin hem begunstigt, als hij onder leiding van Moor den beschermeling en vertrouweling van Filips II in de burcht Alkazar te Madrid zich van zijn kunstenaarsgaven bewust wordt. Nu wordt de kunst „het woord" onder welks bezielenden invloed hij naar Italie reist, waar hij den grijzen Titiaan mag leeren kennen en diens hart steelt door als studiekop een jood te schilderen van het edele geslacht der profeten, waarbij zijn leermeester Costa hem voor den geest staat. Doch

op den vastenavond vergeet hij zich, knoopt een liefdesbetrekking aan, steekt een Venetiaanschen edelman, zijn mededinger overhoop en ontvlucht het land der kunst. Straks vinden wij hem terug bij 't beleg van Lepanto dat op de Turken veroverd wordt door Don Juan van Oostenrijk, maar met den krachtigen stem van Ulrich Navarette. Roem is thans zijn woord geworden en roem oogst hij in, als hij naar Spanje ijlt om de schitterende overwinning aan Koning Filips te verkondigen. Doch „lauweren zijn bladeren die verdorren, de macht is een akker die bebouwd moet worden." Naar macht zal hij streven en macht verwerft hij zich als hij deelnemende aan de Spaansche expeditie in de Nederlanden en tot „eletto" of aanvoerder verkozen, eerst het rijke Aalst in Vlaanderen en vervolgens Antwerpen inneemt. Als hij daar zijn ouden vader Adam, dien hij reeds lang dood waande, en de speelnoot zijner kinderjaren Ruth wedervindt, leert hij eindelijk de liefde kennen als het woord bij uitnemendheid. „Van de vier woorden, die hem op zijn levenspad als leidsterren hadden voorgelicht, had hij den roem en de macht als nietig leeren beschouwen, het geluk en de kunst bleven hem echter getrouw. Doch evenals de aarde niet zichzelveverlicht, maar de stralen van de zon opvangt, zoo ontvangen zij glans, bekoorlijkheid en voortdurende kracht door de liefde."

Ook de hoofdgedachte van dezen roman, gelijk van al Ebers' werken is edel en rein. Sommige beelden zijn geschilderd met het fijne penseel van den meester; zoo Costa, de edele jood door kerkelijk fanatisme ten doode toe vervolgd, Moor de ernstige kunstenaar die het slachtoffer wordt van Filips' vorstengunst, Florette de

lichtzinnige maar goedhartige vrouw, die haar Spaanschen minnaar verlaat, om zich te wijden aan haar zoon. Maar de reis van het Schwarzwald naar Spanje, van Spanje naar Italie en terug, van daar naar Lepanto, straks naar de Nederlanden is zoo afmattend, de afwisseling van beelden en tooneelen zóó grillig en bont, dat men het boek met een gevoel van vermoeienis uit de handen legt, onder den indruk dat het hier ontbreekt aan 't eerste vereischte van een kunstwerk, aan rust.

Al de werken van Ebers zijn de moeite der kennisneming waard en niemand zal zich ook de lectuur van dit boek beklagen. Maar toch staat Ebers te hoog voor werken van dit gehalte. Laat ons hopen dat de kundige bewerker en de verdienstelijke uitgever, na verloop van eenige jaren, weder een boek van Ebers in 't licht mogen zenden, dat zijn naam ten volle waardig is.

Waar onze illusie dat hier en daar in den lande vrije gemeenten, naast de Amsterdamsche zouden geboren worden, tot dusver niet verwezenlijkt is, daar begroeten wij met te grooter belangstelling die afdeelingen van den Nederlandschen Protestantenbond die, als onze zustervereenigingen, teekenen van opgewekt leven geven. Vriendelijke lichtpunten vertoonen zich hier en daar te midden van de duisternis, waarin een benepen confessionalisme aan den eenen, en een hooghartig indifferentisme aan den anderen kant, een groot deel van ons vaderland hult. Zulke lichtpunten vinden wij b. v. te

Bussum en te Baarn, waar de jeugdige afdeelingen van den Bond in godsdienstige samenkomsten op gezette tijden gehouden, onzen vrijzinnigen vrienden gelegenheid geven om een opwekkend woord te hooren; te Varsseveld, waar een eigen vereenigingsgebouw laatstleden winter ingewijd, aan de verwachtingen schijnt te beantwoorden en nu laatstelijk te Apeldoorn, waar Zondag 8 Juli het locaal der Protestantenbonds-afdeeling feestelijk werd ingewijd. 't Is nog maar drie jaren geleden dat hier op de hooge Veluwe, een van de brandpunten der orthodoxie, eenige vrienden van den vrijen godsdienst de handen ineenlegden om voldoening te zoeken voor hun godsdienstige behoeften. Hoe meer de samenkomsten, in een societeitslocaal gehouden, bezocht werden, des te meer deed zich de behoefte voelen aan een eigen huis. Thans is het verrezen. Het prijkt in stillen eenvoud midden in het Apeldoorn der toekomst, in het bekoorlijke Oranjepark. De heer Hoekstra, die van den beginne voor de vereeniging door prediking en godsdienstonderwijs zijn krachten veil had, heeft het ingewijd met een ernstig en opwekkend woord. Een pasgeboren maar reeds vrij krachtig zangkoor zong eenige schoone liederen uit den nieuwen bundel, en een gevoel van dankbare blijdschap over een werk, dat niet dan met inspanning van alle krachten van aanzienlijken en geringen was tot stand gebracht, vervulde aller borst.

Van heeler harte roepen wij aan deze nieuwe stichting een welkom in 't leven toe. Gisteren trad ik zelf op in het vriendelijk locaal en bracht ook namens de Vrije Gemeente een hartelijken heilgroet aan de Apeldoornsche zuster-vereeniging. Wat onze vriend Koch van

Middelburg er van gezegd heeft in de Hervorming kan ik uit eigen aanschouwing ten volle beamen. Uit den nieuwen liederenbundel, tegelijk met de inwijding van het gebouw ingevoerd, zong het jeugdige koor, zoowel als heel de vergadering, met opgewektheid en kracht. Het ledental der afdeeling was sinds de opening van het gebouw belangrijk toegenomen, zoodat het thans naar de driehonderd loopt. 't Is verkwikkend in onzen tijd onder modernen zulk een nieuwe élan, zulk een uiting van geestdrift te bespeuren. Wij, leden der Vrije Gemeente weten bij heerlijke ervaring, hoezeer het gevoel van onderlinge broederschap en verantwoordelijkheid versterkt wordt door de gedachte: wij hebben een gemeenschappelijk huis, met vereende krachten opgericht, we zien daarin het symbool van onze zaak, wier eer wij te handhaven, wier kracht wij te verhoogen, wier bloei wij te bevorderen hebben. Terwijl de groote volkskerken, vergaderplaatsen van de meest uiteenloopende elementen, afbrokkelen en inéénzakken, omdat geen andere band dan een administratieve ze samenhoudt, zijn de kleine kapellen door geestverwanten met warme liefde gesticht, de profetiën en waarborgen van den godsdienst der toekomst, waarin geen polemiek meer zal zijn, en geen onverdraagzaamheid, omdat er geen zweem van confessionalisme meer is. Ook wij modernen, we hebben onze verschilpunten, we spreken in onderscheiden dialecten, maar als we aan het kerkelijk conservatisme ontwassen zijn, dan deren en verdeelen die nuances ons niet. We zijn dan één in eerbied en liefde voor al wat heilig en goed is, in liefde tot God, dien we elk in zijne taal beschrijven, maar

naar wien aller harte uitgaat; ons verschil is dan een verschil van persoonlijkheid en subjectiviteit, onze eenheid ligt in 't streven naar vrije ontwikkeling van godsdienstig leven. Te midden van al het gehaspel en gewrijf tusschen geestverwanten, dat ons vaak vermoeit en verdriet, is aan die hoogere eenheid de toekomst.

16 Juli '83.

HET CHRISTENDOM DER EERSTE EEUW.

DE VERHOUDING TUSSCHEN JODEN EN CHRISTENEN.

II.

Wij bespraken de traditie, volgens welke de vijandschap van joden en christenen zoo oud als het christendom is. Uit meer dan één geschrift des N. T. schijnt te blijken dat die voorstelling juist mag heeten. Raadpleegt men de Handelingen der Apostelen, de brieven aan de Galaten en Corinthiërs, dan lijdt het geen twijfel of de joden hebben de christenen reeds vroeg vervolgd. Wie geloof hecht aan die getuigenissen, moet dat als een feit erkennen, al begrijpt hij niet, hoe de joden aan zulk een macht kwamen als hun in deze boeken toegeschreven wordt. Want het spreekt toch wel vanzelf: om te kunnen vervolgen, moet men meester van het terrein zijn. Maar de joden waren in hun eigen land onder de Romeinen, en vooral te Damascus, vrij machteloos. Hoe zij dan het bloed der christenen vergieten en vervolgingen op groote schaal organiseeren konden, blijft voor elk, die nadenkt, een raadsel.

Doch nog eens, als onwraakbare getuigen iets leeren, moeten wij ons soms onbegrijpelijke feiten laten welgevallen. Wij doen dat wel niet gaarne; maar er kunnen

redenen zijn, die ons verbieden te twijfelen. Dat is echter hier het geval niet. De nieuw-testamentische geschriften, waarin ons de joden en christenen geschetst worden als van den aanvang af op voet van oorlog met elkander, zijn niet oud en niet betrouwbaar genoeg om onvoorwaardelijk geloof te verdienen.

Daar zijn bovendien andere en oudere getuigenissen in hetzelfde Nieuwe Testament en ook elders te vinden, die ons den indruk geven dat joden en christenen niet zoo vroeg uiteengegaan zijn.

Ik noem in de eerste plaats de op Johannes' naam geschreven Apocalypse. Laat zij kort vóór de verwoesting van Jeruzalem, of gelijk anderen meenen, later geschreven zijn, wij hebben hier in elk geval een zeer oud boek voor ons, dat nog in de eerste eeuw van onze jaartelling het licht zag. Wie dit werk aandachtig leest, wordt getroffen door de echt joodsche kleur, die er over ligt. Juist is vooral de opmerking, door Renan in zijn *Antichrist* [1]) gemaakt „le nom de juif, pris comme synonyme d'adversaire de Jésus dans le quatrième Evangile, est dans l'Apocalypse le titre suprême d'honneur." De joodsch-christelijke schrijver gewaagt [2]) van menschen, die zeggen dat zij Joden zijn, en het niet zijn, maar eene synagoge des Satans." De naam Jood derhalve, later synoniem met vijand van Jezus, is hier nog een eernaam. De synagoge is ook bij de leeraars der kerk niet in miskrediet, maar in groot aanzien. De Jezusgeloovigen gevoelen zich nog één met hunne

---

[1]) P. XXV.

[2]) Johannes-apocalypse 2 : 9. 3 : 9.

broederen, en, wel verre van, gelijk de Schrijver van den brief aan de Galaten, „het jodendom" te verachten, ergeren zij zich aan degenen, die het in oneere brengen.

Men houde wel in het oog, wat dat in dit verband beteekent.

De christenen zijn nog zulke echte joden, dat zij in de Apocalypse ijveren tegen hen, die de ritueele voorschriften der wet niet naleven [1]). Men heeft gemeend dat hierbij aan meer liberale, zoogenaamd Paulinische christenen gedacht moet worden. Doch deze verklaring ligt niet voor de hand, en is allerminst noodzakelijk. Er waren sinds de dagen van Antiochus Epiphanes (165 v. C.) altijd joden en joden-proselieten geweest, die de spijs- en reinheidswetten overtraden. Vooral in tijden van vervolging en vreemde heerschappij, gelijk thans weder onder den invloed der Romeinen, gaven velen hunne nationale eigenaardigheden en kenmerkende geloofsovertuigingen prijs. Doch de christenjoden keurden dat in de eerste eeuw nog af. Getuige de apocalyptische schrijver, die in naam van een van 's Heeren Apostelen spreekt. Hij gelooft innig in zijnen Christus, maar daaruit volgt voor hem niet dat hij met de „voorvaderlijke overleveringen" breekt. Integendeel het Jood-zijn is hem het heerlijkste van alles, de synagoge heeft haar volle bekoorlijkheid voor hem. Juist als Israëliet verwacht hij den Messias.

Men stelle zich eens goed voor wat dit zegt. Zou zulk eene waardeering van het jodendom door de christenen omstreeks 70 n. C. mogelijk geweest zijn, indien de Joden sinds de dagen van Stefanus en Paulus niets ge-

---

[1]) Johannes-apocalypse 2 : 14.

daan hadden, dan hen vervolgen? Let wel dat het, volgens het boek der Handelingen, juist de joden-christenen zijn, aan wie de machthebbenden en Saulus de handen slaan. Ook de brief aan de Galaten [1]) gewaagt van eene verwoesting der joodsch-christelijke gemeente door den onbekeerden Paulus. Van deze gemeente nu zijn de apocalyptische „Johannes" en zijne tijdgenooten de vertegenwoordigers. Nog hangen zij de synagoge aan, en houden hare wetten in eere. Voor niets vreezen zij meer, dan dat de joodsche kerk, door ontrouw aan de traditie, eene „synagoge des Satans" worde. Is dit denkbaar, vraag ik, als de joden hen hadden uitgeworpen? Moesten zij niet, indien reeds minstens 30 jaren lang zooveel stroomen bloeds vergoten waren, in hunne vervolgers hunne bitterste vijanden zien? Zou hunne vergevensgezindheid zoo groot zijn geweest, dat zij zich in dat geval nog langer onder hen te huis gevoeld en voor beginselen geijverd zouden hebben, die zij eigenlijk verzaakten en om wier verwerping zij vervolgd werden?

Men zal misschien tegenwerpen dat de christenen, in wier naam „Johannes" schrijft, zich zelven den eernaam Joden toeëigenden, als om daarmede te kennen te geven, dat niet hunne vijanden, de andere Israëlieten, maar zij, de echte joden mochten heeten. Men zal wellicht herinneren aan hetgeen door de hervormers beweerd werd, dat zij de ware katholieken waren, en niet de Pausen. Maar zoo staat het hier niet geschapen. De apocalyptische schrijver betoogt geenszins dat het geloof aan Jezus van Nazaret meer recht op het dragen van den jodennaam geeft dan

---

[1]) Galaten 1 : 23.

het lidmaatschap van de synagoge. Neen, hij acht de joodsche gebruiken zeer hoog. Wie daarvan afwijkt, verbeurt, volgens hem zijn eeretitel „jood“. De schrijver stelt zich dus in dit opzicht met de andere joden op ééne lijn, en is ook, als zij, aan den tempeldienst gehecht.

Nog eens, dit onderstelt, dertig à veertig jaren na Jezus een gansch anderen toestand, dan ons in de Handelingen en de Paulinische brieven geschetst wordt.

En met dit getuigenis staat de joodsch-christelijke Apocalypse niet alleen. Eene andere, even joodsch, maar minder christelijk gekleurd — wij nemen het woord hier in den zin van: aan Jezus geloovende — bevestigt haar. De schrijver der zoogenaamde Ezra-Apocalypse, die gewoonlijk IV Ezra, of het vierde boek van Ezra heet, leefde nog iets later. Tegen het einde der eerste eeuw van onze jaartelling vervaardigde een joodsch schriftgeleerde op naam van een beroemd man uit de eeuw na de ballingschap een boek vol vermeende openbaringen in den trant van onze Johannes-apocalypse. Zij is op dezelfde leest geschoeid, vol verwenschingen tegen Rome, vol hoop op de komst van den Messias, vol van het geloof dat deze wereld voorbij zal gaan. Uit dit geheele boek blijkt, gelijk Volkmar heeft aangewezen, dat de joodsch-christelijke gemeenten te Rome en elders in des Schrijvers tijd nog eng met de joodsche synagogen verbonden waren.

Wel noemt „Ezra“ Jezus niet. Maar hij polemiseert nog veel minder tegen hem en zijne aanhangers. Hij kon dit ook niet doen, daar hij hun geestverwant is.

Want hij verkondigt dezelfde denkbeelden als zij, messiaansche zoowel als andere. Dit heeft Volkmar goed aangewezen. Doch deze geleerde dwaalt, als hij beweert dat hier ook reeds „de rechtvaardiging door het geloof alleen“ geleerd zou worden, dat eigenaardig leerstuk der Paulinische theologie. [1]) Daarvan staat bij „Ezra" nog geen woord te lezen, eer het tegendeel. „Hij, die in den tijd der laatste verdrukking het gevaar doet naken, zal er ook uitredden diegenen, die de werken en het geloof in den Almachtige bezitten." Zoo laat zich de Schrijver hooren. Dat is ver van paulinisch. Ezra wil nevens het geloof de werken, ja de werken in de eerste plaats. Hoe is 't mogelijk dat men hierin een herinnering aan Paulus hoort? Slechts de meening dat de Paulinische brieven in tijdsorde aan IVEzra voorafgingen, heeft zelfs Volkmar tot zulk eene onjuiste bewering verleid.

Even onbewijsbaar is hetgeen dezelfde verder zegt: dat deze apocalyptische schrijver soms tegen Paulus polemiseert. Volgens den brief aan de Romeinen [2]) zal Christus zelf de wereld richten, of, gelijk de twaalf artikelen dat later uitdrukken: „Hij zal komen om te oordeelen de levenden en de dooden." Volgens de Ezra-apocalypse echter zal God zelf onmiddellijk de wereld richten. Deze voorstellingen loopen zonder twijfel uiteen. Maar waarom kunnen ze niet onafhankelijk van elkander bestaan hebben? Uit niets blijkt dat onze Ezra bij de ontwikkeling van zijn denkbeeld iemand bestrijdt. Doch is hier polemiek, dan zeker aan de andere zijde.

---

[1]) Rom. 3 : 21 v.

[2]) Rom. 2 : 16.

De apostolische schrijver [1]) drukt zich zoo uit dat men aan een tegenstelling zou kunnen denken. „Volgens mijn evangelie," schrijft hij, „zal God door Christus de wereld oordeelen," Ligt hierin, dat eene nieuwe leer verkondigd wordt, in afwijking van de door Ezra en anderen beledene? Ik durf het niet beslissen. Maar in geen geval tracht „Ezra" Paulus te weerleggen.

Hij kende stellig geen Paulinische schriften, maar zijne instemming met het joodsche christendom is duidelijk genoeg. Van haat tegen de christenjoden is geen sprake. Er wordt geen verschilpunt genoemd. Het is alsof er nog enkel jodendom in de wereld is. Zou dat niet daarvan daan komen, dat werkelijk omstreeks 97 n. C., toen de Ezra-apocalypse het licht zag, de scheiding tusschen christenen en joden, ofschoon in beginsel aanwezig, toch op verre na nog geen voldongen feit was?

Andere apocalypsen verschenen. Daarnevens tal van boeken, die door het gloeiendst patriotisme en het meest bezielde geloof zijn ingegeven. Ze zijn alle joodsch, uit de Joden. Ik denk aan de Apocalypse van Baruch, op naam van Jeremia's helper geschreven, het boek Tobias en het boek Judith. Niets is zoo nationaal als dit laatstgenoemde werk. En toch — opmerkelijk verschijnsel! — deze boeken gaan onder de joden verloren, maar worden door de christenen verzameld en bewaard. [2]) Dit zou onmogelijk geweest zijn, als ten tijde van hun ontstaan de band tusschen de kerk en de synagoge ten gevolge

---

[1]) Rom. 2 : 16.

[2]) Renan, Le Judaisme et le christianisme p. 15.

van de vervolgingen en de wetsovertredingen reeds geheel verbroken was geworden.

Er is een brief op naam van zekeren Clemens geschreven, die meestal Clemens Romanus genoemd wordt. Hij is zoogenaamd gericht aan de gemeente van Corinthe, welke op Paulus' naam gansch andere brieven ontvangen heeft. Deze Clemensbrief, na het jaar 100 vervaardigd, draagt nog een geheel onpaulinisch karakter. Hij is door en door joodsch. Toch hebben de christenen er zich mee gesticht, Clemens is tot „apostolisch vader" verheven, en door de legende verheerlijkt [1]).

Historisch is alleen Flavius Clemens. Zoo toch heette een prins van het keizerlijk huis, die om zijne godsdienstige gevoelens gedood werd (96 n. C.). De aanklacht luidde dat hij „atheïst was en tot het jodendom overhelde." Desniettemin — let wel! — verheerlijkt hem de kerk van den beginne af als een der haren. Zelfs het Paulinisme eigende zich hem later toe. Het noemt hem een medewerker met den Apostel, wiens naam te vinden is in „het boek des levens" [2]). Hoe is dit alles verklaarbaar, indien onder Domitianus het jodendom en christendom reeds streng gescheiden waren? Indien de verhouding tusschen beide partijen sinds eene halve eeuw vijandig geweest was?

Daar zijn er, die ook den Talmud aanhalen ten bewijze dat de verhouding althans niet vóór den val van stad en tempel ongunstig was. Ik twijfel echter, of men

---

[1]) Vergelijk Renan, Le Judaisme et le christianisme. p. 15.
[2]) Phil. 4:3.

hiertoe het recht heeft. Het krachtigst argument moet liggen in het gebed tegen de zoogenaamde minîm of mineërs, een Hebreeuwsch woord, dat ongeveer ketters beteekent. De bede, die de Joden nog dagelijks op de lippen nemen, maar zoo gewijzigd dat ze nu tegen de leugenaars gericht is, bevatte eene verwensching van den volgenden inhoud: „den minîm zij geen hoop; en allen die kwaad doen, mogen snel te gronde gaan, en zij allen spoedig uitgeroeid worden; en verlam en verniel de overmoedigen haastiglijk, in onze dagen!" Doch het is nog niet uitgemaakt dat dit gebed van oudsher op de christenen doelde, of m. a. w. dat de minîm christenen, en van den aanvang af uitsluitend christenen zijn. De Talmud bevat vele nadere omschrijvingen van den naam min, welke niet alle op de christenen passen. -- Gesteld echter dat wij in de minîm reeds in den beginne christenen mogen zien, dan is het niet zeker, wanneer de bede tegen hen is ingevoerd. Men neemt gewoonlijk aan dat dit geschied is na den ondergang van Jeruzalem te Jabne, een Palestijnsch stadje op een uur afstands van de Middellandsche zee gelegen, waar de Joden eene bloeiende leerschool stichtten. In ieder geval is het wel niet vroeger gebeurd. Maar hoe lang de school te Jabne reeds bestaan had, toen men tegen de mineërs begon te bidden, laat zich niet wel zeggen. De chronologie van den Talmud is in het algemeen zeer onduidelijk, zijne redactie vrij laat. — Bij dit alles komt dat de bede in den loop des tijds nog al veranderingen ondergaan heeft; het is zelfs niet geheel zeker, hoe ze oorspronkelijk luidde. Wij doen dus wijzer met den Talmud buiten rekening te laten, waar het

de vraag naar de verhouding van christenen en joden in de eerste eeuw geldt.

Daarentegen hecht ik veel gewicht aan het stilzwijgen der Romeinsche schrijvers uit dezen zelfden tijd. Het is opmerkelijk genoeg: van zulk een strijd als reeds vroeg zou ontbrand zijn, weten zij niets. Dat is te vreemder, wanneer de joden tegen de christenen gewoed en stroomen bloeds vergoten hadden. Zulke vervolgingen zouden toch wel de aandacht van Romeinen en Grieken getrokken hebben. Maar noch Juvenalis en Persius, noch Martialis, Plinius de oudere of Seneca [1]) gewagen van dien haat. Ja — wat meer zegt — zij kennen de christenen nog niet, zij weten alleen van de joden. Is dit stilzwijgen niet veelbeteekenend, en, in verband met al het andere, leerzaam? De kerkleeraar Augustinus heeft er reeds de aandacht op gevestigd. „Seneca," schrijft hij [2]), „berispt de mysteriën der joden, inzonderheid de sabbatten", maar hij spreekt van de christenen niet. En waarom niet? „De christenen durfde hij niet vermelden, daar hij hen tegen de oud-vaderlandsche gewoonte in niet prijzen, en ook tegen zijn eigen overtuiging in niet berispen wilde". Het feit zelf is goed geconstateerd, maar de verklaring is gezocht. Wat Augustinus er dienaangaande bijvoegt is onjuist. Het kan de ware reden van Seneca's zwijgen aangaande de christenen niet zijn. Had die wijsgeer met hen opgehad, het zou uit zijne geschriften wel blijken. „De o u d e

---

[1]) Alle vijf schrijvers uit de tweede helft der eerste eeuw onzer jaartelling.

[2]) Augustinus, De civitate Dei 6, 11.

gewoonte" [1]) kon hem niet wel verhinderen iets goeds van hen te zeggen, daar de christenen onder Seneca in ieder geval nog een zeer nieuwe sekte waren. Zijn zwijgen over hen moet dus een andere oorzaak hebben gehad. Het is aldus te verklaren: Seneca, die vóór en onder Nero leefde, had nog geen onderscheid tusschen joden en christenen leeren maken, om de eenvoudige reden dat er toen nog geen afzonderlijke christenen waren. Vooral zij, die, gelijk de Romeinen, er buiten stonden, zagen in deze Messiasgeloovigen gewone of bijzonder opgewonden joden, niets meer. Had men hun voorspeld dat uit dien joodschen godsdienst zich straks een nieuwe ontwikkelen ging, die ook te Rome zou worden aangenomen, zij zouden vreemd opgehoord hebben. Wel klaagt Seneca over proselietenmakerij en propaganda, maar hij schrijft die op rekening der joden. De godsdienst van dit „goddelooze volk" breidt zich volgens hem op onrustbarende wijs uit. Het spreekt vanzelf dat de christenjoden hiertoe het hunne deden. Wie toch konden zoo enthusiast voor het jodendom ijveren als deze vurige Messiasgeloovigen, die den dag des Heeren binnen zeer kort verwachten? Wat Seneca ergerde, was vooral hun werk. Het is zoo. Des te meer echter verdient het de aandacht dat noch hij noch eenig ander uit dien tijd hen noemt.

Nog eens, in het oog der Romeinen waren zij niets anders dan Joden. Dat blijkt ook uit Suetonius, die in de eerste helft der 2e eeuw een leven van keizer Claudius, den voorganger van Nero, schreef. „Claudius", zoo deelt

---

[1]) „Contra suae patriae veterem consuetudinem," schrijft Augustinus.

hij mede, „dreef de Joden de stad Rome uit, omdat zij onder aanvoering van Chrestus aanhoudend oproer maakten." Dit bericht doelt natuurlijk op Messiaansche bewegingen, hetzij op naam van Jezus van Nazareth, hetzij op dien van anderen ontstaan. Suetonius onderscheidt daartusschen evenwel niet. In den tijd van Claudius waren er dus, om zoo te zeggen, nog geen christenen. Doch dit sluit, als het juist is, alweder hunne vervolging door de joden uit. Want was de verhouding tusschen beide partijen toen reeds zoo gespannen geweest als de traditie het voorstelt, dan zouden zij niet vereenzelvigd, maar „Chrestus" of Christus zou als hoofd en aanvoerder der christenen genoemd zijn.

Wij hebben reeds menigen getuige gehoord voor de stelling dat de christelijke gemeente en de joodsche synagoge niet zoo vroeg uiteengegaan zijn, als men gewoonlijk aanneemt. Het lijdt geen twijfel, of wij zouden nog meer positiefs dienaangaande vernemen, indien niet velen schrijvers der oudheid opzettelijk het zwijgen was opgelegd. Wat later in strijd bevonden werd met de heerschende meening, is vernietigd of gewijzigd. Van menig voormalig geschrift geldt wat Dr. Joël aangaande de verloren boeken van Tacitus opmerkt: „die Schriften von Autoren, die das erste Jahrhundert behandeln, hatten Zeiten zu passiren, in denen man es als recht und billig ansah was nicht zur herrschenden Vorstellung stimmte, wegzulassen, weil man es eben für wahrheitswidrig und schädlich hielt."

Doch al is de oogst schraal in vergelijking van hetgeen hij anders zou geweest zijn, wij hebben toch nog vrij

wat vernomen, dat groote beteekenis heeft. Vergeten wij hier vooral niet wat ons reeds vroeger Eusebius leerde. Hij deelt ergens in zijne kerkgeschiedenis mede dat te Jeruzalem tot in de tweede eeuw slechts bisschoppen „uit de besnijdenis" verkozen werden. [1]) De hoofden der gemeente bleven dus nog lang in denzelfden geest werkzaam als de apocalyptische „Johannes." Zij waren aan de synagoge gehecht, en leefden de wet zorgvuldig na.

Het is waar dat zich allengs ook andere invloeden deden gelden. Het Paulinisch, het Johanneïsch [2]), het gnostisch christendom zijn zoo anti-joodsch mogelijk. Deze richtingen hebben op de leer der kerk sterk gewerkt. Daar kwam nog een omstandigheid bij, die ik aanstonds vermelden zal. Door een en ander werd in de tweede eeuw de band tusschen christenen en joden verbroken.

Toch verloochent ook daarna het christendom zijnen oorsprong nooit geheel. Niet slechts Papias, Hermas, en de schrijver van „de Testamenten der twaalf aartsvaders" [3]) zijn christenjoden. Maar nog Melito van Sardes beschouwt omstreeks 170 de Heilige Schriften der joden als de echt goddelijke. Ten gevolge van den joodschen oorsprong des christendoms is natuurlijk ook het Oude Testament een essentieel deel van den christelijken Bijbel gebleven.

Pleit dit alles niet voor de juistheid mijner stelling dat joden en christenen veel later zijn uiteengegaan, dan

---

[1]) Eusebius H. E. IV, 6.

[2]) Ik bedoel hiermede het latere Johanneïsche christendom van het vierde Evangelie en der op Johannes' naam geschreven brieven.

[3]) Allen schrijvers uit de 2e eeuw.

men meestal meent? Zijn hun vreedzaam samenwonen en wederzijdsche betrekking verklaarbaar, indien men aanneemt dat van den aanvang af de veete zoo groot was als de Handelingen en de Paulinische hoofdbrieven haar schetsen en ze ook in de 2e eeuw geworden is?

Ik kom zoo ongemerkt tot de waarschijnlijkheidsgronden. „Man trennt sich ja nicht an einem Tage," zegt Dr, Joel. Dit is zeer juist. De christelijke jood, die door zijn geloof aan Jezus van den niet-christelijken broeder verschilde, behoefde daarom nog niet met minachting over de joden en het jodendom te spreken of de gemeenschap met hen te verbreken. Zoolang hij dit slechts niet deed, was er ook geen de minste reden voor de anderen om hem te verfoeien en te vervolgen. Natuurlijk heerschten toen dezelfde logische en psychologische wetten als thans. Wat zien wij nog tegenwoordig? Onze liberalen en clericalen staan vaak heftig tegenover elkander. Doch in ééne hoofdzaak gaan zij toch samen. Geen hunner zal kwaad van Nederland zeggen, of zijne nationaliteit willen prijs geven.

Meent men dat deze vergelijking voor het punt in quaestie niet opgaat? Dan ziet men het echt nationaal karakter van de wet en de besnijdenis voorbij. Dit waren hoofdzaken. Wie deze verwierp of bestreed, hield op jood te zijn. Zou het verschil tusschen gewone en christen-joden reeds terstond deze hoofdzaak geraakt kunnen hebben? Neen, de eenige quaestie, die in den aanvang verdeelen kon, was deze: is Jezus van Nazaret de door God beloofde Messias, of niet? Hierover alleen is, zonder twijfel, gestreden. Ik beweer niet dat die

strijd onbelangrijk was. Ik acht het alleen onwaarschijnlijk dat hij tot uitdrijving uit de synagoge en tot vervolging zou hebben kunnen leiden.

Niemand heeft dit beter in het licht gesteld, dan de beroemde F. C. Baur, het voormalig hoofd der Tubinger school, wiens woorden ik te liever aanhaal, daar het mij toeschijnt dat zij in vergetelheid beginnen te raken. „Door zijn krachtig Messiasgeloof" — dus ongeveer schreef hij — „had het christendom zijn diepsten wortel in het jodendom. Het was er als het ware een tak en een natuurlijke uiting van. Het verschil lag slechts in den persoon van den Messias, daar de christenjoden hem in Jezus zagen, de anderen meenden dat hij nog komen moest. Intusschen was zelfs dit verschil geringer, dan het bij den eersten oogopslag schijnt. Immers ook de christenen verwachtten het eigenlijke messiaansche heil, het echte genot van den messiaanschen zegen, niet van de e e r s t e maar van de t w e e d e verschijning van Christus Jezus. Ten slotte waren zij het toch ook hierin met de anderen eens dat eerst de a a n s t a a n d e komst des Heeren uit den hemel de herstelling aller dingen en Gods koninkrijk brengen zou. Ook uit deze verwachting blijkt, hoe nauw christendom en jodendom in den beginne vereenigd waren."

Men ziet dus dat, volgens den Tubingschen hoogleeraar, het geloof aan Jezus' messianiteit geen reden tot fellen haat of scheuring kon zijn. Doch waarin lag dan de grond tot bittere vijandschap? Baur zoekt hem te recht in wat hij „die veränderte Ansicht von der Giltigkeit des Gesetzes" noemt. Minachting voor de wet, afkeer van de besnijdenis, geringschatting van den joodschen eeredienst moesten nood-

wendig tot spanning, en ten laatste tot een breuk leiden. De echte joden moesten hen verfoeien, die deze steunpilaren van hun voorvaderlijken godsdienst, en — wat niet minder zegt — van hunne nationaliteit verwierpen. Dat hebben zij dan ook gedaan. De strijd hierover heeft een klove doen ontstaan, die nooit weer gedempt kon worden. Sinds van christelijke zijde het groote woord gesproken werd: „breekt den tempel, breekt het jodendom af!" zijn allen die hunne inzettingen lief hadden, tegen zulk een heiligschennis in verzet gekomen. Maar dat groote woord kan niet zoo vroeg gesproken zijn, als ook nog Baur meent, omdat daarmee de band tusschen jodendom en christendom van den eersten aanvang af verbroken geweest zou zijn.

Te recht ziet Baur in het christendom een echt joodsch verschijnsel. Maar daaruit volgt dan ook noodzakelijk meer. Indien het reeds in Paulus', in Stephanus', in Jezus' tijd met zoo onjoodsche leeringen was opgetreden, als op grond van vele m. i. jongere bestanddeelen des N. T. wordt beweerd, dan zou er in het geheel geen joodsch christendom geweest zijn. De tegenstelling zou dan terstond geluid hebben: òf jood, òf christen. En dat is toch — ook Baur erkent het — geenszins het geval geweest. De eerste strijd liep over Jezus, voorzeker! Was hij de Christus, die komen zou, of moest men een anderen verwachten? Dat, dat alleen was voorloopig de vraag. Had men daarnaast zoo vroeg reeds de veel dieper ingrijpende wetsquaestie behandeld, dan zou de eerste zelfs niet aan de orde gekomen en het joodsch christendom onmogelijk geweest zijn.

Ik voorzie hier een bedenking. Zij is deze: „de vraag naar de messianiteit van Jezus, zal men zeggen, was belangrijker, dan gij u voorstelt. Het is gansch niet onwaarschijnlijk dat men om Jezus' wille elkander gehaat heeft, ook terwijl de eerste christenen nog trouwe wetsbetrachters waren. Want een echte jood verachtte het kruis. Hij kon niet gelooven in een Messias, die aan dat vloekhout gehangen had. Wat hij zelf verafschuwde, wilde hij ook niet in anderen gedoogen. Geen lid der synagoge mocht een gekruiste vereeren. Wie het deed, werd uitgeworpen en vervolgd."

Ik ken godgeleerden, die zich de zaak aldus denken. Zij zullen echter toestemmen dat Baur het tegendeel leerde. Daaruit volgt natuurlijk niet dat zij ongelijk hebben. Hunne bewering verdient nader onderzoek. Zij klinkt niet onaannemelijk. Toch is ze onjuist.

En dat om twee redenen.

Vooreerst zou noodzakelijk uit haar volgen dat dan geen enkele jood christen was geworden; hetgeen wederom zou leiden tot de ongerijmde consequentie dat het christendom nooit in de wereld was gekomen. Wij hebben hier te doen met het bekende: „wie te veel bewijst, bewijst niets". Is de Paulinische stelling: „het kruis is den joden een ergernis" met de oud-joodsche opvatting overeenkomstig, dan wordt de gansche stichting des christendoms een raadsel. „Een gekruiste stuitte den jood tegen de borst," zegt men; „het streed met zijn beginselen en diepste gevoelens, zoo iemand als Messias te aanvaarden." Maar Johannes en Petrus, Mattheus en Jacobus, de broeder des Heeren, en al die honderden en duizenden, die toetraden, dan? Het waren toch ook joden! Indien zij

ondanks het kruis Jezus aannamen, kan dit vloekhout toch wel geen onoverkomelijk bezwaar voor eenigen Jood van dien eersten tijd geweest zijn.

Ik ontken niet, dat later het kruis den jood een ergernis geworden is. Toen in de tweede eeuw de felle strijd ontbrand was naar aanleiding der oppositie van vele christenen tegen de wet, — toen werd dit symbool der christengemeente den joden een doorn in het oog. Gelijk de Paulinische christenen den tempel verachtten, zoo haatten de joden het kruis. Men behoeft niet ver te gaan om parallelen te vinden. Ook bij de Protestanten kwam het teeken des kruises in miskrediet. Zij vermijden het nog steeds, en ergeren zich eraan. Doch dit zou natuurlijk het geval niet zijn, indien men niet over gansch andere zaken met de Roomsch-katholieken in strijd geraakt was. Op zich zelf heeft geen Protestant tegen het kruis. Menigeen roemt zelfs in „het bloed des kruises." Toch is het kruis als symbool hem een ergernis, omdat hij de leer van Rome verwerpt, doch op gansch andere punten.

Nog om een tweede reden is de bewering onjuist. Men zegt: de joden konden Jezus niet aannemen, om dat hij aan het kruis werd genageld. Daarbij gaat men uit van de meening dat de joden zich geen lijdenden en stervenden Messias konden denken. Deze meening is ongegrond. Niet eerst door de christenen, maar reeds door de joden is de bekende schets van den strafdragenden „knecht des Heeren" in het boek van den tweeden Jesaja [1]) op den Messias toegepast. Het is

[1]) Jesaja 42 en 53 vooral.

waar dat de Rabbijnen later die opvatting prijs gegeven hebben, maar blijkbaar uit weerzin tegen de christenen. Oorspronkelijk hadden zij haar met dezen gemeen: ja het leerstuk is zonder twijfel door de eerste christelijke leeraars van de oude joodsche overgenomen. „Ik begeer van u niet anders dan het leven," zegt ergens de Talmud; „zoo zal God spreken, als de Messias zal omgebracht zijn." Deze Messias heet hier en elders „de zoon van Jozef," in onderscheiding van „den zoon David's." Ten slotte namen de Joden twee Messiassen aan: een lijdenden en een verheerlijkten. De verhouding tusschen die beide is niet geheel duidelijk. Maar datzelfde geldt tot op zekere hoogte van de nieuw-testamentische voorstellingen. Ook in de drie eerste evangeliën spreekt de Christus soms van den Messias in heerlijkheid als van een ander. Ook op Jezus zijn beurtelings de namen Jozefszoon en Davidszoon toegepast, zonder dat oorspronkelijke identiteit blijkt.

Het onderscheid tusschen de christenjoden en de gewone joden was, wat dit betreft, in elk geval gering. Het kon slechts hierin gelegen zijn dat de eersten de twee Messiasbeelden in één persoon vereenigden, terwijl de anderen den rechten Messias nog verwachtten. Verder liep dit geschil niet. Dat een lijdende en stervende Messias op zich zelf de Joden niet tegen de borst stuitte, blijkt uit de stukken. Ook de Rabbijnen hebben hem, in welken vorm dan ook, verkondigd.

Ik meen op grond van het voorafgaande, recht te hebben tot de volgende voorstelling.

De christenen waren oorspronkelijk joden, die de wet

vlijtig naleefden en de synagoge bezochten. Wat hen van de anderen terstond onderscheidde, was een vuriger en krachtiger Messiasgeloof. Zij leefden in de overtuiging dat de door hen vereerde Jezus van Nazareth de door God beloofde Messias was, die weldra in volle heerlijkheid verschijnen zou. Daar zij echter, althans tot het jaar 70 toe, op het punt van de wet met anderen eenstemmig dachten, bleven zij in de gemeenschap der synagoge en met geheel Israël bevriend. Hen te vervolgen, kon niemand in het hoofd komen. Daartoe was hun jodendom te goed en te echt.

Eerst met Jeruzalem's val zou deze verhouding zich beginnen te wijzigen. Door die gebeurtenis toch werd een groot en belangrijk deel der wet onuitvoerbaar. De eere- en offerdienst moest nu gestaakt worden. Dit vonden de joden in het algemeen verschrikkelijk. Zij smeekten om wederopbouw des tempels. Doch niet alle christenjoden stemden daarmee in. Al waren zij, zoolang de tempel stond, hem getrouw geweest, met zijn val verminderde veler sympathie voor hem. Zij toch waren echte Messiasgeloovigen, wien deze puinhoopen veel te denken gaven. Zij petitioneerden niet mede om herstelling des tempels en spraken er kwaad van. [1]) Want wat de brand van Rome gepredikt had, dat verkondigde hun het verwoeste heiligdom nog luider. De gansche tegenwoordige wereld was ten ondergang gedoemd, en het beloofde godsrijk nabij. Waartoe dan stad en tempel herbouwd? Ze gingen te gronde

---

[1]) Zie den Barnabasbrief XVI, 1 : 4. H. Graetz, Geschichte der Juden, IV, s. 140 en 444.

om plaats te maken voor een nieuw Jeruzalem, waarin alles anders en beter zou wezen.

Eenmaal in deze nieuwe richting geleid, ging men stap voor stap verder. Met de geestdrift voor den tempel verflauwde straks de liefde voor de wet. Tot heden hadden zij geloofd dat daarvan geen tittel of jota mocht vallen en iedere bepaling moest nageleefd worden. Maar ook het einde der wet scheen thans gekomen. Want zij behoorde evenzeer tot de tegenwoordige wereld, die op het punt stond om te verdwijnen. Gingen de hemel en de aarde voorbij, gelijk nu uit de teekenen der tijden scheen te blijken, dan was 't ook met de wetsbetrachting gedaan.

Dat geschiedde, ik herhaal het, niet op eens. Velen bleven nog jaren lang aan de wet getrouw. Getuige b.v. die reeks van Jeruzalemsche bisschoppen, die, volgens Eusebius, steeds „uit de besnijdenis" waren. Het kan ook zijn dat het uitblijven der parousie hier en daar weer reactie ten gevolge had. Maar het beginsel was uitgesproken, en werkte door. Vooral zij, die uit de heidenen overgingen, konden in deze echt-joodsche zaken weinig belang stellen. Zij namen het christelijk jodendom aan, om den zegen der parousie te verwerven en leden van het naderend godsrijk te worden. Vroeger scheen daartoe ook wetsbetrachting te leiden, en nog steeds waren er, die haar onmisbaar achtten. Maar niet weinigen zagen van nu af verder en dieper. Was blijkens het oordeel van God over Jeruzalem het oude voorbij gegaan, dan moest a l l e s nieuw worden. Zij hadden volkomen genoeg aan het geloof in Christus Jezus als dengene, die weldra op de wolken zou verschijnen. Hij, hij alleen

was het waarachtig fundament hunner zaligheid. Hun viel het juk der wet zwaar te torsen. De tijd scheen gekomen om het af te werpen. Zoo deden allengs meerderen in Christus' naam. Zij bestreden uit kracht van hun beginsel de wet.

Maar in dezelfde mate, waarin hun weerzin klom, wies de ingenomenheid der andere joden daarmede. Zij wilden de versmade wet handhaven, het verlorene redden, tot elken prijs hun godsdienst verdedigen. Want daaraan hing, in hun oog, hunne nationaliteit.

Zoo werd langzamerhand een antithese, en daaruit antipathie geboren. In dien strijd hadden de christenen den tijdgeest op hunne hand, en bovendien de edicten van vele keizers, die op de besnijdenis boete stelden en haar aan niet-joden verboden. Daardoor werd de propaganda der wet zeer bemoeilijkt, terwijl het Evangelie er niet onder leed. Integendeel, naarmate zijn verband met het jodendom losser werd, zag het zich in staat, zelfstandiger en krachtiger op te treden. Wel bleef de meer tot wetsbetrachting neigende richting voorloopig nog bestaan. Maar zij werd zwakker, en moest wijken voor het beginsel, volgens hetwelk joden en heidenen gelijk stonden, aangezien toch alles door Christus nieuw moest worden.

Thans brak ook de tijd voor de Paulinische leer aan, die nu eerst recht begrepen kon worden. Meer dan ééne pen schreef op naam van een Apostel, dat ook de wet tot het verledene behoorde. Geen sabbatten, geen feesten, geen besnijdenis, geen offers meer! — zoo klonk het, tot ergernis der joden, in de kerk. De echte christen behoorde van niets te willen weten dan van Jezus Christus,

en dien gekruist. Want slechts dan kon het volle licht schijnen, als de laatste joodsche zuurdeesem weggedaan was.

Zoo hebben wij dan ons onderzoek ten einde gebracht. Onze voorstelling van het oorspronkelijk christendom is door de resultaten gewijzigd geworden. Daarmede hangt eene andere beschouwing aangaande den ouderdom en de waardij van sommige nieuwtestamentische geschriften samen.

Nog eens, ik vlei mij niet, aanstonds ieder overtuigd te hebben. Dat is ook niet noodig. In deze geschiedenis is zooveel duisters dat er steeds plaats voor onderscheiden meeningen blijft. Ik erken dat de traditie, welke ik niet omhelzen kan, door meer dan één getuigenis gestaafd schijnt te worden. Daar staat echter veel tegenover. Om dat van kracht te berooven, moet men mijns inziens zijne toevlucht nemen tot verklaringen, die meer spitsvondig dan juist zijn. Voortgezette beoefening der wetenschap zal leeren, of ik daarin recht heb gehad.

Gaarne eindig ik intusschen met de verklaring dat ik in waardeering van het oude christendom voor niemand wensch onder te doen. Welke ook de phasen zijn, die het doorliep, het heeft zich als eene eerbiedwaardige macht doen kennen, die het menschdom tot een rijken zegen geworden is.

J. C. MATTHES.

HEISTERBACH.

Er zijn nog altijd menschen — men beweert dat hun aantal evenzcer inkrimpt als dat der warme zonnige zomerdagen — die voor korter of langer tijd „naar buiten” gaan, niet om te zien en gezien te worden, niet om als opgeprikte kapellen in een stijve veranda wezenloos te zitten turen, niet om in den kortst mogelijken tijd de grootst mogelijke afstanden af te leggen, maar om door bosch en veld te zwerven en te dolen, om zich 't hart op te halen aan de frissche vrije natuur. Zij laten den spoortrein die hen in de nabijheid van een rustig plekje bracht al snuivend voortrennen, en maken zich, gemakkelijk gekleed en licht geschoeid, een stevigen wandelstok in de hand, tot een flinken bergtocht op. Hoe oneindig veel heeft de wandelaar voor boven de schijnbaar bevoorrechten die, uren lang in een wagen geschommeld, het landschap dat hen voorbijglijdt met droomerige oogen aanzien! Vrij als een vogel in de lucht vervolgt hij zijn weg. Hier is een prachtige boom die zijn aandacht trekt, daar een merkwaardige bloem die verdient geplukt te worden; hier een plekje in het mosch dat tot rusten

noopt, daar een beekje dat hij een wijle in zijn loop vervolgt. Verdriet hem de stoffige chaussée, niets verhindert hem het lommerrijk voetpad in te slaan dat straks, langs korter weg, naar de groote heirbaan terugvoert.

Zoo ging 't mij onlangs op een zwerftocht door het Zevengebergte. We hadden vooraf onzen tol aan de tegenwoordige spoor- en tram-manie betaald. Den Drachenfels waren we opgespoord, deels om der curiositeits wille, deels om te spoediger van daar onzen eigenlijken tocht te beginnen.

Hier Goddank zijn wij ons zelf en onder ons. Het heir van gidsen en ezeldrijvers, dien lastigen vliegenzwerm, hebben wij van ons afgeschud. Alleen de trouwe Baedeker zal ons vergezellen. Langs de helling van de rotsachtige Wolkenburg loopt allereerst ons pad. Somber grijnst de uitgehouwen trachytsteen ons aan, als beklaagt zich de steenen reus, die volgens de sage eens boven al de andere toppen zou hebben uitgestoken, over de verwoesting die de schokken van het springende kruit en de mokerslagen van den steenhouwer in zijn ingewand hebben aangericht. We moeten hier verder op avontuur langs half versperde wegen, en zien alras voor ons den top van den Oelberg die het doel is van onzen toeht. Hoe frisch en opwekkend is de lucht! Geen verschroeiende hitte die lood hangt aan de schoenen, geen strakke, wolkenlooze hemel, maar hier een heldere zonnestraal, die lachend gluurt in het dal, daar een donkere wolkenschaduw die over de bergen henenglijdt, een onuitputtelijke verscheidenheid van licht en bruin. Zie hier halverwege den berg een voetpad

dat ons, door dennen en loofboomen heen, geleidelijk naar den top voert. Nog een kleine wending en wij bereiken van de noordelijke zijde de spits. Ze was, zoo verhaalt de legende, eens een plek waar door onze Germaansche voorouders recht gesproken werd.

Waar hoog langs hun statige banen
De wolken gaan henen en weer,
Daar kwamen de oude Germanen
Saam, steunend op 't schild en de speer;
En hem die het recht had gebroken
't Zij vorstenzoon dan, hetzij knecht,
Dien werd hier het oordeel gesproken
Naar 't oude, Germanische recht.

Hier daagde der stammen gemeente
Die trouw aan hun goden dan zwoer,
Hier offert zij 's vijands gebeente
Aan Freia, aan Wodan en Thor;
En dreigend weerklonken de schilden
Zoodra was voleindigd de strijd,
Zij klonken zoo luid in den wilden,
Den ouden Germanischen tijd.

Thans op die klassieke plek een eenvoudige, zindelijke herberg, onder welks dak we juist ter goeder ure schuilen nu er een onweer in 't gebergte losbarst. We kunnen 't er evenwel niet lang uithouden en getroosten ons een regenbui om 't heerlijk uitzicht te genieten. Wij verklaren ons de sage, dat men nergens schooner dan hier de zon op den Paaschmorgen zag opspringen.

Als na langen donkren nacht
Christus komt verrijzen

Stijgt de zon in volle pracht
Als om hem te prijzen.

Driemaal aan den horizon
Springt zij op en neder,
Wie het eens aanschouwen kon
Ziet het nooit zoo weder.

Doch thans een gansch ander tooneel. In vliegende vaart drijven de wolken langs het zwerk. Dreigend en donker pakken zij zich saam, maar om op eens zich weer vaneen te scheiden en den weg te openen voor de lachende zonnestralen. Met eenigen spoed dalen wij den berg af, — de bui mocht zich eens herhalen! — en kiezen van de verschillende wegen, die zich bij den Margarethen-hof kruisen, het pad naar Heisterbach. 't Is een uitlokkend vooruitzicht te rusten bij de schilderachtige ruïne in het liefelijke dal. Als voorbode van 't geen ons te wachten staat slingert zich het pad door een heerlijk bosch. Als we beneden zijn houdt de hooge muur, die eens het klooster omringde, de welkome rustplaats nog lang verborgen voor ons oog. Eindelijk, daar treden we door de kloosterpoort van wier front de beide patronen der vroegere abdij, de Heilige Benedictus en de Heilige Bernhard, twee steunpilaren van het kloosterleven, op ons nederzien. Benedictus van Nursia de asceet van aanleg en natuur, die in zijn jongelingsjaren zich in de doornen wentelde, om de begeerlijkheid der zinnen te bestrijden, maar tegelijk de practische geest die het monnikenleven, in het Oosten zoo contemplatief van karakter, dienstbaar maakt aan de eischen van het werkelijke leven. Daartoe stelt hij naast den eisch van

volkomen zelfverloochening en onbepaalde gehoorzaamheid dien van den arbeid. De Benedictyner-monniken toch hebben Europa ontgonnen door hun prediking in geestelijken, maar ook door hun landbouw in eigenlijken zin. Sla maar een oog op de uitgestrekte landerijen en de welige moesgronden die het voormalige klooster omringen en ge speurt er de nawerking van den Benedictynschen geest.

Maar nog krachtiger zuil van het monnikenleven is de andere schutspatroon, Bernhard van Clairvaux, een van de grootste karakters uit de middeleeuwen; een man zoo despotisch maar tegelijk zoo overredend van natuur, dat moeders hare kinderen, vrouwen hare mannen, vrienden hunne vrienden zooveel mogelijk van hem verwijderd hielden, opdat hij hen niet tot het kloosterleven overhalen mocht; zoo in zichzelf gekeerd, zoo afgestorven niet alleen aan den lust maar zelfs aan het gebruik der zinnen, dat hij niet wist hoe zijn klooster er uitzag en iemand die in diepen slaap verzonken lag ternauwernood verdragen kon. Bernhard en Benedictus alzoo, de strenge contemplatie en de practische tegemoetkoming aan de eischen van het werkelijk, ook van 't lichamelijk leven, in dit klooster vereenigd. Toch voert de laatste den boventoon en de kloosterlingen die hier in de middeleeuwen huisden zouden er zich niet aan geërgerd hebben dat wij, onder de boomen neergezeten, ons laven aan een frisschen dronk en met verlangen uitzien naar den maaltijd die ons wacht.

't Was in het jaar 1191, zoo laten we ons in afwachting vertellen, dat uit het Cistercienser-klooster Himmeroda in de Eifel eenige monniken naar den Petersberg

werden verplaatst. Doch ze waren niet meer van het onvervalschte kluizenaarsbloed; zoo scherp en guur was hun de lucht daarboven dat ze van den aartsbisschop verlof vraagden en verkregen om in de buurt een andere woonplaats te zoeken. Welke die plaats zou zijn laten de monniken over aan 's hemels beschikking en hoe ze haar vinden verhaalt de sage aldus:

Zie, hoe zij hunnen kloosterschat
Op eenen ezel laden
En bij het preevlen van gebeen
Door doorn en distels waden.

De ezel had zich, droef geval!
Ras moe en lam gedragen
En 't scheen hem in 't St. Petersdal
Uitmuntend te behagen.

Ook strekt hij rustig zich in 't gras
En rolt zich in de weide;
„Ei", sprak de abt, „die weet zich ras
Een rustplaats te bereiden.

Hier willen we in dit boschrijk oord
Ons fluks een klooster bouwen;"
En hoe de daad zich paarde aan 't woord,
Elk wand'laar kan 't aanschouwen. —

Sinds werd de abdij die eerst den naam „St. Petersdal" droeg, Heisterbach genoemd.

Hier vloot een beekje klaar als glas
Zacht kabb'lend door de weide,
Terwijl, waar men gelegerd was,
Een beuk zijn schaduw spreidde.

„Ik doop dit plekje Heisterbach,"
Sprak de abt tot zijne knapen,
Het klooster — 't werd beslist dien dag —
Draag beek en beuk 1) in 't wapen.

Was 't er den kloosterlingen om te doen, in dit vreedzaam dal een rustig leven te leiden, dan ondervonden zij tot hun rechtmatige bestraffing dat men ook op 't liefelijkste plekje den strijd van 't leven niet ontvlieden kan. Wat al stormen zijn over deze kloostermuren heengegaan! Toen Philips van Zwaben en Otto IV streden om de Duitsche kroon, werd Heisterbach door een troep Bohemers die onder Philips dienden zoo uitgeplunderd, dat de monniken, vluchtend in het woud, ternauwernood het naakte lijf konden redden. Maar in de 13de eeuw verheft het klooster zich weer. De edelen van de Löwenburg en van den Drachenfels begunstigen het bij hun leven en vinden in de kloosterkerk een rustplaats na hun dood. Keizer Frederik II schenkt er zijn bijzondere bescherming aan. Niet slechts het aantal der geestelijken vermeerdert, maar ook de bibliotheek en de kunstschatten nemen in rijkdom en beteekenis toe. Doch bij een nieuwe plundering in 1588 blijft alleen de kloosterkerk verschoond. Zij trotseerde de stormen van den dertigjarigen oorlog en de rooftochten van Lodewijk XIV. Maar wat de verwoesting van den oorlog spaarde, dat bezweek ten laatste voor den nuchter-practischen geest dezer eeuw. Kerk en kloostergebouwen werden in 1806 afgebroken om materialen te leveren aan den bouw van het Neusserkanaal en van de vestingwerken te Keulen en Wesel.

1) De beuk wordt in het Nederrijnsch dialect „Heister" (heester) genoemd.

En nu staat daar als een aandoenlijk overschot de bekoorlijke ruïne van het koor mct haar dunne sierlijke bazaltzuilen en die harmonische vereeniging van rond- en spitsbogen die het overgangstijdperk tusschen den Romaanschen en Gothischen stijl kenmerkte. Het schilderachtige maar te gelijk melancholieke karakter van den aanblik geeft deze sage weer:

Als nacht en heldre manesc hijn
Zacht rusten op de steenen,
Waart hier de schim eens monniks rond,
Door 't bleeke licht beschenen.

Hij doolt in 't ronde, op en af
Door de verwoeste hallen,
Hij zoekt aldaar zijn eigen graf
In puin ineengevallen.

En lang staart hij op elken steen
In stil gepeins verloren,
Weer richt hij naar het koor zijn schreên
En laat zich fluistrend hooren.

„Mijn graf", zoo luidt zijn droeve klacht,
„Heb ik nog niet gevonden,
Geen rust nog in den bangen nacht" —
Hij zucht en — is verzwonden.

Doch thans is 't heel iets anders dan de bleeke schim van een monnik, wat we nabij de ruïne speuren. Zoo even is daar een „Gesellen-verein" uit Keulen aangekomen met hun vaandeldrager aan 't hoofd, door een muziekkorps vooruitgegaan. In bonte groepen hebben zij zich in een oogenblik onder de boomen gelegerd. Een aantal hunner

ontdoet zich van hun bovenkleederen en geeft op het ruime grasveld voor de ruïne een gymnastiek-uitvoering in optima forma, waarbij 't aan schitterende proeven van acrobatische behendigheid en lenigheid der leden niet ontbreekt. Ginds heft een zangkoor rondom zijn directeur gegroepeerd uit volle borst eenige liederen aan. In één woord, de stille, geheimzinnige plek wemelt thans van het gewoel der vroolijke en bedrijvige kinderen van 't heden.

Te midden dier bonte menigte zie ik in gedachten een Cistercienser monnik ronddwalen, geen ontaarden, maar een echten zoon van 't kloosterleven, een geestverwant van Bernhard van Clairvaux. Van onder zijn ruigen kap ziet hij met bedroefde en vertoornde blikken om zich heen; hij slaakt een diepe zucht om al dit wereldsche gewemel en, terwijl hij nu een kruis slaat en dan de kralen van zijn rozenkrans door de vingers laat glijden, prevelt hij met verdubbelden ijver zijn gebed. De opgewonden gezellen zien hem eerst met verbazing aan, barsten dan uit in een luiden lach en dansen, terwijl ze hem in hun midden nemen, een vroolijken rondedans om hem heen. De monnik slaat de oogen ten hemel, slaakt nog eens een diepe zucht en neemt dan in allerijl de vlucht. De eenzijdig afgetrokken mijmering aan den eenen, de eenzijdig bedrijvige levenslust aan den anderen kant. 't Ware te wenschen dat die beide, bespiegeling en practijk elkaar in onzen tijd wat beter verstonden. Aan den eenen kant een stijve en stroeve vroomheid, die niets begrijpt van het levenslustig gewoel van 't heden; aan den anderen kant een rusteloos jagen naar verstrooiing en genot, dat de waarde der stille uren

miskent. O, 't is zoo goed en noodig dat ze elkaar ontmoeten, gelijk hier, de geest der stille mijmering en die der bedrijvige levenspractijk, opdat ze elkaar leeren begrijpen en aanvullen.

Menigen ziekelijken vrome zouden we willen toeroepen: strek uwe leden eens uit, ontspan uwe spieren, oefen uw gewrichten, laat het bloed u sneller door de aderen stroomen, zie om u henen in Gods rijke wereld, en ge zult niet langer zoo benepen en angstvallig zijn. Tot menig welmeenend, maar oppervlakkig kind der wereld zouden we willen zeggen: wat baat lichaamsoefening en zinnelijk genot, waar 't faalt aan geestelijk leven, waar het karakter wordt verwaarloosd, 't gemoed schade lijdt en de akker des harten braak blijft liggen. De kloosterregelen hebben uitgediend en de monnikspij is ons een reliek uit vroeger eeuw, maar voor zoover de kloosters scholen van karaktervorming waren, voor zoover 't er te doen was om de ontwikkeling der individueele persoonlijkheid, om de aankweeking van zedelijken ernst en tucht over zichzelven hebben zij ons iets goeds te zeggen.

Zoo raakte ik aan 't mijmeren te Heisterbach. Maar de lustige gezellen riepen mij weer wakker. Zingt vroolijk uw lied, wakkere knapen: er zit pit en gloed in uw gezang, er straalt levenslust uit uwe oogen, van eenvoud en matigheid getuigt uw genot. Zoo mogen wij 't zien. Liever een krachtige knaap, een kloek ontwikkeld jongman met vroolijke, geestige oogen dan een afgevaste kluizenaar of, wat het ergst van alles is, een monnik met dikken buik en wezenlooze trekken.

Onze tijd van heengaan is daar. De trein wacht niet, die ons van Mehlem naar Rolandseck zal voeren. Een

afscheidsgroet aan de dooreenwoelende gezellen, een laatste blik op de gestalten van Benedictus en Bernhard. Als de frissche levenslust der eersten en de mannelijke ernst der laatsten met ons medegaat, zijn wij niet vergeefs in Heisterbach geweest.

Augustus, 1883. P. H. H. Jr.

UIT DEN VREEMDE.

III.

UIT BERLIJN EN PARIJS 1).

Amice Redacteur.

Het is lang geleden sints ik u de hand ten afscheid reikte vóór de woning van Dr. Eduard Von Hartmann te Berlijn. Ik heb waarlijk wel tijd gehad om mijn bezoek af te leggen bij den wijsgeerigen pessimist, en zelfs om dat bezoek te herhalen. Nu ik weder in het woelige Parijs ben teruggekeerd, en daar somtijds een man van beteekenis ontmoet die reeds ongeduldig wordt wanneer de belangstellende bezoeker tien minuten op zijn studeerkamer heeft doorgebracht, nu denk ik gaarne nog eens terug aan de stille villa in de „Schönhauser Allee," waar de eenzame denker rustig op zijn balkon was gezeten, naast hem zijne krukken, zonder welke hij niet in staat is zijn stoel te verlaten, een boek over staathuishoudkunde doorbladerend toen ik binnentrad, en met de meeste welwillendheid antwoordend op de vragen die ik natuurlijk niet kon nalaten hem in den loop van het gesprek te stellen.

Gij kent Von Hartmann's uiterlijk. Zoo niet een ongelukkige ziekte den gewezen artillerie-officier van het

1) Zie Jaargang 1882, pag, 29—50.

gebruik zijner beenen had beroofd, zou hij zeker een der schoonste militairen wezen van het Duitsche leger. Wel zou zijne gestalte zelfs dan nog een weinig gedrukt zijn; maar fier zou het krachtige hoofd zich opheffen boven de breede schouders. Ook thans, wanneer hij eenmaal rustig tegenover u zit, is zijn voorkomen indrukwekkend. Zijn kalme, doordringende blik, nog verhelderd door het hooge effen voorhoofd, waarboven het donkerbruine haar naar achteren is weggestreken, doet u reeds dadelijk gevoelen dat een buitengewone geest zich in dien grooten donkeren oogbal afspiegelt; en de lange fijne baard, die de gansche borst bedekt, en waarmede de bleeke vingers voortdurend spelen, gevoegd bij den ernst en het geduld waarmede hij u aanhoort, verhoogt nog den indruk van rust en vrede die, in zijn stille omgeving, van dezen wijsgeer uitgaat.

Von Hartmann stelt er prijs op dat men zich omtrent het karakter van zijn pessimisme geen verkeerde voorstellingen zal maken. Dat karakter is zuiver intellectueel. Zijn pessimisme wil eene wijsbegeerte zijn, en niet alleen dat het alle verwantschap met het zoogenaamde „Stimmungspessimisme," met iedere soort van „Weltschmerz" rondweg loochent, maar het wil zelfs niet, bij wijze van reactie, medelijden wekken met het ijdele streven der naar geluk jagende menschheid. De tijd van dergelijke aandoeningen achtte Von Hartmann voorbij; zelf althans had hij opgehouden er toegankelijk voor te zijn.

Ik herinnerde hem aan zijn bekend geschrift over de zelfvernietiging van het christendom, en vroeg hem of hij nog altijd van eene verbroedering tusschen theïsme

en pessimisme „den godsdienst der toekomst" verwachtte. Zijn antwoord luidde, dat eene dergelijke verwachting nog steeds door hem gekoesterd werd, maar dat hij hare vervulling slechts in een zeer verre toekomst durfde plaatsen. Het moderne protestantisme had met zijne eigenaardige metafysica de wereld in eene optimistische richting gedreven, waarin zij tot oververzadiging toe zich bewegen moest. Was de invloed van dat protestantisme voorbijgegaan, dan zou men verder zien. Maar ook dan nog was het de vraag, of het pessimisme reeds dadelijk eene cultuurmacht zou kunnen worden. Bij de Germanen was de aanleg daartoe niet gunstig. De Noord-duitscher was te koel van aard, de Zuidduitscher verviel te licht in uitersten, en iedere pessimistiche opwelling liep gevaar bij dezen eenvoudig levensmatheid en dus gebrek aan veerkracht te kweeken. Het Slavische ras, met name de Russische stam, was buitengewoon geschikt om het pessimisme in zich op te nemen. Maar hier ontbrak de beschaving; en voordat Rusland werkelijk in staat zou wezen om nieuwe wegen te openen voor de geestelijke ontwikkeling der menschheid, zouden er vast nog wel een paar eeuwen voorbijgaan.

Von Hartmann bekende trouwens dat hij volstrekt geen haast had om zijn zaak te zien zegevieren. Hij was een vijand van alle propaganda, en evenmin als de meeste zijner filosofische vrienden kon hij het streven der „Reformvereine" goedkeuren, die in den boezem der kerk de vrijheid tot volkomen heerschappij wilden brengen. Ook trachtte hij geen school te vormen, en eigenlijk gezegde volgelingen had hij niet. De bekende A. Taubert, die in een zeer aantrekkelijk geschreven

werkje, het publiek indertijd zoo uitnemend heeft ingelicht omtrent den waren aard zijner wijsbegeerte, was niemand anders geweest dan zijne overleden vrouw, die het stelsel bijna even vurig had bemind als den man die het had ontworpen. Meer dan eens had de Pruisische regeering aan Von Hartmann een leerstoel aan de Berlijnsche universiteit aangeboden. Sints hij echter bepaald vijandig tegen het christendom was opgetreden had zij hare aanbiedingen niet herhaald, en zij kon dit, meende hij, tegenover het publiek ook bezwaarlijk doen. Maar dat zelfs een minister als Von Mühler indertijd moeite had gedaan om de aarzelingen van den denker te overwinnen, bewees genoeg dat de Pruisische regeering, terwijl zij binnen de grenzen der kerk het gezag onverzwakt wilde handhaven, er volstrekt geen bezwaar in zag om aan de wetenschap de meest mogelijke vrijheid te verleenen.

De groote pessimist wilde echter liever het rustig bestaan dat hij te midden van zijn gezin, van zijne vrienden en zijne boeken kon leiden, voortzetten, dan openlijk als leeraar op te treden. Hij hoopte door zijn laatst belangrijk werk er toe bij te dragen om een der machtigste vooroordeelen die tegen het pessimisme bestonden te overwinnen: dit, namelijk, dat het anti-religieus zou zijn. Dat het een breeden, nieuwen grondslag aanbood voor de zedelijkheid, had hij reeds vroeger in zijn Phänomenologie bewezen. Op het oogenblik dat ik hem bezocht was „die Religion des Geistes“ nog niet ter perse. Wel lag het sints eenigen tijd gereed; de schrijver had het in vier maanden voltooid, elken dag twee en een half uur — zijn vasten tijd, dien hij nooit overschreed — aan de studie wijdend.

Ik bemerk, al schrijvende, dat ik mij de bijzonderheden van mijn bezoek bij Von Hartmann alle nog levendig herinner, en dat het mij geen moeite zou kosten deze mededeelingen nog verder uit te breiden. Doch nadat ik u eerst zoolang voor de deur heb laten wachten, mag ik u niet al te lang staande houden op den weg. Daarom alleen nog dit, dat de Berlijnsche wijsgeer volkomen op de hoogte was van alles wat in Nederland over hem en zijn stelsel is geschreven, en dat hij de aandacht en de belangstelling die hem bij ons ten deel vallen, ten zeerste waardeert.

Niet de allerminste gelijkenis met de stille, deftige huiskamer van Von Hartmann heeft de restauratiezaal van Aimé, Onder de Linden, waar ik, den laatsten Zaterdag van een der wintermaanden, 's avonds te zes uren, eenige andere Berlijnsche wijsgeeren bijeenvond, de leden, namelijk, der bekende Philosophische Gesellschaft. Op genoemden dag komen deze heeren geregeld te drie uren samen, gebruiken een eenvoudigen Duitschen maaltijd, en brengen, bij wijze van dessert, een paar uren door met wijsgeerigen kout. Tweemalen was ik, niet hun gast aan tafel, maar hun toehoorder bij het geestelijk nagerecht. De oude heer Von Kirchmann presideerde, en leidde zelf de quaestie van den dag in, die „Dood en Onsterfelijkheid" tot onderwerp had. Von Kirchmann was vroeger voorzitter eener rechtbank in Silesië. Maar nadat hij eenmaal voor werklieden eene voordracht gehouden had over het Neo-malthusianisme, werd hij door de regeering voor een jury van collega's gedagvaard en door deze veroordeeld; had hij de quaestie enkel en alleen wetenschappelijk behandeld, men zou er niet aan

gedacht hebben hem lastig te vallen; maar dat hij onder de arbeiders propaganda had willen maken voor zijne denkbeelden, meende men niet te kunnen toelaten. Von Kirchmann werd dus afgezet, en houdt zich nu te Berlijn met wijsgeerigen arbeid onledig.

Van zijn voordracht herinner ik mij, dat ze niet veel nieuws bevatte, en van de discussie, die er op volgde, alleen dit: dat de tachtigjarige Michelet, een Hegeliaan van den echten stempel, niets dan „den Allgeist" onsterfelijk wilde verklaren; dat een geleerd mathematicus door de formule nul maal oneindig zoowel het geheim der geboorte van het individu wilde verklaren als de mogelijkheid, in enkele gevallen althans, van herleving der persoonlijkheid bewijzen; dat een theoloog zich verzette tegen de leer van de ondoordringbaarheid der atomen, door zich te beroepen op zijn kopje koffie, waarin het klontje suiker wel degelijk werd opgelost, en dat een paar andere heeren, de onsterfelijkheid onbewezen en onbewijsbaar achtend, haar toch ten slotte mogelijk verklaarden omdat zij wenschelijk was. Zoo kregen Hegel, Kant, Spinoza, zelfs Aristoteles hunne beurt in deze vergadering, die voor het grootste gedeelte uit hoogleeraren en leeraren is saamgesteld, en waarin ook een enkele dagbladschrijver zitting heeft. Prof. Pfleiderer zocht ik er te vergeefs.

Bij mijn tweede bezoek trof ik de heeren in groote opgewektheid bijeen. Er was een voordracht over Plato aangekondigd door Dr. Lasson, den bekenden rechtsfilosoof, maar men was midden onder den maaltijd tot de ontdekking gekomen, dat het genootschap dien dag juist twintig jaren bestaan had; en zoo werd de beloofde

alleenspraak door een rij van wijsgeerige toasten vervangen. Daar de soberheid der gasten en de eischen der eenvoudige gewoonte het niet oorbaar maakten om het geledigde halve fleschje moezelwijn door een tweede te vervangen, zoo werden de heildronken spoedig met ledige glazen uitgebracht; doch slechts te helderder klonk het geritsel van het kristal en het gulle, doch tevens diepzinnige, woord der sprekers. Men dronk op de nog aanwezige stichters, op de roeping der „Philosophische Gesellschaft" om in de bedrijvige maatschappij het denken in eere te houden, op het *τί* en het *ὅτι* van Aristoteles, — waarbij een volleerd filosoof zachtkens het hoofd schudde over de ketterijen of de naïeveteiten van den spreker, een nieuweling in het vak, — op Plato en Thomas van Aquino, — in wiens werken een der aanwezigen zoo goed thuis scheen te zijn dat hij den redenaar in het aangezicht weêrstond, en hem toevoegde: „nergens is zulk een denkbeeld in Aquinos' werken te vinden." Het was een aardig schermutselen, een gemoedelijk schitteren met eigen wijsheid en geleerde citaten, waarbij het vroolijk en broederlijk toeging, totdat het steekspel te acht uren met een idee van Plato en een woord van dank aan den voorzitter besloten werd.

Nu ik mijne woning op den stillen Hegelplatz te Berlijn wederom tegen de Parijsche boulevards verwisseld heb, bestaat er vooreerst geen kans om in een dergelijk wijsgeerig kringetje te verzeilen. De mannen die van Hegel en Spinoza heil verwachten, zijn in Frankrijks hoofdstad schaars te vinden, en ik vrees dat, zoo zij zich in het publiek vertoonden, Figaro of Charivari

spoedig het gansche heirleger der lachers tegen hen te wapen zou roepen. Het is waar, wij hebben hier nog altijd de stille secte der Positivisten, die met voorbeeldige trouw elken 4den September hun bedevaart doen naar het graf van Auguste Comte, in de naïeve verwachting dat éénmaal ook deze doode schitterend verrijzen zal en door het republikeinsche Frankrijk tot Messias zal worden uitgeroepen. Maar sints ik u het een en ander omtrent hunne leer en hun streven meedeelde is er weinig of niets in hun toestand veranderd. Hun eerwaardige patriarch, Pierre Laffitte, houdt des winters geregeld zijne voordachtcn, de laatste maal over „katholicisme en feodaliteit," en toen Gambetta begraven werd, volgden alle Comtianen den indrukwekkenden stoet, met een lijkkrans die opviel onder de schoonste welke het weenend Frankrijk nederlegde op het graf van den grooten patriot, en met een gevoel van rouw dat in diepte en oprechtheid slechts bij enkele vrienden van den overledene zijn wedergade vond.

De Positivisten rekenden op Gambetta voor den triomf hunner zaak; sints de geniale staatsman in het openbaar verklaard had dat Auguste Comte de grootste wijsgeer dezer eeuw mocht heeten, werd dit woord bij allerlei gelegenheden, nu eens als reclame voor Comte's werken, dan weer als een wachtwoord voor zijne leerlingen, ten aanhoore van het publiek herhaald. Gambetta was inderdaad hoogelijk ingenomen met Comte's beginselen, en hij rekende op den geleerden en beminnelijken Pierre Laffitte, wanneer eenmaal de tijd zou aanbreken om het stoffelijk en geestelijk leven der democratische maatschappij op vaster grondslagen te organiseeren. Maar

hij viel te midden van het strijdgewoel der politiek, en voor den rustigen arbeid waarmede hij zijn werk hoopte te kronen, schijnt het oogenblik verder dan ooit verwijderd.

Over de moderne protestanten heb ik niet veel, althans niets belangrijks te vermelden. Het blijkt hoe langer zoo meer, dat de richting die door hen vertegenwoordigd wordt, zij moge er allengs in slagen den uitwendigen toestand der Hervormde kerk in Frankrijk meer of min te wijzigen, volstrekt niet in staat is een sociale macht van eenige beteekenis te worden. Eigenlijk wil zij dit ook niet wezen. De kerk heeft altijd bij haar bovenaan gestaan, en in den kerkelijken strijd heeft zij hare beste krachten besteed en verspild. De held en martelaar der partij, Athanase Coquerel, had geweigerd met de kerk te breken, ook toen enkele verstandige vrienden er op hadden aangedrongen, dat hij buiten dien gewijden grond een vruchtbaarder bodem zou zoeken voor de vrije ontwikkeling zijner beginselen. En van deze gedragslijn hebben zijne volgers niet willen afwijken. De herovering der hun wettig toekomende plaats in de kerk hunner vaderen was en bleef het hoofddoel van hun strijd, een strijd waaraan allen konden deelnemen die, hoezeer ook van elkaar verschillend in hun beschouwing van godsdienst en christendom, hierin overeenstemden dat zij elken schijn of schaduw van eene verplichte geloofsbelijdenis ten eenenmale verwierpen. Daarom, toen in het vorige jaar de verkiezingen te Parijs voor een deel ten gunste der liberalen uitvielen, en toen prof. Viguié als predikant, zij het dan ook slechts als „pasteur auxiliaire,'' in de kerk van het Oratoire werd toegelaten, kon deze

gebeurtenis verheerlijkt worden als eene belangrijke zege, als een aanzienlijk deel van het loon dat de partij door haar geduld en hare volharding in ruime mate verdiend had. De gemeente onder het kruis kon haren last van de schouders werpen en het hoofd opheffen; de godsdienstoefeningen in de salle Saint-André werden overbodig verklaard; de heer Dide, de meest onkerkelijke der liberale predikers, beschouwde zijne taak als afgedaan, nam zijn ontslag, en zoekt nu aan de uiterste linkerzijde der Kamer van Afgevaardigden een zetel uit, dien eenige duizenden kiezers misschien lust zullen hebben voor hem te veroveren.

Men zou verkeerd doen met den Franschen liberalen deze gehechtheid aan hunne kerk al te zeer te verwijten. Nog daargelaten dat deze kerkelijke zin voor een goed deel niets anders is dan eene eerbiedwaardige piëteit voor de roemrijke „tradition huguenotte," zoo is het zeer de vraag of hunne beginselen, die, met bezadigdheid toegepast, der protestantsche kerk in Frankrijk werkelijk ten goede kunnen komen, ook daarbuiten een element van geestelijke ontwikkeling zouden kunnen wezen. Het Fransche volk is opgevoed zonder het protestantisme, de gewichtigste gebeurtenissen in het leven der natie zijn buiten den invloed van dezen godsdienstvorm tot stand gekomen; en terwijl de katholiek den protestant niet anders beschouwt dan als den vertegenwoordiger van een somber en bandeloos christendom, ziet de vrijdenker in den afstammeling der slachtoffers van den Bartholomeusnacht eenvoudig een achtenswaardig, schoon al te schroomvallig, bondgenoot in den anti-clericalen strijd. De Fransche protestant, zelfs de

orthodox, schaamt zich dit bondgenootschap niet. Hij heeft er belang bij, dat de Staat, op wiens geldelijken steun de leden der Hervormde kerk den grootsten prijs blijven stellen, zich zoo min mogelijk met geestelijke zaken bemoeie. Daarom is hij, geheel anders dan in Nederland, een groot voorstander van de nieuwe wet op het lager onderwijs en van de volkomen neutraliteit der staatsschool; een voorstander ook van de afschaffing der vaste aalmoezeniers aan de hospitalen en van de vervanging der geestelijke zusters door gewone ziekenverpleegsters. Al deze hervormingen komen hem en zijne vrienden ten goede, daar zij alle niet-katholieken beschermen tegen de overheersching van den priester en zijne trawanten.

Alvorens ik van de Parijsche protestanten afscheid neem, een enkel woord over hunne faculteit van godgeleerdheid, of liever, over het ontslag van den heer Maurice Vernes, die tot October van het afgeloopen jaar als maître de conférences aan die faculteit verbonden was. Het is u bekend dat de jeugdige geleerde zich heeft teruggetrokken ten gevolge van den indruk dien zijne openingsrede, bij den aanvang van den nieuwen cursus uitgesproken, op de overige leden der faculteit en op het publiek gemaakt had. De heer Vernes had zich in die rede een voorstander verklaard van de kritisch-naturalistische wijsbegeerte, en den godsdienst zoo gansch en al buiten elke philosofie willen houden, dat hij zelfs de uitdrukking niet geschroomd had: „een godsdienst die redelijk poogt te wezen, zal weldra ophouden een godsdienst te zijn.“ Later, toen zijne rede in druk verscheen, heeft hij haar op enkele punten gewijzigd. Van-

daar dat zij die haar alleen in dien vorm hebben leeren kennen, zooals onder anderen onze vriend Chavannes te Leiden [1]), de zaak niet hebben kunnen bezien gelijk zij die haar hebben hooren uitspreken. Chavannes trekt hevig te velde tegen den correspondent der Haarlemsche Courant, die van de geheele plechtigheid een zeer nauwkeurig verslag en van den indruk door de rede teweeg gebracht een zeer juiste voorstelling had gegeven. Zelf behoorde ik tot de genoodigden der faculteit; doch waarlijk, zoo ik u de geheele zaak nog eens beschrijven wilde, zou ik het onmogelijk anders kunnen doen dan door dien correspondent gedaan werd.

Het is nu eenmaal een feit, dat de Parijsche faculteit voor protestantsche godgeleerdheid in de eerste plaats eene kerkelijke, en slechts in de tweede plaats eene wetenschappelijke inrichting is; dat zij, belast met de opleiding van toekomstige predikanten, geroepen om verschillende richtingen te bevredigen, en bovendien gedwongen om, ter ondersteuning van hare leerlingen, aan te kloppen bij vermogende protestanten van zeer uiteenloopende denkwijze, van hare onderwijzers de grootste mate van bezadigdheid en van omzichtigheid mag verlangen. Daar de dertien leeraren, die den wetenschappelijken arbeid onder elkaar verdeelen, grootendeels tot de orthodoxe of tot de gematigd liberale partij behooren, zoo kan de faculteit in alle oprechtheid haren weg gaan en tevens aan hare roeping beantwoorden. Maar voor een radicalisme als dat van den heer Vernes, beter gezegd misschien, voor beschouwingen als die

1) Bibliotheek van Moderne Theologie en Letterkunde III, 4 blz. 573 vlgg.

welke de heer Vernes in zijne rede heeft ontwikkeld, is in haar midden geen plaats; en ik ben niet de eenige die er zich over verwonderd heeft, dat deze uitnemende geleerde het „éclat“ zijner „leçon d'ouverture" heeft afgewacht om eene inrichting te verlaten aan welke hij door zijne degelijke kennis wel uitnemende diensten kon bewijzen, doch wier ontwikkeling nooit evenwijdig kon loopen aan die zijner eigene wetenschappelijke beginselen.

Ik kan noch mag de persoonlijke motieven beoordeelen die er den heer Vernes toe genoopt hebben om eerst zich uit eigen beweging terug te trekken, en daarna liever af te wachten dat het ontslag hem meer of min werd opgedrongen. Maar wanneer Chavannes zegt: „door de zaak Vernes is het Fransche liberalisme twintig jaren achteruitgesprongen,“ dan geloof ik dat hij zich vergist ten opzichte van het standpunt waarop dat liberalisme vóór de zaak Vernes stond. Het is achteruit noch vooruitgesprongen, het heeft ons eenvoudig in de gelegenheid gesteld om de hoogte te meten waarop het staat, en waarop het, als ik wel zie, in Frankrijk alle reden heeft van te blijven staan.

Dat het daardoor, gelijk Chavannes meent, mannen als Colani, Réville, Pécaut, Jules Steeg, van zich zou vervreemd hebben, is ook maar ten halve waar. Réville is en blijft nog altijd de bekende Hugenoot die hij te Rotterdam was; hij moge, ter wille zijner betrekking aan het Collége de France, voor het oogenblik liever niet optreden als predikant, de kerk heeft zijne liefde behouden, en op dezen advokaat had Vernes waarlijk niet behoeven te rekenen. Pécaut heeft gevoeld dat hij aan Frankrijk veel grooter diensten kan bewijzen in zijne

tegenwoordige betrekking van inspecteur van het lager onderwijs en directeur der normaalschool voor onderwijzeressen te Sceaux, dan hij het vroeger deed als rustend predikant. Jules Steeg is niet de eenige die liever in het Palais Bourbon zetelt en daar nuttiger werkzaam meent te kunnen zijn dan in eene kleine protestantsche gemeente. En wat Colani betreft, ik heb alle reden om te betwijfelen, of de conservator der Universiteitsbibliotheek te Parijs zich nog wel gaarne den tijd herinnert dat hij moderne theologie doceerde aan de theologische faculteit te Straatsburg, en of het pistoolschot van zijn oud-leerling Vernes, indien het zijn oor al bereikt heeft, nog wel eenige aandoening bij hem heeft opgewekt. In Nederland moge het radicale modernisme nog reden hebben om zijne plaats in de kerk te willen handhaven, en om in gemoede te meenen dat recht, plicht en smaak die handhaving eischen, in Frankrijk ligt zijn arbeidsveld niet op kerkelijk terrein.

Wat mij hoe langer zoo meer treft, wanneer ik poog de beweging der geesten in mijne tegenwoordige omgeving te volgen, het is dit, dat de politiek de eigenlijke godsdienst der Franschen is, dat de diepe vereering, de innige belangstelling, de hartelijke toewijding, de vurige geestdrift, die het eigenaardig karakter uitmaken van het godsdienstig leven, hier gericht zijn op nationale triomfen en politieke idealen. Bij de katholieken komt dit minder uit, omdat voor dezen de kerk het eigenlijke voorwerp van hun godsdienst is; en toch, de Fransche katholiek ijvert misschien minder voor paus en priester dan voor den koning bij Gods genade en tegen de „atheïstische Republiek". Maar bij hen die

gebroken hebben met den positieven godsdienst waarin zij zijn opgevoed, treedt dit nationaal en politiek karakter van hunne ernstigste en diepste aandoeningen helder aan het licht. Wel hebben zij in hun geest iets overgehouden dat de plaats inneemt der oude dogmatiek: bij den een is dit eene meer of minder spiritualistisch gekleurde wijsbegeerte, een stukje metafysica, bij den ander een stelsel negaties, die hij doopt met den naam van „doctrines de la libre pensée," terwijl een derde zich met een rustig, of ook een onrustig, scepticisme tevreden stelt. Maar deze filosofische overtuigingen oefenen weinig of geen invloed op het leven; zij behooren tot het gebied van het denken; het gemoed staat er buiten. Francisque Sarcey schreef in een zijner brieven uit Amsterdam, dat in Nederland de clericale strijd onder anderen hierom minder hevig woedde dan in Frankrijk, omdat de moderne predikanten „een religieusen tint weten te geven aan de leerstellingen der vrije gedachte." Op de juistheid dezer omschrijving van het eigenaardig streven onzer Nederlandsche „modernen" is zeker wel wat af te dingen. Maar de uitdrukking is karakteristiek tot kenschetsing van den Franschen „libre penseur."

Wilt gij den eigenlijken godsdienst van dezen leeren kennen, hoor hem dan gewagen van de grootsche roeping zijner natie; zie hem weenen en toornen over de weggerukte provinciën; bespied hem wanneer hij met zijne schitterende rouwkransen Gambetta's lijkstoet volgt, of een omfloersd vaandel nederlegt op het beeld der stad Straatsburg in een der hoeken van de Place de la Concorde; let op zijn geestdrift, wanneer hij spreekt over de helden van den voortijd, wanneer hij de mannen der groote

Revolutie als halfgoden verheerlijkt; volg hem, wanneer hij met zijne vrienden opgaat ter stembus, of wanneer hij zijne toebereidselen maakt voor de nationale feestviering van 14 Juli. Zoudt gij niet zeggen, dat hij aan wonderen gelooft, wanneer hij zijne politieke hersenschimmen uitgeeft voor zeer bereikbare idealen, aan eene onbevlekte ontvangenis, wanneer hij zweert bij de vlekkelooze heiligheid zijner Republiek, aan eene wederopstanding der dooden, wanneer hij den tijd reeds aanwijst waarop de Elzas en Lotharingen aan het treurende Frankrijk zullen worden teruggegeven?

Het is opmerkelijk dat, zoodra een nationale gedenkdag gevierd wordt, zoodra een nationaal monument wordt onthuld, zoodra de democratische republiek reden heeft om op een nieuwen zege zich te beroemen, alle officiëele en niet-officiëele sprekers, van den president-minister af tot aan den redacteur van het Petit Journal toe, onwillekeurig in den religieusen stijl vervallen en zich uitdrukken op eene wijze die de Parijsche „blagueur", met een enkel woord, „pontifiëeren" noemt. Men heeft mij verteld, dat in sommige republikeinsche kringen de geboorte van een kind gevierd wordt door eene plechtigheid die aan den doop herinnert, en waarbij enkele sprekers, onder anderen Gambetta's vriend de deftige Spuller, als echte „pasteurs" fungeeren. Een tijdlang heeft men geregelde politieke bijeenkomsten georganiseerd op Zondag, die niet maar alleen door het uur waarop zij gehouden werden ware godsdienstoefeningen geleken; en de groote beteekenis der burgerlijke begrafenissen als politieke demonstraties behoef ik slechts even in herinnering te brengen, om te doen zien dat,

zoo de priester bij den dood gemist kan worden, hijzelf en zijne ceremonies er werkelijk door iets anders vervangen zijn 1).

---

1) Juist dezer dagen bevatten de dagbladen het verhaal eener zoogenaamde „burgerlijke doopplechtigheid” die te Marseille heeft plaats gehad.

De jonggeborene, met een frijgische muts getooid, is op een driekleur nedergelegd en zoo aan de verzamelde familieleden en vrienden voorgesteld. Daarbij heeft hij zijn naam ontvangen, terwijl de ouders en met hen de peter en de meter, de verplichting op zich hebben genomen om het kind op te voeden als een braaf patriot en een trouw republikein. De afgevaardigde van het departement du Var heeft door eene rede de plechtigheid opgeluisterd, die met een feestmaal besloten is.

Het dagblad *Le Temps*, dat grootendeels door Protestanten geredigeerd wordt, stak den draak met deze vertooning. Dat er „burgerlijke begrafenissen zijn, zeide dit blad, is natuurlijk; want als een mensch gestorven is moet hij begraven worden. Maar een „burgerlijke doop” achtte het onzin; de doop was nu eenmaal eene kerkelijke plechtigheid, die het dwaas zou wezen te willen ontkerstenen.

Tegen deze beschouwingen kwam Francisque Sarcey in den *XIXe Siècle* krachtig op. Volgens hem is de katholieke doop slechts de eigenaardige godsdienstige wijding, volgens de regelen eener bepaalde kerk, van eene daad, de naamgeving van het kind, zijne intrede in den kring van familie, vrienden en landgenooten, die een zuiver leeken-karakter draagt en die men dus zeer gevoeglijk door eene bijzondere plechtigheid kan opluisteren. „Om den naam van burgerlijken doop kan men lachen”, zegt deze journalist; maar de zaak is voortreffelijk en zeer redelijk. Wat belachelijk moet heeten het is dit: „dat huisvaders die geen aasje geloof meer hebben hunne kinderen door een priester laten doopen, en dat een peter, namens dit kind, de formules van het Credo opzegt, die voor hem slot noch zin hebben.” Hij spoort de republikeinen aan om, op het voetspoor der kerk, en in navolging van de wijze waarop het christendom vroeger gehandeld heeft met de heidensche feesten, de belangrijke gebeurtenissen van het leven door zuiver menschelijke en republikeinsche plechtigheden op te luisteren. „Het volk”, zegt hij aan het slot van zijn voortreffelijk artikel, „heeft feesten, zinnebeelden, uitwendige teekenen noodig om de ideeën tastbaar te maken. Wij moeten

Ik ontving dienzelfden indruk in zeer sterke mate toen ik kennis nam van de zoogenaamde „Manuels d'instruction morale et civique," die, naar aanleiding der nieuwe wet op het lager onderwijs, op de scholen in gebruik zijn genomen en die, zooals gij weet, zulk een hevigen storm hebben doen losbreken in het clericale kamp. Het is waar, twee van de schrijvers dier leesboekjes, de afgevaardigden Compayré en Jules Steeg, hebben in hunne handleidingen een plaatsje ingeruimd aan de metafysica, en een paar spiritualistische leerstukken ten beste gegeven; de wet gaf hun hiertoe het recht, daar zij immers ook, op voorstel van Jules Simon, de leer der plichten jegens God in het programma der school-moraal had opgenomen. Maar deze hoofdstukken staan geheel op zichzelve en hebben voor de algemeene strekking van dat onderwijs dat in die boekjes gegeven wordt eigenlijk niet de minste beteekenis; zij zouden zonder schade kunnen worden weggenomen. Het zwaartepunt van het onderwijs ligt in de vorming van den jeugdigen Franschman tot een warm en trouw patriot, een eerlijk en vurig republikein. Het uitnemendste van al deze leesboekjes — dat den prijs volkomen verdient dien het van de Académie française verworven heeft —

---

aan het christendom zijne feesten ontnemen en ze van een nieuw merk voorzien. Op dit standpunt kan ik niet anders dan de pogingen toejuichen die op velerlei plaatsen gedaan worden om het huwelijk, de begrafenis en de naamgeving door onkerkelijke plechtigheden op te luisteren".

Ziedaar dus ook de naam van Francisque Sarcey genoemd onder de Parijzenaars die ijveren voor de uitnemende zaak van een gezond, echt nationaal idealisme.

is dan ook dat van den heer Charles Bigot, „Le petit Français" geheeten, waarin van metafysica geen spoor is te vinden, waarin omtrent leven en dood geen enkele bovennatuurlijke bespiegeling ten beste gegeven wordt, maar waarin over Frankrijks verleden, Frankrijks grootheid, bovenal ook Frankrijks ontwikkeling, en zelfs — ofschoon al te kort — over Frankrijks gebreken gesproken wordt op een toon, die in kracht en verhevenheid voor de meest welsprekende predikatie niet behoeft onder te doen, en die den naam van stichtelijk, in den goeden zin, ten volle verdient. De lezing van dit boekje beveel ik ten zeerste aan aan allen die eens een uitnemend en ernstig vertegenwoordiger willen hooren van hetgeen een spotter „Frankrijks modernen volksgodsdienst" zou kunnen noemen, doch hetgeen ik liever aanduid als het „nationaal en politiek idealisme" der besten onder de tegenwoordige Fransche republikeinen.

Ik zou naast Charles Bigot nog onderscheidene andere vertegenwoordigers dezer richting kunnen noemen. Doch slechts één naam wil ik nog naast den zijne plaatsen; het is die van James Darmesteter. Ik noem dezen schrijver, omdat hij aan enkele mijner lezers misschien reeds bekend is als de auteur van een merkwaardig en aangrijpend gedicht „La chute du Christ," waarop ik verleden jaar in Los en Vast de aandacht mijner landgenooten heb gevestigd, en omdat hij weldra, als lid van het Orientalisten-congres Nederland zal bezoeken, en dus licht in de gelegenheid zal zijn met u of met eenige uwer vrienden kennis te maken. Prof. James Darmesteter, die nog zeer jong is, bekleedt als beoefenaar van het Zend, dat hij aan de École des Hautes

Études doceert, onder de taalgeleerden een eersten rang. Ook de „Société des Etudes Juives" telt hem onder de voornaamste medewerkers van haar maandschrift. Bovendien heeft hij over de nieuwere letterkunde, met name over Shakespeare, hoogst belangrijke studiën uitgegeven. Eindelijk is hij een bijzonder warm patriot, en leverde hij als zoodanig zijn aandeel aan de nationale opleiding der jeugd door de uitgave van „Lectures patriotiques." [1]) Het is jammer dat deze hoogst talentvolle schrijver en bescheiden geleerde niet de man is om ook met het woord actief onder zijne medeburgers op te treden; ware zijne persoonlijkheid voor eenige andere tribune dan de studeerkamer en den vriendenkring geschikt, ik geloof dat hij tot de machthebbenden onder zijne tijdgenooten behooren zou. Laast gij zijn artikel over Jeanne d'Arc in de Nouvelle Revue van 1 Juli ll.? Het slot klinkt als het programma van een nieuwen godsdienst. Laat mij er enkele volzinnen uit overschrijven. „Een volk kan slechts leven door een boek of door eene persoonlijkheid. Het boek hebben wij niet meer, daar wij niet meer gelooven; maar wij hebben de persoonlijkheid, het is Jeanne. Thans, nu het volksleven een nieuwe phase van ontwikkeling is ingetreden door de opleiding der jeugd tot staatsburgers [2]), moet het leven dier heldin een leerschool en een voorwerp van overpeinzing wezen voor iederen Franschman en voor elke Fransche vrouw, gelijk het leven van Jezus en Maria dit waren

---

[1]) Onder den pseudoniem J. D. Lefrançais.

[2]) „A cette heure, où la conscience nationale se refait par l'éducation civique."

voor ieder christen en voor elke christin. Haar leven en haar beeld moeten doordringen in iedere hut en in iedere werkplaats; de geslachten die onder haar oog geboren en opgevoed worden, zullen krachtiger en edeler zijn dan die welke zijn opgegroeid onder het beeld van Napoleon. Jeanne d'Arc is niet het eigendom vàn het oude Frankrijk; zij behoort het eeuwige Frankrijk toe. Onder de katholieke formules van de taal die zij sprak, klinkt het eeuwige en algemeene woord der gerechtigheid, der zelfopoffering en der liefde even klaar en zacht als het ooit geklonken heeft op aarde; en in haar zal het geslacht dat thans geboren wordt, zijn toekomst even goed leeren verstaan als zijn verleden. In de achttien eeuwen onzer geschiedenis zijn slechts twee jaartallen: 1429 en 1789, Jeanne d'Arc en de Revolutie. De gansche opleiding van onzen tijd laat zich samenvatten in deze twee woorden; door deze zal Frankrijks toekomst vervuld worden: de geest der revolutie en de ziel van Jeanne d'Arc. Hier zal ook de kunst vinden wat zij sints jaren te vergeefs zocht, hare Fransche Republiek. Wie zal ooit gelooven, dat de robuste matrone met de frygische muts getooid, de godin der Rede van 1794, voor goed op onze openbare pleinen verrijzen zal als het esthetisch zinnebeeld der Republiek van welke Frankrijk droomt? De kunst kan immers alleen van het schoone leven. „La bonne Lorraine", de ideale Fransche vrouw, zij alleen zal aan den Phidias dien wij verwachten het symbool leveren van de Republiek der kunst. Kunstenaars, neemt den beitel ter hand! Uit honderd mislukte proeven zal het marmer te voorschijn komen dat een waardig zinnebeeld zal toevoegen aan den gods-

dienst der volken. Aan de voeten van dit beeld zal die verzoening van verleden en toekomst plaats grijpen die, op straffe van ondergang, het werk moet wezen van het einde onzer eeuw. De Republiek der Fransche kunst is eene Jeanne d'Arc onder de plooien der driekleur."

Men kan glimlachen over dit nationaal en politiek idealisme van het Frankrijk onzer dagen, men kan beweren dat de tijd der volksgodsdiensten voorbij is, dat het absolute, hetwelk alleen onze vereering ten volle verdient, hooger staat dan dit stukje ideaal van één volk en één tijd. Men kan zelfs opmerken — en de juistheid dier opmerking wil ik niet loochenen — dat op die wijze de Duitscher wordt gelijkgesteld met den Antichrist, en dat het algemeen stemrecht tot de waarde eener godspraak verheven wordt. Maar wie oog heeft voor de behoefte aan idealisme in onze dagen en voor de groote moeielijkheid om iets groots en goeds voor het oude en verouderde in de plaats te stellen, die moet hartelijke sympathie gevoelen voor deze beweging.

Men bedenke ook dat het Frankrijk onzer dagen zich in bijzonder gunstige omstandigheden bevindt om een dergelijk idealisme aan te kweeken. Het heeft nationale herinneringen die in de geschiedenis der wereld meer beteekenen dan die van eenig ander volk ter wereld; het bezit een regeeringsvorm nog jong genoeg om met geestdrift te worden verdedigd, en die, ideaal opgevat, de beste uitdrukking is van het modern bewustzijn; het heeft democratische instellingen die bijzonder geschikt zijn om een edel gemeenschapsgevoel levendig te houden bij de leden eener zelfde natie; door de macht van zijn taal en zijne zeden oefent het

eene wereldheerschappij uit, die een waarborg mag heeten, zooal niet tegen ijdele zelfvergoding, dan toch tegen bekrompen isolement; bovenal, het gevoelt nog altijd den druk der vernedering die het, twaalf jaren geleden, ondergaan heeft, en nog altijd schreien de tranen van den Elzas en Lotharingen ten hemel, nog altijd roepen de verbannen broeders om terugkeer in den schoot van het oude vaderland.

Waarlijk, hier is genoeg aanwezig om geestdrift te wekken en zelfopoffering te kweeken, genoeg om den verlammenden invloed van het scepticisme te neutraliseeren en om de oude aandoeningen van den godsdienst, vertrouwen, liefde en hoop met nieuwe, frissche kracht te doen herleven. Wat mij betreft, zoo ik Franschman ware, ik zou geen anderen godsdienst wenschen te hebben dan dezen. En wanneer ik zie hoe in Nederland het politieke leven sluimert; hoe daar het liberalisme eenheid, veerkracht en overtuiging mist; hoe het volk zich nog altijd opwindt voor een verouderd calvinisme, en van het moderne leven zoo goed als niets begrijpt; hoe de naaste toekomst schijnt toe te behooren aan richtingen die wetenschappelijk veroordeeld zijn en die slechts door inconsequenties, compromissen en valsche beloften den indruk kunnen maken alsof zij werkelijk eenige waarde hadden voor de tegenwoordige eischen der maatschappij, hoe de schoone en in alle oprechtheid gekoesterde verwachtingen der modern godsdienstige richting op niets zijn uitgeloopen, hoe het oude koningshuis op dit oogenblik geene andere aandoeningen kan wekken dan eene kalme en vriendelijke sympathie, — dan betwijfel ik zeer of wij wél zullen doen met de

Fransche vrijdenkers om de bekrompenheid van hunnen godsdienst te smaden en ons te beroemen op de meerdere diepte onzer wijsbegeerte en de meerdere verhevenheid onzer „algemeen menschelijke“ en „zuiver zedelijke“ idealen.

Ik weet niet, Amice, of deze en dergelijke ontboezemingen wel op hare plaats zijn in eene „Stem uit Parijs.“ Misschien had ik mij moeten bepalen tot het weerkaatsen der geluiden die om mij heen weerklinken. Zoo ik ten onrechte uit mijn rol van echo vervallen ben, mogen uwe vrienden het mij vergeven. Er zijn nu eenmaal echo's die meer zeggen dan men hun toeroept; dit ligt aan hun eigen ontvankelijkheid. Doch ten einde niet onder dezen indruk van indiscretie mijne lezers te verlaten, wil ik ten slotte nog eens tot mijn eigenlijke rol terugkeeren.

Wat ik ditmaal verneem zijn zonderlinge geluiden: een turksche trom, een cornet à piston, een triangel en een harmonium, vermengd met gezangen en gebeden, met een zalvenden preektoon en een Engelsch accent. Het is de taal die in de godsdienstoefeningen van het Reddingsleger op den Quai de Valmy gehoord wordt. Ik heb éénmaal eene dier plechtigheden bijgewoond en éénmaal de jeugdige maréchale, Miss Catharina Booth, persoonlijk ontmoet. Wat zal ik zeggen van dit luidruchtig methodisme? Ach, ook deze menschen hebben iets nieuws gezocht, en daar hunne dogmatiek zoo oud is als die der Dordtsche vaderen, zoo hebben zij een uniform aangetrokken, een krijgsmarsch aangeheven en aan een troepje blonde Engelsche meisjes de taak opgedragen om de wereld te bekeeren. Ik moet echter

toegeven dat de eigenlijke excentriciteiten van den generaal en zijn staf te Parijs achterwege blijven. Wanneer gij een troepje juffertjes op den boulevard hebt ontmoet, die, met een S op de paarsche kraag van haar manteltje, u een nummer aanbieden van het blad „En avant!"; wanneer gij op de estrade van het zaaltje op den Quai de Valmy een troepje domme gezichten hebt aanschouwd, die de keurbende der nieuwbekeerden moeten voorstellen, en vóór deze, op den eersten rang, de slanke maréchale met haar fijn besneden gelaat en haren dweepachtigen blik, omgeven door een beminnelijk troepje jongelui, officieren en onderofficieren van het leger; wanneer gij de aanvoerster hebt hooren bidden en preeken, altijd weer over de dreigende hel, de vreeselijke zonde en den reddenden Heiland; wanneer gij een jong werkman hebt hooren verhalen hoe hij Jezus gevonden heeft en thans water drinkt in plaats van wijn, — dan hebt gij zoo ongeveer alles vernomen wat hier van deze beweging te vernemen is.

De maréchale en hare vriendinnetjes zijn lieve menschen, wier geest gansch en al beheerscht wordt door de oude voorstelling, dat de wereld in den booze ligt en dat de dood voor elken onbekeerde den toegang opent tot de kaken van den eeuwigen afgrond, en die nu, van wezenlijke menschenliefde doordrongen, door heiligen ijver gedreven, geen moeite te veel achten om de zielen hunner medemenschen van het verderf te redden.

Te Parijs is het sukses der onderneming niet groot. Het Fransche volk lacht gaarne, en op iedere samenkomst is licht een spotter te vinden die, als hij hoort

spreken van de weegschaal waarin God de menschen eenmaal wegen zal, halfluid zegt: „evenals in de Champs Élysées," of die, als hij de verschrikkingen van het laatste oordeel hoort afschilderen, opmerkt, dat de heer Jules Grévy er wel bij zal zijn om de arme zondaars te gratiëeren. Volgens Miss Booth heeft het Reddingsleger in de lagere standen vele recruten aangeworven, en in menig werkmansgezin heeft de persoonlijke invloed der officieren orde en vrede doen terugkeeren. Over de sympathie die de beweging in de hoogere standen, met name in de orthodox protestantsche kringen heeft ontmoet, was de kloeke maréchale vrij wat minder voldaan. Het komt mij dan ook voor dat Alphonse Daudet in zijn „Evangéliste" veel meer de eigenaardigheden van het Engelsche Reddingsleger dan die van de een of andere Parijsche secte heeft geteekend. Menigen trek uit zijn boeienden roman zou men elders dan in de samenkomsten van den Quai de Valmy te vergeefs zoeken.

Ik vrees dat de aanvoerders, die de courtoisie van het Fransche volk ten zeerste roemen, en haar eene vertroosting achten na de ruwe beleedigingen waarop zij in Zwitserland onthaald zijn geworden, in dit land van rationalisme en goeden smaak weinig bijval zullen oogsten; en de vurige wensch dien Miss Booth mij bij het afscheid medegaf, dat ook de journalisten bekeerd mochten worden, zal wel voor goed onverhoord blijven. Voor vele individuen moge haar arbeid werkelijk een zegen zijn, de maatschappij is hier te modern, te praktisch, te weinig geneigd om de nieuwere beschaving tegen wat ouderwetsche mystiek te ruilen, dan dat zij zich door een troepje blonde meisjes den weg des heils

zou laten wijzen. Hare verschijning te Parijs is geene gebeurtenis, zij is eenvoudig eene curiositeit: „Nous n'arriverons jamais," schreef een Fransch journalist, „à prendre l'Armée du Salut au sérieux."

En nu, Amice Redacteur, eindig ik mijn al te lange epistel met de belofte, om ter wille uwer lezers, wier belang hier trouwens geheel en al samenvalt met mijne eigene belangstelling, de religieus-politieke beweging in het moderne Frankrijk in het oog te houden. Mocht er zich in deze richting iets nieuws voordoen, wees verzekerd dat ik het zal opmerken, en dat ik verhalen zal wat ik zag of hoorde. Van alle geestelijke stroomingen waarbij ik u ditmaal even deed stil staan is zij, naar ik geloof, de eenige die wezenlijk verdient dat wij haar met opmerkzaamheid en met sympathie blijven volgen.

Dus, tot weerziens.

Geheel de uwe

A. G. van Hamel.

Parijs, Augustus 1883.

EEN VRIENDELIJK VERZOEK.

Aan Prof. Dr. J. C. Matthes,
te Amsterdam.

Hooggeleerde Heer!

Gij hebt in de laatstverschenen aflevering van deze Stemmen 1) een eerste artikel geschreven betreffende Het Christendom der eerste eeuw en met name over „De verhouding tusschen Joden en Christenen.“ Gij meent over dit onderwerp „iets nieuws“ te kunnen zeggen en bedoelt daarmede natuurlijk iets, dat niet alleen nieuw is, maar ook waar en daarom aller aanneming waardig. Gij hebt dit terrein gekozen voor het wereldkundig maken uwer ontdekkingen, op verzoek van de Redactie. Haar te weigeren wat zij u beleefd kwam vragen, wildet gij niet. Dat pleit voor uw goedhartigheid. Bovendien is nu de schuld tot op zekere hoogte van u af en op haar schouders geladen, indien zich wederom — en nu ten derdemale in de-

1) 1883, bl. 145—165.

zelfde zaak — een gemompel van afkeuring in den lande mocht laten hooren, omdat diep ingrijpende vragen in populairen vorm en dus zonder de noodige wetenschappelijke bewijsvoering worden besproken, voor een rechtbank, die kwalijk tot oordeelen bevoegd kan worden geacht. De Redactie, die u tot spreken drong, kunt gij beweren, moet maar weten wat al dan niet geschikte lektuur is voor de lezers van haar tijdschrift; wij kunnen en mogen niet treden in haar rechten, noch ons aanstellen als rustten op ons haar plichten. Daarbij hadt gij geen minderen dan uw ambtgenooten Dr. A. D. Loman en Dr. A. Pierson tot voorgangers! Zij hebben u, tegenover hetzelfde publiek, waarvoor gij zijt opgetreden, het voorbeeld gegeven van het mededeelen hunner voor als nog volstrekt onbewezen stellingen omtrent het oudste Christendom.

Nu heeft Prof. Loman later in het Theologisch Tijdschrift een begin gemaakt om zich voor te bereiden op de te leveren wetenschappelijke bewijzen voor zijn nieuwe inzichten en opvattingen. Dr. Pierson is daarmede nog niet begonnen, voor zoover mij bekend is, doch verrast ons misschien eerstdaags met een boek, dat veel te denken en veel te onderzoeken geeft.

En gij? .... hebt wellicht overtuigende betoogen ter perse gelegd, die ons eerlang vrij wat op de studeerkamer te verwerken zullen geven.

In dat geval: houd mij mijn voorbarigheid ten goede en gedenk, ter mijner verontschuldiging, het u welbekende feit, dat gij de bedoelde betoogen niet met zooveel woorden ons hebt toegezegd. Doch zijn zij, naar uw plan tot heden, misschien niet zoo spoedig te ver-

wachten in den handel, omdat zij nog slechts leven in uw brein; eilieve, wil dan hun geboorte in de wereld buiten u, zooveel dat mogelijk is, verhaasten. Zelfs al moest dientengevolge de voorzetting uwer artikelen in de Stemmen eenige vertraging ondervinden. Ik vertrouw dat de geachte Redactie, wier ontzag en liefde voor de wetenschap ons bekend zijn, daarmede vollen vrede hebben en haar lezers, zoo noodig, wel tot het oefenen van geduld bewegen zal.

Wat toch is het geval?

Gij rekent op „tegenspraak" en zult gaarne u van dwaling laten overtuigen. Maar wie zal u tegenspreken, of durven beweren, dat gij dwaalt, zoolang men uw gevoelen slechts hoogst oppervlakkig kent en schier niets weet van de gronden, waarop het rust? Tegenover uw verzekeringen andere, even zoovele of nog meer onbewezen stellingen te plaatsen; niets is gemakkelijker dan dat. Maar wie zal zich daaraan wagen, terwijl hij gevaar loopt in wetenschappelijken zin vernietigd te worden, zoodra gij maar eens werkelijk uit den hoek komt om den ingebeelden tegenspreker het verdiende pak te geven?

Het is waar, gij zegt even, bl. 147: „nu vang (ik) het critisch onderzoek aan." Maar die woorden behooren natuurlijk in een populair opstel cum grano salis te worden verstaan en allerminst letterlijk. Gij zoudt de laatste zijn om te ontkennen, dat hetgeen op die woorden volgt even veel gelijkt op een kritisch onderzoek in den wetenschappelijken zin dier uitdrukking, als een volksvoorlezing over de wonderen der elektriciteit op een verhandeling over datzelfde onderwerp in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

Gij hebt een opvatting betreffende de verhouding tusschen Joden en Christenen in de eerste eeuw, afwijkende van de traditioneele. Gij deelt ons mede, dat het oude gevoelen: die verhouding was van den aanvang af een vijandige, steunt op hetgeen dienaangaande hetzij opzettelijk geleerd, hetzij blijkbaar ondersteld is in de Handelingen der Apostelen, in de hoofdbrieven van Paulus, op een zekere bladzijde bij Eusebius en op ééne bij Tacitus. Dan stipt gij het een en ander aan van de redenen, waarom naar uw oordeel niet één dezer vier getuigen ons vertrouwen zou verdienen. Maar gij laat ons niet zien, dat die redenen niet alle, of voor een deel, uit de lucht zijn gegrepen en, integendeel, door elken onbevooroordeelde, zoo hij ze slechts kent, zullen worden aanvaard. Wij weten nu wel, in welke richting gij u beweegt met uw denken over het oudste Christendom; maar niet of wij verantwoord zijn, indien wij u volgen. Het is toch niet genoeg, te vertrouwen op uw waarheidszin en op uw wetenschappelijk karakter, om ons gerust, als met blind geloof, aan uw leiding te durven overgeven. Gij zelf erkent de mogelijkheid, dat gij dwaalt. Wil ons dan helpen, dat wij in staat worden gesteld, zelfstandig te oordeelen over de juistheid of onjuistheid uwer meeningen.

Ik dring daarop aan, met te meer nadruk, omdat gij wilt voortbouwen in uw volgende artikelen op wat gij in dit eerste een reeds verkregen „resultaat'' noemt. Waarlijk, dat is van ons ontzag voor de deugdelijkheid uwer in portefenille of in het hoofd sluimerende wetenschappelijke bewijsvoering van het nieuwe dat gij ons wilt aanbevelen, wel wat veel gevergd. Vooral als wij

denken aan het voornaamste punt in deze kwestie. Dat schuilt niet — gij stemt het mij toe — in de tegenspraak door u opgemerkt bij Eusebius; noch in de ongeloofwaardigheid door u ten laste gelegd aan Tacitus, voor zoover hij met zijn mededeelingen u in den weg schijnt te staan; noch in het onhistorisch karakter der Handelingen, door u bij vernieuwing aan de kaak gesteld, hoewel slechts met de oude en — volgens de nieuwste opvattingen; denk aan de H. H. Straatman en Loman — ten deele reeds verouderde hulpmiddelen; maar in ons oordeel over de echtheid of onechtheid der Paulinische brieven, met name der vier hoofdbrieven: Rom., 1 en 2 Kor. en Gal.

Prof. Loman heeft deze vier, evenals de andere negen — niet zeven; de letterzetter liet u, bl. 153, de brieven aan de Thessalonicensen over het hoofd zien — onecht verklaard. Wij wachten nog altijd, gelijk gij weet, en natuurlijk geduldig, op het bewijs voor het recht dier verklaring. De hoogleeraar gaf tot heden slechts, om zijn eigen woorden te gebruiken, „voorbereidende onderzoekingen." Van het bewijs ontvingen wij nog niet meer dan de herhaalde verzekering, dat wij het zullen ontvangen; alsmede tamelijk uitgewerkte pogingen om er ons belust op te maken. Die laatste hebben op u een „diepen indruk" gemaakt. Ik zou haast zeggen: op wien niet? Maar wat bewijst dat? Wat meer, dan dat Prof. Loman de kunst verstaat om onzen wetenschappelijken honger te prikkelen? Maar ook, dat hij dien in den door hem bedoelden zin zal bevredigen? Gij beantwoordt die vraag evenmin toestemmend als iemand ter wereld.

Gij verhaalt met ingenomenheid, dat het u ging als Dr. Joël uit Breslau. Dus meent gij ook, „dat alleen hardnekkige vooroordeelen het aanvaarden der onechtheids-hypothese in den weg staan"? Wederom : wat bewijst dit groote woord van den Joodschen geleerde? Welke kracht schuilt daarin ten bate der nog niet wetenschappelijk toegelichte en nog slechts op den weg der bewijsvoering gebrachte stellingen van Prof. Loman? Mij dunkt, die kracht is al even gering als de tegenovergestelde, ontwikkeld in een paar andere groote woorden, onlangs in Pünjer's Theologischer Jahresbericht tot ons overgewaaid en mede afkomstig uit hooggeleerde Duitsche monden. Daarmede wordt onze Loman uit de hoogte veroordeeld. Toch zult gij niet zeggen, dat deze rechters, Prof. Holtzmann te Straatsburg en Prof. Lüdemann te Kiel, hetzij krachtens hun wetenschappelijk verleden, hetzij met het oog op de studievakken, waaraan zij gewoon zijn al hun krachten te wijden, minder in deze tot oordeelen bevoegd zijn dan gij en Dr. Joël. Doch, gij zijt het wederom met mij eens, deze dingen kunnen niet worden uitgemaakt bij meerderheid van stemmen, noch met een beroep op de meest gezag hebbende mannen onder de priesters der wetenschap ten onzent of in den vreemde. Prof. Scholten heeft ons het voorbeeld gegeven, hoe men, tegen Loman partij kiezende, behoort op te treden; Meyboom en van Loon hebben ons laten zien, welke houding betaamt aan hen, die steenen willen aandragen voor den opbouw van den nieuwen, door Loman ontworpen hypothesen-tempel.

Gij zult bij deze wakkere mannen niet achter willen

staan. Waar zij nog aarzelen; gij weet waarheen gij u hebt te wenden. Gij schrijft, bl. 153 „Naar mijne innige overtuiging staat de authentie dezer geschriften (de Paulinische hoofdbrieven) alles behalve vast."

Welnu, geef rekenschap van díe overtuiging. Gij zijt velen, misschien allen, wellicht zelfs prof. Loman vooruit. Hij is nog niet gereed; gij, naar het schijnt, wel. Voor de zaak zelf, is dit van het hoogste gewicht. Gij hebt, mogen wij uit een en ander afleiden, reeds voordat Loman zijn hoofddenkbeelden publiek maakte, soortgelijke overwegingen en inzichten gehad; althans gij hebt nu dienaangaande een „innige" en dus — wie mag van u iets anders verwachten? — een op deugdelijke, wetenschappelijke gronden rustende „overtuiging."

Indien gij aan mijn vriendelijk, maar dringend verzoek gehoor wilt geven, gij zult — dit durf ik verzekeren — niet alleen mij, maar zeer velen met mij bijzonder aan u verplichten. Prof. Loman, waag ik te onderstellen, zal het u niet euvel duiden, indien gij op die wijs hem vóór zijt en misschien wel een deel van den arbeid uit de hand neemt.

Vergun mij nog een paar vragen. Vergeleken bij het groote beroep, dat ik doe op uw bereidwilligheid om anderen voor te lichten, betreffen zij slechts kleinigheden. Wellicht beantwoordt gij ze van zelf bij de gewenschte gelegenheid, dat wij u wederom hooren, en dan als gids in de velden der Nieuw-Testamentische kritiek!

Terwijl gij in den trant der groote Tubingers den vinger legt op het onhistorisch karakter van de Handelingen der Apostelen, zegt gij o. a. van Petrus en Paulus, bl. 148, dat zij „in de werkelijkheid nog al

verschild moeten hebben." Dat laat zich in den samenhang wel hooren. Maar hoe kunt gij zoo spreken, nu gij u hebt geschaard aan de zijde van Loman, op wiens standpunt niet meer zoo à la Tubingen over Petrus en Paulus geoordeeld worden kan en die juist, mede in dit opzicht, den Lucas der Handelingen in zijn hoedanigheid van meer of minder geloofwaardig geschiedschrijver in eere wil herstellen? Dat begrijp ik niet. Gij wilt toch niet de beide opvattingen, die der Tubingers en die van Loman, vereenigen; of beurtelings uit het eene en uit het andere arsenaal uw wapenrusting kiezen?

Als Livius, ook volgens u, bl. 150, zijn helden redevoeringen op de lippen heeft gelegd, waarin hij zijn eigen denkbeelden heeft verkondigd; volgt dan daaruit, dat die helden òf niet geleefd òf geen aanleiding gehad hebben om te spreken en aldus hetzij de bewondering, hetzij de woede hunner omgeving op te wekken? Zoo niet; waarom moet het dan zeer „willekeurig" heeten een „zekere historische kern" te erkennen in het verhaal der Handelingen omtrent Stephanus' marteldood, al laat men zijn redevoering voor rekening van den schrijver? Nu het oude verschil tusschen gewijde en ongewijde schrijvers voor ons niet meer bestaat; zult gij toch niet mede willen doen met hen, die zich heimelijk op de verwenschte overlevering zoeken te wreken, doch juist feitelijk haar handhaven, door nog altoos op de meest onvoegzame wijze te meten met twee maten?

Met het oog op eenige volzinnen door u ten beste gegeven, vraagt gij bl. 153: „Is deze schets historisch?"

Zou het niet zaak zijn, eerst te vragen: „Is deze schets, door mij ontworpen, juist?" „Nieuw" is zij zeker.

Nadat gij uit de voorbereidende onderzoekingen van Loman een paar dingen hebt genoemd, die u bewijzen tegen de echtheid der Paulinische hoofdbrieven schijnen, voegt gij daaraan één bezwaar van eigen vinding toe. Het komt u voor dat gij kunt wijzen op het bestaan van onmogelijkheden in de brieven van Paulus, bl. 154—6. Zoodra gij dit bezwaar tegen de echtheid in een meer wetenschappelijken vorm hebt ontwikkeld, zal het wel blijken wat gij eigenlijk bedoelt, of waarom gij recht meent te hebben tot kolossale tekstverbeteringen. Nu begrijp ik er eenvoudig niets van. Ik heb althans Gal. 1 : 13—14 nooit gelezen, dat volgens Paulus „de joodsche traditiën en nationale gebruiken door de eerste Christengemeente in die mate werden aangerand, dat men ze zelfs met het zwaard in de hand MOEST 1) verdedigen." Ik vind t. a. p. alleen de bekentenis van den apostel, dat hij — niet „men" — meer dan anderen, terwille van de voorvaderlijke overleveringen, de Christenen heeft vervolgd en dat hij dit deed als een zeloot, wiens ijveren hij zeker niet in later dagen goedkeuren en beschrijven kon als moest aldus het jodendom verdedigd worden.

Uw „verbazing klimt ten top" bl. 155. Zoo het mogelijk is, reikt de mijne te dier plaatse nog verder. Gij noemt de gemeente, door Paulus vervolgd, volgens Gal. 1 : 13, dezelfde die minstens 17 jaar later,

---

1) Ik onderstreep.

naar Gal. 2 : 12 voorkomt als een gedeelte, en wel het meest joodschgezinde gedeelte, van de toenmalige Jeruzalemsche gemeente! Hoe komt gij aan deze vereenzelviging? Daargelaten, hoeveel in 17 jaar kan gebeuren. Denk maar eens aan de dagen toen gij, dezelfde Dr. J. C. Matthes die nu de lezers der Stemmen met uw ontdekkingen bezig houdt, in „Waarheid in Liefde" schreeft en aan die andere dagen, toen uw „Nieuwe richting" haar eersten opgang maakte.

Hoe komt gij er toch aan, in Gal. 2 : 12 te lezen, dat Jacobus, bij de daar bedoelde gelegenheid, zich van Jeruzalem naar Antiochië heeft begeven? Of wat bedoelt gij anders, als gij bl. 155 spreekt van „zijne tegenwoordigheid"? Petrus was toen de Antiochië. Hebt gij soms, bij gissing, in vs. 11 zijn naam veranderd in dien van Jacobus? Maar dan begrijp ik van het geheele verhaal niets. Houden wij ons daarentegen aan de handschriftelijke lezingen, dan vat ik niet, hoe gij schijnbaar kunt vergeten, dat Petrus ook — en niet alleen Jacobus — één der zuilen van de Jeruzalemsche gemeente wordt genoemd en dat hij vrijzinnig genoeg was om te Antiochië zonder bezwaar met de heidenen te eten, zoolang niet „eenigen van Jacobus" zijn doen en laten kwamen bespieden, of althans in de gelegenheid waren dit gade te slaan.

Dat de Christenen niet bijzonder ingenomen waren met de Romeinen, was bekend. Ook dat men zich daarvoor mag beroepen op ons laatste bijbelboek, al ziet men in die Apocalypse nog iets anders dan „één doorloopende verwensching van de wereld en keizerstad." Maar dat de Christenen waarschijnlijk, hebben

deelgenomen aan den opstand tegen Rome, bl. 159, wist ik niet. Ik houd mij aanbevolen voor een mededeeling van de bronnen, waaruit gij dit „nieuws" hebt geput. Dat zullen zeker schrijvers zijn, bij wie geen tegenstrijdigheden en geen onmogelijkheden voorkomen, noch verhalen, waarvan gij slechts de kern historisch kunt achten; want dan zouden zij, als volstrekt ongeloofwaardig, door u niet worden geraadpleegd. Maar daarom — houd mij de opmerking ten goede — begrijp ik alweer niet, hoe gij eenig historisch gegeven kunt ontleenen aan de mededeeling in onze Evangeliën en in vele apokriefe Handelingen van Apostelen — ik weet niet, aan welken berichtgever gij u aansluit — dat één der twaalven den bijnaam had van „Zelotes (IJ v e r a a r)."

Tacitus, zegt gij bl. 163, „verdient vertrouwen, waar hij zijn eigen tijd beschrijft". Wij zullen daarom op zijn verklaringen moeten aannemen, dat de Joden niet de hand hebben gehad in de vervolging der Christenen onder Nero. Toch wordt dezelfde Tacitus, bl. 160, als onbetrouwbare zegsman door u in een hoek gezet wanneer hij ons wil wijs maken, dat de Christenen reeds in Nero's dagen naast de Joden zelfstandig optraden.

Nog eens: dat begrijp ik niet. Zijn er dan twee Keizers geweest, die beiden Nero heetten, doch lang na elkander leefden?

Gij ziet: der vragen tal is groot. Laat ons niet langer dan volstrekt noodig is in raadselen wandelen. Ontsteek het licht, dat gij ongetwijfeld kunt ontsteken en help ons de duisternis verdrijven, waarin wij ver-

keeren, sedert Prof. Loman is begonnen te spreken van zijn nieuwe hypothesen en waarvan wij — ik ben zeker dat velen met mij instemmen — zoo gaarne in staat zouden zijn de g r o n d e n te beoordeelen.

Hoogachtend en vriendschappelijk

Uw. Dw.

W. C. van Manen.

Zierikzee, 1 Aug. 1883.

PS. Het bovenstaande kwam te laat, om nog in de 8e aflevering van de Stemmen een plaats te vinden. Dààr hebt gij, tot mijn verbazing, uw onderzoek reeds „ten einde gebracht.” Ik zeg: „tot mijn verbazing,” omdat ik geduldig voortlezende, tot de laatste bladzijde toe hoopte, dat nu de toegezegde bewijzen zouden komen. Gij hadt toch beloofd, gronden te zullen aanvoeren vóór uw „nieuwe” denkbeelden. En zie, gij laat op de verwerping der traditie aangaande de verhouding tusschen Joden en Christenen in de eerste eeuw volgen: een betoog, dat in de hoofdzaak door niemand, althans door niet éen onder onze geestverwanten, zal worden tegengesproken! Gij benaarstigt u te bewijzen, bl. 201-215, dat volgens meer dan één getuige Christendom en Jodendom in den beginne nauw vereenigd waren en in den beginne niet alleen, maar zelfs in menigen kring tot in de eerste jaren der tweede eeuw. Te recht beroept gij u, bl. 215, op den beroemden F. C. Baur als op dengene, die reeds vóór jaren deze dingen in het licht heeft gesteld.

Wij kunnen over de bijzonderheden heenstappen. Alleen wil ik u in het voorbijgaan vragen: zijn de hier door u aangehaalde schrijvers: die der Apocalypse van Johannes, van IV Ezra, van Baruch, van het boek Tobias, van het boek Judith, van Clemens' brief aan de Korinthiërs, Juvenalis, Persius, Martialis, Plinius, Seneca, Suetonius, Eusebius, zooveel gelootwaardiger dan hun vakgenooten onder Joden, Christenen en Heidenen, door u als onbetrouwbare getuigen ter zijde gesteld in uw eerste artikel? Gij zegt het wel niet, maar gij hadt ons niet onduidelijke verklaringen toegezegd van mannen die, als schrijvers, der waarheid nimmer te kort deden.

Maar het voornaamste kan ik niet onopgemerkt laten: waarom geeft gij de bewijzen niet, die gij hebt toegezegd?

Als gij uw instemming hebt betuigd met het oude, welbekende gevoelen van Baur, verklaart gij, bl. 216: „Maar dat groote woord — breekt den tempel, breekt het Jodendom af!" — kan niet zoo vroeg gesproken zijn, als ook nog Baur meent, omdat daarmede de band tusschen jodendom en christendom van den eersten aanvang af verbroken geweest zou zijn."

Eilieve, waarom niet? vraag ik in de eerste plaats; en met het oog op uw redegevend „o m d a t:" zijt gij dan nu reeds vergeten wat gij twee bladzijden vroeger Dr. Joël hebt nagesproken: „Man treunt sich ja nicht an einem Tage?" De scheiding tusschen jodendom en christendom was nog geen voldongen feit en kon dit ook niet eensklaps zijn, toen het groote woord — waarschijnlijk allereerst niet in klanken, maar in, wellicht kwalijk begrepen en onbewust volbrachte daden — werd

gesproken: „breekt den tempel, breekt het Jodendom af!" Daarmede was slechts in beginsel — al zal niemand dit een kleinigheid achten — de band tusschen jodendom en christendom verbroken.

Verder geeft gij, bl. 217—219, de wederlegging eener „bedenking," die gij wel hebt „voorzien," maar die waarschijnlijk door de geestverwanten van Baur niet, althans niet in dezer voege, zal worden gemaakt. Doch al ware dit anders, gij hebt met uw bescheid allerminst bewezen, dat het geloof in Jezus als den Messias geen reden — ik zeg niet een voldoende, een houdbare, een te rechtvaardigen; maar eenvoudig, zonder meer: geen reden, ook geen willekeurige en volstrekt onhoudbare, hoewel toch aangegrepen en tijdelijk gehandhaafde reden — wezen kon of ooit geweest is voor de Joden om enkelen of velen hunner overigens streng joodschgezinde natuurgenooten te vervolgen. Daarop toch komt in dit geval alles aan.

Ten slotte biedt gij ons aan . . . . een nadere omschrijving van uw gevoelen, dat de scheiding tusschen Joden en Christenen eerst na de verwoesting van Jeruzalem tot stand is gekomen; bl. 219—223.

Nu is de omschrijving eener stelling toch zeker ook in uw oog iets anders dan een toegezegde reeks verklaringen, aan geloofwaardige getuigen ontleend, en waarmede de rechtheid eener zekere onderstelling zal worden gestaafd. Maar waarom dan deze getuigen niet laten spreken? Gij kendet hun namen en waart bereid hen te dagvaarden. Dat gij hen thuis liet is inderdaad voor ons, uw lezers, een teleurstelling. Wij moeten het nu doen met een herinnering, 1°. van hetgeen wij sedert

jaar en dag weten, dat de val van Jeruzalem — men zie alle catechisatieboekjes — grooten invloed heeft gehad op de ontwikkeling van het Christendom; en dat de losmaking van het Christendom uit de windselen van het Jodendom niet dan langzaam haar beslag heeft gekregen; 2°. van hetgeen gij ons onlangs hebt medegedeeld en dat gij nu zoudt bewijzen, doch wat, helaas! in de pen is gebleven, dat de vijandige houding tusschen Joden en Christenen eerst is ontstaan na de verwoesting van Jeruzalem. Gij herhaalt dan nog even, dat het Paulinisme der hoofdbrieven een vrucht is der tweede eeuw. En daar blijkbaar deze overtuiging een hoofdrol vervult in uw — wat moet ik zeggen: wensch of poging, om iets nieuws te zeggen over de verhouding tusschen Joden en Christenen in de eerste eeuw, kom ik terug tot mijn vriendelijk verzoek, dat door uw tweede artikel allerminst overbodig is geworden: heb de goedheid, die overtuiging wetenschappelijk toe te lichten. Gij zult daarmede ongetwijfeld velen aan u verplichten en stellig niet het minst

Uw. Dw.

Z. 1 Sept. '83. W. C. v. M.

DE VRIJE GEDACHTE.

TOESPRAAK

gehouden in de Vrije Gemeente,

2 September 1883,

DOOR

P. H. HUGENHOLTZ JR.

Sinds ik de laatste maal voor u optrad, M. H., is er zoowel in de stad onzer inwoning als in de wijde wereld daarbuiten niet weinig voorgevallen dat ons rijke stof tot denken geeft. We doorleefden in velerlei opzicht een woeligen en veelbewogen tijd. Amsterdam was het tooneel van eene bedrijvigheid en een gewoel, zoo als we die zelden, wellicht nooit, hier aanschouwden. Alles stroomde samen om de wonderen te genieten van nijverheid en kunst hier, in onze onmiddellijke nabijheid, tentoongesteld. Provincialen in hun eigenaardige kleederdrachten vertoonden ons de uiteenloopende typen van ons volksleven en deden ons zien, dat in onze natie nog niet zijn uitgestorven die scherp geteekende individualiteiten, die zich nog mogen handhaven eeuwen lang. De talen van vreemdelingen uit allerlei oorden van de wereld klonken en klinken ons in 't oor. Op congressen

van allerlei aard worden onderwerpen besproken van algemeen en bijzonder belang en botsen de meeningen tegen elkaar. Dagen van ontspanning doorleefde menig onzer en, indien we van elders in onze stad terugkeerden, trof ons in dubbele mate het opgewekte, bruisende leven dat er heerscht.

Doch te midden van al dat luidruchtig gewoel bleef ons oor en hart niet gesloten voor de tonen van smart en rouw die tot ons doordrongen. Nu was 't het dof gekreun van de choleralijder in Kaïro's straten, dat ons oor bereikte, dan waren 't de noodkreten der slachtoffers van de ramp van Ischia, die tot ons doordrongen en straks deed de ontzettende verwoesting door de elementen in straat Soenda aangericht ons huiveren van schrik. Als om ons eenigszins te troosten over al die ellende klonk, na maanden van spanning over 't lot onzer landgenooten in het hooge Noorden, de blijmare ons in 't oor: de bemanning van de Varna is behouden aangekomen en al werd ook hun schip een prooi der golven, de kloeke mannen mochten lijf en leven redden en hebben niet vergeefs gearbeid in dienst der wetenschap. Zoo wisselden allerlei treur- en blijmaren elkander af. En al die wisselende indrukken drijven ons tot ernstig nadenken. Van de macht van het denken getuigen al de kunst- en nijverheidsgewrochten die in ons midden prijken, en tot ernstig denken prikkelen al de verwoestingen door de natuur aangericht, waar zij de vraag ons voorleggen in hoever zij voorkomen en beteugeld, in hoever de nooden harer slachtoffers gelenigd kunnen worden. Zoo voelen we ons door de ervaringen van het leven tot denken, tot vrij denken gedrongen. Denkers, vrije denkers

behooren wij allen te zijn en meer en meer te worden, alleenlijk in ruimer en dieper zin dan waarin een aantal mannen en vrouwen dezer dagen in het „vrijdenkers-congres" vergaderd, dien naam zich hebben toegeëigend. Deze vrijdenkers toch beginnen met bij voorbaat allen godsdienst, dien ze met schromelijke oppervlakkigheid beoordeelen, kort en goed voor onzin te verklaren. Zij beginnen met op hoogen toon ons te verkondigen, dat de dagen van de vrije gedachte aangebroken en dus die van het christendom geteld zijn, terwijl 't hun aan ernstige waardeering van dit historisch verschijnsel maar al te zeer ontbreekt. En ze doen dit alles op zoo schetterenden toon, dat hunne beweringen, door een handvol jongelieden met daverend handgeklap begroet, reeds daardoor wantrouwen wekken bij allen die bescheidenheid den eersten plicht des denkers achten.

't Kan ons dunkt me goed zijn naar aanleiding van dit alles ons af te vragen in welken zin ook wij vrijdenkers wenschen en behooren te wezen; ons duidelijk te maken in hoe ver wij wel, in hoever niet met hen die zich zoo noemen medegaan. Laat me u dan heden mogen onderhouden over de vrije gedachte, de voorrechten die ze ons schenkt, den strijd waardoor ze wordt verworven en de vruchten die zij voor 't leven af te werpen heeft.

Bekend is het woord van Blaise Pascal, een van Frankrijks grootste denkers: „de mensch is slechts een riet, het zwakste der natuur, maar hij is een denkend riet. Een ademtocht, een droppel water is voldoende om hem te dooden, maar mocht het heelal hem verpletteren, dan zou de mensch nog altijd edeler zijn dan 't geen hem

doodt, omdat hij weet dat hij sterft." Hoe zwak en broos dus ook, in het denken vindt de mensch zijn kracht, zijn meerderheid boven heel de stoffelijke wereld. In het feit van het denken vond Descartes, Pascals leermeester en langen tijd balling op onzen vrijen bodem, den grondslag van zijn stelsel als hij zei: „ik denk dus, dat ben ik." Inderdaad, door zijn denken wordt de mensch zich van zijn zijn bewust. Aanvankelijk leidt het kind, de wordende mensch, een bloot gevoelsleven, ontvangt hij indrukken en gewaarwordingen waarvan hij zich nog geen rekenschap geeft. Maar allengs en meer en meer dringen zich de vragen: waarom en waartoe? vanwaar en waarheen? aan hem op. Verlangend klopt het kind aan allerlei deuren die de geheimzinnige wereld der werkelijkheid verbergen voor zijn blik en tuurt nieuwsgierig door de reten als ze ook maar op een kier worden gezet. Zoo treedt dan naast het voelen, het denken als een machtige factor in het menschenleven op. 't Gevoel heeft daarom niet afgedaan, het wordt niet uitgedoofd. Louter dwaasheid is de bewering dat de vrije denker met het gevoel zou hebben afgerekend. Dat gevoel toch brengt de stof aan die het denken deels te verwerken heeft, deels te eerbiedigen, waar 't zich niet bij machte voelt die stof te ontleden of te omvatten. De gevoelsmensch die niet denkt heeft een rijk materiaal wellicht, maar het ontbreekt hem aan het instrument om het te bewerken en te overmeesteren. De verstandsmensch die niet voelt heeft een voortreffelijk instrument, maar mist de stof die hij daarmee bewerken kan. Om met Eugène Pelletan te spreken: „op twee vleugelen verheft zich de menschelijke ziel, het gevoel en de rede." Of wilt gij

't liever in de taal van Leopold Schefer, den dichter van het Leekenbrevier zien uitgedrukt: „het denken maakt ons groot, het voelen rijk."

Doch zullen we kunnen voldoen aan de behoefte om ons voorstellingen, denkbeelden, eigen meeningen te vormen, om allengs te geraken tot een persoonlijke overtuiging, dan moet ons denken vrij, volkomen vrij zijn. Ziedaar een waarheid die in onzen tijd zoozeer van zelf spreekt, dat we 't haast overbodig achten haar te betoogen. Leg 's menschen denken aan banden, schrijf hem voor wat hij gelooven en meenen moet en ge onderdrukt zijn zelfstandige persoonlijkheid. Indien wij er nog niet van overtuigd waren, dan heeft dezer dagen Bradlaugh, een van de tolken der vrije gedachte in Engeland, dat besef bij ons kunnen verhelderen. In een taal even gespierd als zijn krachtig lichaam en zijn forsche vuist zei hij b. v.: „In plaats van het denken aan banden te leggen moest men het menschdom aanmoedigen om zooveel in zijn vermogen is te denken over alle onderwerpen. De beste cijns aan de waarheid betaald is het onderzoek naar hare grondslagen. Ketterijen op politiek, sociaal of godsdienstig gebied moesten zooveel mogelijk worden aangemoedigd." Wie onzer, hoe hij overigens over den spreker denken moge, zegt geen Ja en Amen op deze, trouwens niet zeer nieuwe gedachten.

Wie stemt niet toe, dat in onbeperkte vrijheid van denken en spreken het beste tegengif tegen dwaling is gelegen? In Engeland veroorloofde zich onlangs zekere „vrijdenker" eenige treurige spotternijen over sommige evangelische verhalen, b. v. die van Jezus' wonderbare geboorte. Men was dwaas genoeg hem

daarom achter slot en grendel te plaatsen, in stede van hem eenvoudig over te geven aan de verachting van het publiek. En nu werd hij onlangs op het congres als martelaar verheerlijkt! Waarom vinden de treurige redeneeringen der sociaal-democraten, die — altijd in theorie — allen persoonlijken eigendom voor ongeoorloofd verklaren, zoo weinig bijval? Ten deele zeker van wege den gezonden en practischen zin van ons volk, maar ten deele ook, omdat men ze in volle vrijheid hun theoriën laat verkondigen en niemand hun een stroohalm in den weg legt. Waarom woekeren zij daarentegen in Duitschland voort? Omdat men door strafbepaling en vervolging haar verkondigers tot martelaars verheft. Neen, laat iedere meening in 't openbaar verkondigd worden — hoe onzinniger zooveel te beter — en heb genoeg vertrouwen op de kracht der waarheid om de dwaling haar tijdelijk bestaan te gunnen.

Maar waar wij ons in een nagenoeg onbeperkte vrijheid van denken en spreken verheugen, die alleen op enkele punten, denk b. v. aan den eedsdwang, nog iets te wenschen overlaat, daar kost het ons moeite ons te verplaatsen in den tijd toen die vrijheid moest veroverd worden. Wat voor ons als van zelf spreekt, tot hoe duren prijs is het gekocht, na hoe zwaren strijd is het verworven! Wat al bloed en tranen hebben er gevloeid, wat al smarten zijn er geleden naar lichaam en ziel, om ons, kinderen van dezen tijd, het voorrecht te verwerven van te denken en te spreken naar de inspraak van ons hart! Twijfelt gij er aan, sla dan 't oog op twee schilderijen die dezer dagen in onze stad zijn tentoongesteld. Ik voer u naar Arti's kunstzaal en sta met u

voor Muncaksy's Christus voor Pilatus. Wie onzer, die de schilderij aanschouwde, stond er niet langen tijd voor in eerbiedige stilte, om al meer en meer zich in te denken in de gedachten van den kunstenaar. Daar staat voor ons oog — in hoever de voorstelling al of niet historisch is doet, uit een aesthetisch zoowel als uit een godsdienstig oogpunt, bitter weinig ter zake — de martelaar van de vrije gedachte en van den vrijen godsdienst, de man, die langs zijn eigen weg zijn God wou zoeken, die heeft gebroken met al de vormen en instellingen van zijn dagen en alleen geluisterd naar de inspraak van het hart. Hij is gesleurd voor den Romeinschen landvoogd en een van de hoofden zijns volks heft beschuldigend de hand tegen hem op; de wet- en schriftgeleerden zien hem aan met vorschende, argwanende, gramstorige blikken. Het „kruis hem" weergalmt uit den mond van den ruwen woesteling, die beide handen opheft. En de aangeklaagde staat daar in het fier gevoel van zijn zedelijke meerderheid, over zijn tegenstanders heen starende in een verre toekomst, vast verzekerd van den eindelijken triumf van zijne zaak. Inderdaad, men moet niet het minste gevoel hebben voor zedelijke grootheid, om bij den aanblik van zulk een figuur te durven spreken van den waanzin der godsdienststichters. Indien het dwaasheid is te leven, en te sterven desnoods, voor een hoogere idee, het vooroordeel zijner tijdgenooten te trotseeren, te luisteren naar de stem van den zedelijken drang, zich te laten inspireeren door 't gevoel van een profetische roeping, ja dan zijn alle vrije denkers en alle vrije vromen, alle godsdienststichters en hervormers dwazen geweest, maar dan houden wij 't met hun god-

delijke dwaasheid, tegenover de platte en banale wijsheid der zoogenaamde „vrijdenkers”, te klein om hunne grootheid te beseffen.

Zulk een strijd heeft de verovering der vrije gedachte gekost. En die strijd is voortgezet de eeuwen door. We gaan van hier naar de schilderijenverzameling op het tentoonstellingsterrein. Volgt mij naar de Fransche afdeeling, staat met mij stil voor deze schilderij, al kunt ge haar niet dan met afschuw en walging aanzien, al wendt ge straks 't hoofd er van af. Daar ligt op een folterbank uitgestrekt een slachtoffer van de Inquisitie. Onder den ongelukkige is een vuur aangelegd, dat hem de voeten roostert, en terwijl hij zich kromt en wentelt van duldelooze pijn, terwijl hem de angst- en noodkreten ontsnappen, zitten daar de groot-inquisiteurs met ijskoude onverschilligheid, terwijl een hunner aanteekening houdt van ieder woord dat de gepijnigde doet hooren. Afschuwelijk! zoo zegt ge. Hoe is 't mogelijk, dat een degelijk kunstenaar aan de schildering van zulk een tafereel weken, maanden wellicht wijdde! Afschuwelijk ja, maar tegelijk de herinnering aan een vreeselijke werkelijkheid, een herinnering niet overbodig voor de kinderen van dezen tijd. Zoo zijn ze gefolterd bij honderden en duizenden de vrije denkers en vromen, die den moed hadden hun persoonlijke overtuiging te plaatsen tegenover het gezag der kerk. En willen wij de vrijheid van denken en gelooven ons verworven bewaren, dan moet de strijd tegen allen geloofsdwang met onverminderde waakzaamheid worden voortgezet. Want al rooken de martelvuren niet meer, al zijn de folterbanken in de museums bijgezet, iedere

kerk, iedere mensch die zich in 't bezit der onfeilbare waarheid waant, wordt nog door dienzelfden geest gedreven. „Herinnert ge u" zei eens Lodewijk XIV tot den Hertog de Vendôme, terwijl hij hem op een heuvel nabij Versailles wees, „herinnert ge u dat daar vroeger een molen stond?" — „Ja, Sire" luidde het antwoord, „maar al is de molen er niet meer, de wind is er nog altijd." Zoo ook hier, al is de Inquisitie met haar foltertuigen niet langer in werking, nog waait de wind van onverdraagzaamheid en ketterjacht. Dat herinnert ons te goeder ure Eugène Pelletan in 't geschrift dat hij onlangs uitgaf onder den vreemdluidenden titel: „Dieu est-il mort?" De kerk zoo wil hij zeggen is, waar de noodlottige invloed van het clericalisme heerscht, bezig God te dooden en den godsdienst te bannen uit de harten. Tegen het domme, drieste bijgeloof kan het vrije denken dan alleen strijden met vrucht en kracht, als het doortrokken is van een ernstigen en religieusen zin.

Ziehier nu 't punt waarop onze wegen en die der zoogenaamde „vrijdenkers" uiteengaan. Wij gaan met hen meê als zij ijveren voor vrijheid van gedachte en onderzoek, maar we scheiden ons van hen als ze beginnen met elken godsdienst als „goddienerij" in een hoek te schuiven, en tegenover de religie even bekrompen-onverdraagzaam zijn als de kerkdienaar tegenover de wetenschap. Voor ons toch steunt het vrije denken op religieusen grondslag en gaat het van godsdienstige onderstellingen uit. „Denken", heeft Heinrich Lang naar waarheid gezegd, „beteekent God in de wereld te zoeken", dat wil zeggen: de eenheid te zoeken te mid-

den der verscheidenheid, de orde in den schijnbaren chaos, de hoogere harmonie te midden van de wisselende verschijnselen. De ernstige denker gaat uit van de onderstelling dat er eenheid, orde, samenhang in de wereld wordt gevonden — hoe ware 't anders der moeite waard haar verschijnselen te onderzoeken! — van het vertrouwen dat er nog een andere wereld is dan die men met de oogen ziet, de onzienlijke en geestelijke wereld die zijn eigenlijk levenselement is. Haar ziel en middelpunt noemen wij God, dien albezielenden geest, die allereerst in ons eigen binnenste zich doet kennen als de heilige macht die ons ten goede drijft. En nu werpe men ons niet voor dat we dien God niet begrijpen noch omschrijven kunnen en hij dus ook niet kan bestaan. Want we zouden antwoorden: indien ge alleen datgene als werkelijk erkent dat gij met uw verstand omvatten, in uwe taal omschrijven kunt, houd dan op te spreken van het heelal, van 't leven, van de stof, want het heelal kunt ge niet omvatten, het leven niet ontleden, de stof niet omschrijven. Toch erkent ge hun bestaan en ge levert daarmee het bewijs dat er een werkelijkheid gevonden wordt, onmiskenbaar en onloochenbaar, al overschrijdt ze de perken van uw kortzichtig begrip.

Of zouden we den naam God terzijde moeten stellen, omdat we daaraan geheel andere begrippen verbinden dan de voorgeslachten? Maar dan zouden we ook niet langer mogen spreken van de zon, die de ouden zich als een bezielde godheid dachten, en wij als een levenlooze bol; niet langer van de aarde, die men eeuwen lang hield voor het onbewegelijk middelpunt van 't heelal en

die wij kennen als een zich wentelende planeet. Onder den naam God dacht men zich door alle eeuwen heen, het hoogste dat men zich kon denken, de macht, die al het eindige en zondige oneindig ver te boven gaat. Dat doen ook wij, en daarom blijven wij spreken met onbelemmerde vrijmoedigheid van ons geloof in God. Die vrije gedachte, van zedelijken ernst doortrokken en door vroomheid des harten gewijd, werpt heerlijke vruchten voor het leven af. De vruchten der vrije gedachte, we zien ze in onuitputtelijke verscheidenheid in al de gewrochten van nijverheid en kunst in ons midden tentoongesteld. Hier viert de geest zijn triumf over de stof. Wat we ook mogen bewonderen, een kostbaar meubel, een kunstig werktuig, een fijn bewerkt sieraad, een heerlijke schilderij, in die allen zien we de vrucht der vereenigde werkzaamheid van hoofd, hart en hand. 't Was allereerst de phantasie van den ontwerper, die hem 't plan voor oogen stelde van het werkstuk dat hij heeft gewrocht. 't Was zijn denken dat dit plan onderwierp aan den toets van nauwkeurige berekening en critisch onderzoek. Maar al dit denken zou hem weinig gebaat hebben, zoo niet van zijn hart was uitgegaan de warme liefde, de bezielende geestdrift voor het werk waaraan hij al zijn kracht ging wijden.

„'t Hart geeft aan het werk zijn waarde", dat woord des dichters geldt voor allen arbeid zonder onderscheid. En nu is de hand daar om 't geen uit het hart is opgeweld en door het denken tot klaarheid is gebracht, in 't leven te roepen en om te zetten in tastbare werkelijkheid. De vrije gedachte uit hoofd en hart geboren treedt in daden aan 't licht.

Ze draagt stoffelijke maar nog veel meer geestelijke vrucht. Want het zijn de pioniers van het vrije denken, die ontdekkingstochten ondernemen in alle oorden van de wereld en ter wille van het vrije onderzoek zich blootstellen aan ontbering en gevaar. Herinner u 't bekende woord van een Americaan, die van den top van het duin de Willem Barents zag dobberen op de golven, „een spaander houts met een gedachte er in trotseert de elementen."

Dat geldt ook van de kloeke bemanning der Varna. De spaander is aan stukken geslagen, maar de gedachte is blijven leven en haar dragers, straks behouden in ons midden weergekeerd, geven getuigenis van de geestdrift en volharding, waarmee het ernstig onderzoek zijn dienaars bezielt. Dat geldt van elken ontdekkingstocht op welk gebied ook ondernomen naar 't onbekende land. Het vrije denken stelt ons bloot aan onzekerheid aan onrust en gevaar.

„Op des geestes breede, diepe stroomen
Drijven, zwerven, zoeken, lijden wij,
Nachten dalen, hooge waatren komen...
En we zijn zoo rustig niet als zij,"

die aan de lijn van 't kerkelijk gezag vreedzaam voortglijden en insluimeren in de kalme wateren van het overgeleverde geloof. Wij weten dikwijls niet waar wij komen zullen, maar 't vertrouwen op onze zedelijke natuur, op de onbedriegelijke stem van plicht en roeping, waarborgt ons dat wij in goede richting voorwaarts gaan. Want het vrije denken is dan alleen waarachtig vrij, als 't zich gebonden voelt aan hooger wet en geen ander gezag erkent dan dat der waarheid, dat van God alleen.

NASCHRIFT.

Het bovenstaande is de hoofdinhoud van het door mij gesprokene naar aanleiding van het Vrijdenkers-congres, van 30 Augustus tot 2 September in Amsterdam gehouden. Ik woonde een paar zittingen daarvan bij en nam de vrijheid er even 't woord te voeren, alleen omdat de ervaring mij geleerd had dat de „vrije gemeente" en de „vrijdenkers" door velen met elkaar worden verward en ik er prijs op stelde, de grenslijn te doen uitkomen die beide van elkander scheidt. Bescheidenlijk kwam ik er tegen op dat de vrijdenkers zich het monopolie van het vrije denken aanmatigen, terwijl ze aanvangen met een onverwinnelijk parti pris tegen alles wat naar godsdienst zweemt. In de voorbeelden van Kant en Schiller, Lessing en Goethe zocht ik aan te toonen dat er vrij eerbiedwaardige en onafhankelijke denkers zijn geweest wien 't niet ontbrak aan warmen godsdienstzin. 't Bleek mij later dat ik, ten gevolge van een onjuiste inlichting van een der ceremoniemeesters, mij onwetend aan een vergrijp had schuldig gemaakt, en dat op dit vrijdenkers-congres de gelegenheid om vrij zijn gevoelen te zeggen alleen openstond voor hen die bij voorbaat met de sprekers instemden.

Aan den geest die op dit congres voorzat, heeft een correspondent van de Nieuwe Rotterdamsche Courant (N°. van 5 Sept.) voldoende recht doen weervaren. Wat mij met hem 't meest tegen de borst stuit is de oppervlakkigheid en de hooge toon, waarmee mannen die op 't gebied van godsdienstgeschiedenis een weinig hebben geliefhebberd, een besliste meening uitspreken over vra-

gen, die mannen van het vak sinds jaren ernstig bezig houden. Over den oorsprong der religie zijn autoriteiten als Tylor en Waitz, Max Muller en Von Hartmann, Julius Lippert en Frohschammer, Tiele en Kuenen, 't nog lang niet eens. Maar deze heeren weten het precies; voor hen is 't uitgemaakt dat de godsdienst uit domme vrees geboren en door mannen, aan godsdienstwaanzin lijdend, gevoed, moet wijken als men vrij leert denken.

Ik acht het te betreuren dat zij op zoo onbillijke en ongemotiveerde wijze zich tegen den godsdienst schrap zetten. Tegen den wassenden stroom van het clericalisme toch ware de vereeniging van alle ernstige mannen die de vrijheid liefhebben zoo dringend noodig. Maar zoolang zij, hoezeer beter onderricht, ons niet kunnen of willen begrijpen, en den zedelijken godsdienst dien wij voorstaan, blijven verwarren met supranaturalisme en kerkdienst, zoolang kan er van een eerlijke samenwerking tusschen hen en ons geen sprake zijn.

CATHOLICISME EN MONDANITEIT.

ERNEST RENAN,
Souvenirs d'enfance et de jeunesse.

Wel is het een benijdenswaardig talent, de pen te kunnen voeren, te kunnen beschrijven, vertellen en kouten, zooals Ernest Renan dat verstaat. Al staat hij, inzonderheid onder zijne landgenooten, met dit talent ver van alleen, toch bezit en toont hij het in bijzondere mate; en wel niet het minst in de hierboven genoemde „Herinneringen uit kindsheid en jeugd", eerst in verschillende jaargangen van de Revue des Deux Mondes verschenen, en in dit jaar door den auteur verzameld en afzonderlijk uitgegeven. Hoe gemakkelijk en aangenaam weet de schrijver zijne ervaringen en indrukken u mede te deelen en u getuige te maken van 't geen hij beleefde. Hoe weet hij uwe belangstelling te wekken voor tal ook van u overigens onbekende en misschien op zichzelve niet zoo hoogst interessante personen; hoe van het begin tot het einde u bezig te houden en te boeien, en u tot toegeeflijkheid te stemmen, ook waar hij soms wat meer dan behoorlijk uwe aandacht vergt voor zichzelven en het zijne. Wie in genoemde Revue één of meer dezer stukken onder de oogen

kreeg, heeft ze kwalijk ongelezen kunnen laten, en ze evenmin kunnen lezen zonder er althans enkele blijvende indrukken van te behouden. Om slechts iets te noemen: de teekening van Renan's geboorteplaats en hare omgeving; van den landedelman-vlaszwingelaar en diens ongelukkige dochter; en straks die der onderscheidene seminariën, zoowel van St. Nicolas du Chardonnet als van Issy en St. Sulpice, geeft u in sprekende trekken beelden en toestanden te aanschouwen, met al de verdienstelijkheid die de schets eens meesters boven iedere photografische voorstelling doet uitmunten.

Toch is het niet om op Renan's, trouwens genoeg bekende, literarische talenten het oog te vestigen, dat ik thans de pen heb opgenomen. Minder om den auteur, meer om den mensch is het mij thans te doen; en wel in de eerste plaats om zekere schaduwzijden in dien mensch, die de openhartigheid van den schrijver zelve ons zonder schroom of terughouding te zien geeft. Men versta dit echter wel: vooral niet, als wierd ik gedreven door den onhebbelijken lust om Renan's persoon of naam te verkleinen; — reeds iedere karakterstudie, die dezen naam mag dragen, is als zoodanig boven zulke lage drijfveeren verheven. Maar ik heb ook bovendien eene tegelijk meer algemeene en meer bepaalde bedoeling. Het komt mij namelijk voor, dat zich inzonderheid in deze „Souvenirs" telkens de invloed openbaart dier Catholieke levensopvatting, waarbij Renan werd opgevoed en aan wier nawerking hij zelf erkent nimmer ontkomen te zijn. En hierop te wijzen schijnt mij de moeite waardig, niet alleen om tot eene juiste schatting van het catholicisme te komen,

maar tevens, dewijl gelijksoortige verschijnselen, inzonderheid in onze dagen, ook elders vallen op te merken; en wel met name bij dezulken, die, ofschoon niet Catholiek, toch eenerlei deels overprikkelende deels verslappende lucht hebben ingeademd, althans den ernst en de degelijkheid van een hooger standpunt zich niet ten onvervreemdbaar eigendom leerden maken.

Dewijl het mij om een blik op Renan's persoonlijkheid, niet in haar geheel en in 't gemeen, maar uitsluitend uit het genoemde oogpunt is te doen, laat ik velerlei ter zijde, dat anders zeer zeker de aandacht zou verdienen, ook waar men zich bepaalde bij den indruk door deze „Souvenirs" teweeggebracht. Zoo zou er dan onder meer, al terstond iets te zeggen vallen over den lof van bescheidenheid en de vrijspraak van ijdelheid, die de schrijver zichzelven meent te mogen toedeelen; en er zou wel een en ander zijn aan te voeren, dat zijn recht daartoe in twijfel kon doen trekken. Weliswaar: ofschoon ijdel zelfbehagen en een rechtmatig besef van 't geen men is en beteekent innerlijk wijd verschillende zijn, kan beider uiting voor ons, die 's naasten hart niet doorgronden, soms eene verwarrende gelijkheid vertoonen. Zoo kan het zijn, dat beweringen als deze: „ik alleen in mijne eeuw heb Jezus en François van Assisi kunnen begrijpen;" of ook: „ik zal voortaan niet veel meer leeren; ik kwam wel nagenoeg in te zien wat de menschelijke geest, op de tegenwoordige hoogte van ontwikkeling, van de waarheid kan erkennen;" het kan zijn, zeg ik, dat deze beweringen, hoe stout ook klinkende, gemeend zijn zonder dwaze hovaardij. Doch wij hebben ons hierin thans niet te begeven. Wilden wij

geheel het zich in den schrijver openbarend karakter in oogenschouw nemen, wij zouden dan allerminst mogen nalaten de aandacht te vestigen op meer dan éénen achtingswaardigen en beminnelijken trek in het beeld van den man, die zich in elk geval nog andere en meer vereerende titels heeft verworven dan die van een veelomvattend geleerde en een scherpzinnig onderzoeker. De teedere liefde door hem zijner moeder toegedragen; de kloekheid en eerlijkheid waarmede hij zich losscheurde uit de omarming zijner andere moeder, de kerk; de ruimte en welwillendheid van hart, waarmee hij zijne voormalige leidslieden, ook na hunne dwaling erkend te hebben, is blijven beoordeelen en waardeeren; dit, en meer nog, zou dan op den voorgrond gesteld moeten worden. Wanneer ik dit alles voorts stilzwijgend voorbijga, dan geschiedt dit alleen, dewijl ik thans bepaaldelijk bedoel den vinger te leggen bij een eigenaardig euvel, dat, behoudens al hetgeen den mensch en den schrijver loffelijks toe te kennen moge zijn, inzonderheid in de hier door hem gegeven herinneringen en confessiën telkens aan het licht komt.

Heb ik in het hierboven geplaatste opschrift catholicisme en mondaniteit nevens elkander geplaatst, ik had daarbij het oog, niet op eene hier of daar voorkomende toevallige vereeniging van die twee, neen, maar op eene die, onder een zoo aanstonds te vermelden voorbehoud, veelvuldig is waar te nemen, als voortvloeiende uit den aard der zaak. Zal dit beweren iemand bevreemden? Zal men vragen, of ik dan voorbijzie, hoe juist en

bovenal het catholicisme volstrekte wereldverzaking als een eisch der volkomenheid predikt; en wel eene wereldverzaking, die niet alleen de wereldsgezindheid, niet alleen eene ziekelijke overschatting van het tijdelijke, maar die het tijdelijke goed en genot op zichzelf en als zoodanig prijs gegeven wil hebben? Neen, ik zie dat niet voorbij; zoomin als ik vergeet, dat er waren en zijn die, dezen eisch in al zijne gestrengheid aanvaardende, er in het kloosterleven aan trachten te voldoen. Doch welverre dat dit mijne bewering zou teniet doen, bevestigt het die veeleer. Want juist deze onnatuurlijke onderdrukking van het natuurlijke kan niet anders dan zich wreken. En zij wreekt zich metterdaad, allereerst bij den kloosterling of bij wie het naast in diens voetspoor treden, door hen eene denkbeeldige heiligheid te doen najagen in plaats van de wezenlijke. Hier zal dus weliswaar geen sprake kunnen zijn van wereldliefde (en ziedaar het voorbehoud waarop ik boven doelde); zij maakt hier plaats voor eene wereldverachting, die weer op andere, soms nog bedenkelijker wijs tekort doet aan de echt menschelijke roeping. Voor de groote meerderheid evenwel is eene wereldverzaking als de genoemde een volstrekt onuitvoerlijke eisch. En ook de Catholieke kerk zelve weet dit zeer wel, en opent daarom voor die groote meerderheid een veel gemakkelijker weg. Deze kan en mag volstaan met tal van kleinere onthoudingen, en het te kort schietende aanvullen met de waarneming van niet veel meer beteekenende zoogenaamde godsdienstplichten. Alles — zooals voor oogen ligt — ten koste van dat echt geestelijk gezind- zijn en trachten, hetwelk alleen gemoed en leven heiligt. Het kan niet anders: hoe meer men

uiterlijk aan willekeurig gestelde voorschriften bindt en op deze den nadruk legt, te meer wordt het voornaamste, het innerlijke, vrijgelaten, d. w. z. overgelaten aan de wisselende voorkeur van een zich slechts ietwat intoomenden lust.

Nog is er meer. Door in de eerste en voornaamste plaats gehoorzaamheid te vorderen aan het kerkgezag — het meest kenmerkende van het catholicisme — wordt de inspraak des gewetens teruggedrongen en verzwakt. Reeds het godsdienstig geloof, het uitgangspunt van geheel het religieuze leven, wordt alzoo, in stede van eene persoonlijke overgave aan de in eigen binnenste gevoelde macht der waarheid en gerechtigheid, een volgzaam aanvaarden van hetgeen de kerk verkondigt en voorschrijft; waarbij weliswaar het verstand zich tot zekere hoogte gevangen heeft te geven, maar dit wegens meerendeels aan min verheven berekening ontleende redenen, en om overigens te meer speling te kunnen behouden voor eigen zin en wil. Wordt de levende ontmoeting van den Heilige door de zich tusschen God en den enkele indringende kerk op allerlei wijze verhinderd, het gevolg moet zijn, dat, waar het kerkgezag tekort schiet of bezwijkt, het goddelijk gezag zich niet of nauwelijks doet gevoelen; schade, die slechts ontweken kan worden, bijaldien en voor zoover de kweekeling beter is dan zijne opvoedster en, tegen tal van nadeelige invloeden in, zijne eigene zedelijke zelfstandigheid weet te redden en te bewaren.

Van dit alles vertoonen zich nu ook bij Renan de onmiskenbare blijken.

Wat al terstond onze opmerkzaamheid trekt is dit, dat

de innerlijke strijd, die uitliep op zijn verlaten van de catholieke kerkgemeenschap, schier uitsluitend bij hem gevoerd werd op wetenschappelijk en dus zuiver verstandelijk gebied. Hij zelf spreekt het zoo onomwonden mogelijk uit: de redenen, die hem noopten om met geheel zijn kerkelijk verleden te breken, waren niet van bespiegelend-wijsgeerigen, doch evenmin van zedelijken aard. Denkbeelden tot beiderlei laatstgenoemde orde behoorende kwamen hem steeds voor, weinig tastbaar en schier in iederen zin plooibaar te zijn. Wat dan ook in geheel de geestesrichting der Catholieke kerk bedenkelijks mocht zijn aan te wijzen, maakte op hem niet den minsten indruk; zedelijke wanbedrijven of gruwelen zelfs, in haren naam gepleegd en door haar gezag gewettigd, deerden en stoorden hem niet. Alles bepaalde zich voor hem tot de vraag, of de kerk haren bovennatuurlijken oorsprong en daarop gebouwde autoriteit met wetenschappelijk voldoende bewijzen staven kon.

Dit moge nu juist uit den invloed van het catholicisme eerder verklaarbaar zijn, voor ons, die protestantsch en alzoo meer conscientieus leerden gevoelen en denken, klinkt het uiterst bevreemdend. Wij zullen bij de beoordeeling van eenigerlei kerkgemeenschap in de eerste plaats vragen, wat zij wil en is en doet naar dien zedelijken maatstaf, die het gehalte en de waarde van al het godsdienstige voor ons bepaalt. Toont of eischt zij gehechtheid aan theoretische of historische meeningen, die in onze schatting betwistbaar zijn, wij zullen dat afkeuren, ja, maar juist en bovenal dewijl het de beteekenis verduistert dier gemoeds- en gewetensovertuiging, die op religieus gebied, als het ééne noodige, bovenaan moet worden gesteld,

waaraan al het overige dienstbaar behoort te zijn. Toch was en is juist dit voornaamste bij en voor Renan het bijkomstige, ja nauwelijks medetellende. En hoe kan het ook anders, waar de positieve wetenschap als de éénige bron van waarheid wordt gehuldigd, zoodat elke geloofsovertuiging wel verwezen moet worden naar het gebied der dichtende en verdichtende verbeelding!

Geen wonder dan ook, dat van de kern en kracht van het godsdienstig geloof zeer weinig aan het licht komt, en daarentegen de uitingen eener sceptische stemming menigvuldig zijn aan te treffen. 't Komt natuurlijk niet in mij op, een oordeel te willen vellen over Renan's persoonlijk gemoedsbestaan, over 't geen hij is in 't verborgene voor God; ik ga uitsluitend te rade met hetgeen de schrijver ons van zichzelven doet vernemen. En ook schat ik niet gering wat daarbij somwijlen getuigenis geeft van eene waardige en ernstige levensbeschouwing. Als het heet, dat het leven slechts waarde heeft door de toewijding aan hetgeen waar is en goed; dat het niet anders dan ijdelheid is, tenzij men het opvatte als eene groote en gestadige plichtsvervulling — wat zou men schier beters kunnen verlangen? Jammer maar, dat hier telkens tegenover komt te staan, wat er uiterst kwalijk mee is te rijmen. Wanneer het toch elders weer heet, dat het geluk slechts te vinden is in de toewijding a a n e e n d r o o m o f aan een plicht — wat wordt er bij deze gelijkstelling, van den eerst zoo hoog gestelden plicht? En men wordt wel zijns ondanks gedrongen om te gelooven dat toch juist die gelijkstelling ernstig gemeend is, als de auteur weliswaar uitdrukkelijk beweert zijn zin en smaak voor het ideaal steeds behouden

te hebben, maar er met blijkbaar welgevallen aan toevoegt, toch tegelijkertijd tot het inzicht gekomen te zijn, dat de geestdrift voor het ideaal, die de heroën en de martelaren heeft gekweekt, haren tijd heeft gehad. Zoo vraagt hij dan ook niet alleen zichzelven gedurig af, of de lichtzinnige lieden niet ten slotte gelijk hebben en de losbandige mensch („le libertin") niet de rechte levenswijsheid betracht; maar hij verbergt ook niet hoeveel hem voor een toestemmend antwoord schijnt te pleiten, als hij overtuigd zegt te zijn dat de zaak, die nobele gemoederen bekoort, zeer zeker het onderspit moet delven, aangezien de wereld tot nader order aan de platheid en de middelmatigheid behoort. Moge derhalve een onbaatzuchtig streven nog steeds voor hem eene aesthetische bekoring hebben behouden, zoodat hij „zich vredig in het ideaal te verlustigen" het eenig levensdoel des wijzen blijft noemen, een diep en bezielend bewustzijn van eene heilige, even onbedrieglijke als onschendbare menschelijke roeping komt schier nergens te voorschijn. Zoo bevreemdt het ons dan ook niet als de schrijver zelf zegt te gevoelen, dat zijn leven nog steeds bestuurd wordt door een geloof, dat hij niet meer heeft, en wij hem aan de macht der gewoonte hooren dank weten, wat men zoo gaarne aan die des gewetens zou willen toeschrijven.

Nog eens, wij gaan alleen te rade met Renan's geschreven bekentenissen; maar kunnen dáárbij ook niet verbergen, welk een bedroevend getuigenis zij ons schijnen te geven zoowel van eene verzwakte zedelijke convictie als van een verduisterd zedelijk oordeel. Naarmate wij dieper overtuigd zijn, dat ieder ongeloof en

elke twijfel, waardoor afbreuk wordt gedaan aan de levende religie, aan 's harten vroomheid, haren oorsprong vindt in een zedelijk deficit, meenen wij hierop te meer de aandacht te mogen vestigen; al wenschen wij er, met het oog op den persoon des schrijvers, liefst eene proeve in te zien van al het teleurstellende waarop men zich te bereiden heeft bij een, die, naar hij zelf zegt, „priester geboren" m. a. w. uit den meest eigelijken moederschoot van het catholicisme voortgekomen is. Liefst wijten wij daaraan allermeest die verwonderlijke indulgentie, die zich allereerst vertoont in de gemakkelijkheid waarmee het zedelijk hoogtepunt bereikbaar wordt geacht. Wat niemand onzer overkwam is Renan tebeurt gevallen. Hij heeft het geluk gehad de volmaakte deugd („la vertu absolue") uit aanschouwing te leeren kennen; en dat niet in een enkelen, maar reeds in meer dan één zijner eerste leermeesters. Wist zijne moeder hem te verhalen van eene kosterin, die „eene heilige" was, naar het schijnt reeds alleen dewijl zij een „sentiment exquis de l'église" bezat, ook een der leeraren aan het seminarie te Issy, M. Pinault, was „een heilige," en desgelijks M. Le Hir aan dat van St. Sulpice. Intusschen verkrijgen wij van die „heiligheid" geen verhevene, neen, zelfs eene nog beneden de verwachting blijvende voorstelling, als Renan ons rekenschap gaat geven van de vier hoofddeugden, die hij aan zijne opleiding had dank te weten, en van de mate waarin zij zich bij hem ontwikkelden. Deze hoofddeugden zijn: armoede of onbaatzuchtigheid; nederigheid; wellevendheid; kuischheid. De eerste blijkt evenwel reeds verworven te zijn, wanneer men zich

tevreden kan stellen met gehuisvest, gevoed, gekleed en verwarmd te worden, zonder dat men noodig heeft daaraan te denken; een toestand en stemming, waarbij men zeker gelukkig is te prijzen boven hen wier begeerlijkheid nooit te verzadigen is, maar die toch, althans bij hiervoor gunstige antecedenten, niet op veel zedelijke inspanning te staan kan komen. Wat over de nederigheid wordt gezegd laat ik nu aan zijne plaats. De wellevendheid blijkt hoofdzakelijk ingenomenheid te zijn met heusche en aangename vormen; doch wel te verstaan, eene zoodanige, waarbij men die niet alleen zelf in acht neemt, maar er vooral niet minder op gesteld is ze tegenover eigen persoon door anderen inachtgenomen te zien; zoo zelfs, dat men zich zeer wel zou kunnen voegen in de Oostersche gewoonte om op den weg een voorlooper voor zich uit te doen gaan, en heel gaarne slaven zou willen bezitten, teneinde die uitermate zacht te behandelen, maar zich dan ook door hen te laten adoreeren. Dus weer een eigenaardig soort van deugd! Het bedenkelijkste is evenwel nog wat omtrent de kuischheid wordt gezegd. De schrijver is die weliswaar blijven betrachten, dewijl hij dit welvoeglijk achtte, inzonderheid voor een vrijdenker; aangezien niemand zich twee stoutigheden tegelijk behoort te veroorloven. Maar overigens heeft hij de ijdelheid dezer deugd, zoowel als van iedere andere, leeren inzien, en tevens bemerkt dat de kuischheid in geenen deele door de natuur van ons wordt gevorderd. Bij zulk eene bewering past min of meer wat elders van de schoonheid wordt gezegd, die eene zoo uitnemende gave heet, dat talent, genie en deugd niets bij haar zijn, en de waarlijk schoone

vrouw het recht heeft om alles klein te achten. — Al wil men van diergelijke uitingen een gedeelte op rekening stellen van des schrijvers landaard, en nog een ander op die van zijn behagen-scheppen in zekere overdrijving, toch blijft er nog reden te over tot verbazing en ergernis wegens zooveel frivoliteit!

Inderdaad, na deze dingen vernomen te hebben, kunnen wij het begrijpelijk achten, hoe men, zonder schijn of schaduw van zondebewustzijn te openbaren, integendeel zeggen kan, dat men, bijaldien men zijn leven nog eens op nieuw mocht kunnen beginnen, met de bevoegdheid om er wijziging in te brengen, er niets in zou willen veranderen. Begrijpelijk tevens, hoe men, na, wat het uitwendige lot betreft, een doorgaans effen weg betreden te hebben, zijne gewaarwordingen bij het terugzien kan samenvatten in eene dankbetuiging voor de „charmante promenade," die men hier heeft mogen afleggen! — Maar wat en waar is nu die ernst des levens, waarvoor aandoenlijk te zijn toch als eene kostelijke eigenschap werd geroemd? Wordt die ernst gekend, is hij meer dan een plechtige klank, waar men van den strijd des levens zoo weinig mogelijk schijnt te willen weten, en van het leed niet anders of beter heeft te zeggen dan dat het vernedert, verlaagt en tot godslastering voert?

Wanneer ik nu in dit alles, althans tot zekere hoogte, eene vrucht meen te zien van den heilloozen invloed van het catholicisme, dan meen ik hiertoe recht te hebben, zoowel om de groote en blijvende beteekenis, die Renan zelf voor geheel zijne levensopvatting daaraan toekent,

als om hetgeen aangaande het eigenaardige van het catholicisme reeds boven door mij werd opgemerkt. Eene kerk, die alles afhankelijk stelt van een, zoo 't heet, door haar met overtuigende bewijzen te staven gezag, en inmiddels op naam van dat gezag het onredelijkste verkondigt en oplegt, prikkelt zelve het verstand tot verzet, en heeft zichzelve de schuld te geven, wanneer een zich van haar emancipeerend verstand nu zoo goed als de alleenheerschappij voor zich eischen gaat. En wederom, eene kerk, die het zedelijk zelfbewustzijn en de zedelijke verzekerdheid onderdrukt en verdooft, kan niet anders dan zoowel het vermogen tot onderscheiding van goed en kwaad, als het vertrouwen op de eeuwige meerderheid en macht van het goede verkleinen en verzwakken.

Toch spreekt het van zelf, dat hetgeen hier meerendeels langs dien weg verklaarbaar schijnt te wezen, er geenszins uitsluitend uit mag of kan afgeleid worden. Niet alleen schuilt de algemeene oorzaak van het euvel, waarop wij wezen, in eene algemeene geneigdheid onzer menschelijke natuur; maar, zooals het zich hier vertoont, behoort het bovendien tot eene reeks van verschijnselen, die tijdens eene crisis in het religieuze leven als die onze dagen kenteekent, nimmer plegen uit te blijven en ook nu schier allerwege zijn op te merken. Hoevelen, die niet onder den adem van het catholicisme werden grootgebracht, hebben toch al te zeer onder den invloed van een min of meer in gelijke richting afgedwaald protestantisme verkeerd, om er niet soortgelijke nawerking van te ondervinden. Ook buiten de Roomsche kerk is het geloof maar al te vaak vermengd of vereenzelvigd met een zich laten aanleunen van het onredelijke, en

heeft eene aanmatiging, die ook het ondoorgrondelijke meende te kunnen peilen, aanleiding gegeven tot een twijfel, die straks ook het voor hart en geweten klaarblijkelijke als betwistbaar ging aanzien; aanleiding, die te eerder verleiding kan worden bij zooveel en velerlei als immer en overal de reinheid en oprechtheid des harten belaagt en alzoo het licht verduistert, dat alleen voor het eenvoudig zielsoog in klaarheid kan opgaan.

Het eenvoudig zielsoog, het ééne en alles afdoende om zeker te kunnen zijn van het heilige en eeuwige, en alzoo in den plicht eindeloos meer dan het conventioneel welvoeglijke te blijven erkennen en eeren, — naar ik meenen zou, hebben wij in onze dagen met verdubbelde zorgvuldigheid te waken dat wij het niet verliezen of laten benevelen. Men loopt zoo licht gevaar zich dien eenvoud zelven min of meer te gaan schamen, tegenover eene voornaamheid, die spreekt en zich aanstelt als was zij met Renan van oordeel, dat de wereld ten slotte slechts bestaat voor de uitgelezen schare, „d'hommes et de femmes d'esprit." Waar talent en vernuft eene bevallige losheid ten toon spreiden en juist in zekere luchthartigheid het kenmerk te zien willen geven eener hoogere ontwikkeling, wordt, voor wie onzer nog niet tot de sterksten behooren, over het conscientieuze leven zekere schaduw van zwaarmoedigheid en zwaartillendheid geworpen, die er ons licht van zou kunnen vervreemden. Waar het weten of ook reeds de weetlust zich tooit zoowel met zijne wettig verworvene als met ingebeelde lauweren, maar in elk geval heeft te wijzen op menig tastbaar gewin, maakt het geloof en de geloofsmoed allicht een min of meer armelijke ver-

tooning. De heroën schijnen kleiner, de muzen en de gratiën grooter en machtiger te worden. Zich in het onvermijdelijke te voegen moge wijsheid blijven heeten, maar naar godlijke vertroostingen te willen trachten? ... Al kan en zal het tragische uit dichterlijk oogpunt zijne bekoring behouden, van een evangelie des kruises te gewagen, blijkt het niet meer en meer eene samenvoeging van het tegenstrijdigste te zijn?

Toch — zoo hoop ik mede voor mijne lezers te mogen spreken — toch willen wij voor ons in dat schijnbaar tegenstrijdige de beste oplossing blijven zoeken van 's levens raadselen en de beste bekwaming tot 's levens taak. Wij willen ons houden aan het woord door den beteren mensch in Renan gesproken: „l'existence est la chose du monde la plus frivole, si on ne la conçoit comme un grand et continuel devoir; la vie n'a de prix que par le dévouement à la vérité et au bien." Maar die plicht behoude dan ook voor ons geheel zijne ernstige beteekenis; en het ware en het goede worde nooit door ons van elkander gescheiden, noch de rangordening vergeten, die aan het laatstgenoemde de eerste plaats wil hebben toegekend. Kennen is iets en kan veel zijn; maar kunnen is meer. En tot het rechte kennen en kunnen komt men alléén, waar het beginsel aller levenswijsheid wordt gezocht in het erkennen, vertrouwen en volgen van de stem, die in 's harten binnenst heiligdom tot ons spreekt, en ons roept om, het hoogste, altijd en bij alles het hoogste bedoelende, onder lijden en strijd al het mindere machtig te worden.

Ph. R. Hugenholtz.

's H., September 1883.

„NIET KLEINMOEDIG!"

De lucht zij grauw,
De nevel dicht,
't Verschiet bedekt en duister;
Straks daagt weer 't licht,
En toont, met nieuwen luister,
Des hemels vroolijk, vriendlijk blauw.

Zoo hult de rouw
Soms 't oog in nacht,
En eenzaam treurt ons harte;
Maar hoop en wacht;
De tranen uwer smarte
Weerspieglen straks een glans en gloed,
Waar 't klaarst azuur voor onderdoet;
't Licht van Gods trouw!

R.

ZEKERHEID.

TOESPRAAK

gehouden in de Vrije Gemeente,

5 Augustus 1883,

DOOR

J. W. VAN DER LINDEN,

Predikant te Hoorn.

„En nu,” zoo spreekt Jahve. „Ik ben uw Schepper, o Jacob en uw formeerder, o Israël. Vrees niet, want Ik bevrijd u, Ik roep u bij uwen naam; gij zijt mijn. Zoodat, gij moogt door het water gaan, Ik ben met u en door de rivieren, Zij zullen u niet overstroomen; gij moogt in het vuur gaan, het zal u niet branden en de vlam, zij zal u niet verteeren... Zie, Ik maak iets nieuws, 't is er voordat gij het weet; ook maak Ik in de woestijn een weg en in de wildernis beken!”

Jesaia 43 : 1, 2, 19, 20.

M. H.!

Hoe komen we ongedeerd heen door de moeielijkheden en de gevaren der levensreis?

Er over heen *gedragen* worden kunnen we niet, omdat dit er over heen gedragen worden terstond den naam van leven verliezen zou: wij moeten er doorheen.

Levensgeschiedenis is lijdensgeschiedenis.

Die levensgeschiedenis, die geen lijdensgeschiedenis

is, is een dor verhaal van zaken, die even goed niet hadden plaats gehad, of die misschien liever niet hadden gebeurd moeten zijn.

Er doorheen *geholpen* worden willen we niet; dat verbiedt ons die zelfstandigheid, die lust om op eigen beenen te staan, die ons van onze eerste kindsheid af eigen is en die, al komt ze ons ook soms duur te staan, ons, zoo we althans niet tot de vroegste kindsheid terugkeeren, bijblijft zoolang als er nog levenskracht in ons is.

Er *om heen* gaan mogen we niet. Het eenige wat ons nog verleend wordt is uitstel der moeielijkheden. 't Is tot onze eigene schade wanneer we van die vergunning gebruik maken. Wanneer we met een te lichten last beladen aankomen aan wat ons toescheen het doel te zijn, dan worden we onverbiddelijk teruggewezen naar het begin. Er doorheen moeten we!

Hoe komen we ongedeerd heen door de moeielijkheden en de gevaren der levensreis?

I.

Het was eene van de schoonste overwinningen van de wetenschap der sterrekunde, toen eene nog nooit geziene planeet zich aan het oog van den waarnemer vertoonde op de juiste plek van den hemel, waar hij haar had verwacht. Sedert langen tijd had hij storingen waargenomen in den loop eener bekende ster; storingen die, volgens zijne vaste overtuiging, door niets anders konden veroorzaakt worden dan door de nabijheid eener andere planeet. Zijne wetenschappelijke stoutmoedigheid ging zoover van te durven zeggen: Deze onbekende moet dáár zijn; aan dat punt van den hemel; dáárheen de kijker gericht!

De zekerheid van het godsdienstig geloof is eene andere dan die van de wetenschap. De laatste kan zeggen: Zietdaar mijne uitkomsten, twijfelt nog zoo gij durft; de uitkomsten van het geloof hebben alleen zekerheid voor den geloovige zelf. Maar zij is daarom niet minder schoon. Zij weet ook op goede gronden te zeggen: Dáár ligt mijn onbekend land. Dáárheen het oog, neen, dáárheen den voet gericht! — Een weerspiegeling van dat schoone land der toekomst ligt in het helder oog der kinderlijke onschuld en der kinderlijke oprechtheid, en het neemt daarin de trekken aan van een paradijs van het verleden, waarheen we smachten uit dit oord der ballingschap. Een wolk neemt voor een oogenblik dat schoone land der toekomst weg uit onze oogen, wanneer leugen en bedrog, diefstal en doodslag, ontrouw en zelfmoord met ruwe hand ons op den bodem der werkelijkheid wijst. Een zachte koelte, met welriekende geuren bezwangerd van de bloemen uit dat schoone land der toekomst, schijnt de geopende vensters onzer woning binnen te dringen, wanneer wij met een gullen lach der toestemming of met de stille traan der aandoening de ware en schoone gedachten van dichters en profeten begroeten. Een bode uit dat schoone land der toekomst schijnt ons te naderen, wanneer het zacht verwijt van een trouwen vriend of eener lieve vriendin ons uit de laaghartige overdenkingen der zelfzucht tot den grootmoedigen arbeid der liefde opwekt. Een gansch koor van juichende stemmen schijnt uit dat heerlijk, schoon onbekende oord der reinheid, der schoonheid, der waarheid, der goedheid en der liefde tot ons door te dringen, wanneer we een groote taak,

waartoe moed en volharding noodig zijn, aanvaarden!

Het *is* er, zegt het geloof, voor *mij* althans!

Dáárheen, zegt de liefde, wat mij betreft althans, dáárheen! Al scheiden mij ook van dat schoone oord geheele zeeën van bezwaren en al slaat mij de rook en de vlam van den tegenstand in het aangezicht; al moet ik door woestijnen van dorheid en door een wildernis, bevolkt met al de booze geesten van twijfel en onrust, al zou ook mijne eerste schrede tegelijk de laatste zijn, al zou ik ook met de banier der overwinning in de hand, nêervallen aan den eersten mijlpaal van den langen maar koninklijken weg, dáárheen!

„Vreest niet," zoo luidt de stem van den dichter der oudheid, „vreest niet! Gij moogt door het water gaan, „Ik (uw God) ben met u; en door de rivieren, zij zul„len u niet overstroomen: gij moogt door het vuur „gaan, het zal u niet schaden, en door de vlam, zij zal u niet schroeien!

„Zie, ik maak wat nieuws; 't is er vóórdat gij 't „weet; ik maak door de woestijn een weg en rivieren in „de wildernis, om mijn uitverkoren volk te drenken!"

Met deze woorden had de groote onbekende profeet, die de laatste zes-en-twintig hoofdstukken van Jesaia heeft geschreven, *hen* toegesproken, die den moeielijken tocht aanvaardden van Babel, door de groote woestijn heen naar Judea en Jerusalem, waar het hun door de gunst van den Perzischen koning vrij zou staan, de vroeger verwoeste muren van stad en tempel weêr op te bouwen. De vijftigjarige ballingschap in het vreemde land was voorbij; wie nog genoeg geloof hadden in den Israëlitischen naam, om een poging te wagen dien te

herstellen, konden van de vergunning gebruik maken om naar het vaderland terug te keeren, maar, ze moesten het wel weten en het kon hun ook niet verborgen zijn, moeielijkheden en gevaren van allerlei aard wachtten hen en eerst aan de andere zijde daarvan lag het op nieuw beloofde land.

Hadden deze ballingen hun Judea, wij hebben ons ideaal; de vraag is niet of we er komen, maar of de wil er is er heen te gaan. Dan ondernemen we den tocht en dan ontbreekt het bij geen enkelen stap aan moeielijkheden, dan blijven er velen achter, weinigen komen er ongedeerd doorheen, en het zijn er maar enkelen, voor wie alle moeielijkheden wegvallen, wier vrijheid hun zelfbestuur, wier macht hun liefde is.

Zij kunnen zeggen: „God is met mij! en ziet: voor-„dat ik het vermoedde, heeft hij iets nieuws, iets onge-„hoords gemaakt: water in de woestijn, een beek in de „wildernis, opdat ik mijn dorst zou kunnen lesschen!"

II.

Hoe zal dat kleine hoopje volks er hebben uitgezien, toen het dan eindelijk aan de muren en in den omtrek van het lang begeerde Jerusalem aankwam! Ziet die bebestoven kleederen, die vermoeide aangezichten, hoort die reisverhalen vol avonturen en gevaren, ziet hoe zij de reien tellen en er velen worden gemist!

En (gij begrijpt hoe ik het bedoel) hoe zien wij er uit? wat hebben wij te verhalen? wie missen wij? Ieder onzer heeft een stuk levens achter zich en, zoo we begonnen zijn met den vasten wil om te streven naar het ideaal van vrijheid en liefde, dan was ieder oogenblik

van gewicht eene moeielijkheid, dan is nog iedere dag een woestijn vol gevaren. „'t Zijn sterke beenen, die de weelde dragen," zegt het spreekwoord, en het heeft gelijk: 't is niet gemakkelijk rijk te zijn, maar ook de armoede heeft haar bezwaren, en er is kracht noodig om vroolijk te zijn onder het juk der behoefte. „Het is niet goed dat de mensch alleen zij!" heeft men gezegd en, ja, de eenzaamheid heeft ontegenzeggelijk haar gevaren, maar ook in het samenzijn is het een en ander, waarvan men niet licht zonder kleêrscheuren afkomt. Wie onder ons durft opstaan en zeggen: „Hier ben ik, ongedeerd door de gevaren; al stelde men mij ook de hoogste eischen der zedelijkheid, ik ben voor niets teruggedeinsd, ik heb niets ter wereld ontzien, ik ben door vuur en vlam heengegaan, hier sta ik vóór u, gaaf en ongeschonden!?" Wie durft het zeggen, wie? Laat ik u een enkele mogen laten zien, die 't zeker niet zou kunnen zeggen. Misschien herkennen we hier en daar een trek van ons eigen beeld.

Ziehier, deze man was jong en was, wat de wereld noemt, rijk; hij kon beschikken over dat heerlijk metaal, waaruit een bekwame goudsmid bijna alles ter wereld smeden kan. En hij was bekwaam, 't machtige geld rolde uit zijn werkzame hand zegen verspreidend de wereld door. 't Was hem toevertrouwd; hij begroef de zilveren talenten niet; opheffing van dezen tak van nijverheid, bevordering van dit volksbelang, ondersteuning van den ijverigen maar verarmden werkman, veraangenaming van het leven der zijnen; dit alles was het schoone en edele doel van dezen rijken jongeling; moest hij voor dit alles niet werken en peinzen, totdat hij er soms zoo moe van was, dat de slaap weigerde op

zijn hoofdkussen neêr te strijken? De verleiding der vermaken kende hij niet; de ledigheid zou hem nooit als haren slaaf aan hare voeten zien droomen; de losbandigheid had niets aantrekkelijks voor hem; werken van den morgen tot den avond voor? . . het algemeen belang? was het *dat* alleen? bleef het dat alleen? was het niet, werd het althans niet ongemerkt wat anders? moest niet de wereld van hem gaan spreken als van den grootsten man in den omtrek? Kreeg hij het geld niet lief om het geld? werd hij niet van lieverlede een harde meester voor zijn loontrekkende dienaren? werd hij niet een ongevoelige man voor zijn vrouw? een weinig belangstellende vader voor zijn kinderen? is hij niet geworden een fatsoenlijke, schraapzieke, speculeerende geldwolf; heeft het vuur van den geldhartstocht zijn hart niet opgeteerd? Is hij ongedeerd heengekomen door de moeielijkheden van het leven?

En ziet ginds dien arme! Hoort hem met het beetje wijsheid, dat hij op de school en op socialistische bijeenkomsten heeft opgedaan, de inrichting van den staat beoordeelen en afkeuren, hoort hoe hij op hoogen toon verklaart, dat de priesters en de dominees hem bedrogen hebben, dat godsdienst een bakerpraatje is om stoute kinderen zoet te houden, dat er geen recht in de wereld te krijgen is dan alleen voor de rijken, dat het hier (of ge 't gelooven wilt of niet!) een verwarde winkel en een ellendige wereld is; en gij ziet en hoort hem met een zekeren blik aan alsof ge zeggen woudt: „De wereld is hard geweest voor u, man, en, gij hebt het hoofd niet boven kunnen houden, mijn vriend, in de wateren des levens. Waar is het helder oordeel, waar de rustige

werkzaamheid, waar is de gezonde trek in het eenvoudige maal van voorheen? Was de stroom u te sterk en werd het vuur u te na aan de scheenen gelegd?

Of kwam *zij* ongedeerd uit de gevaren des levens die, in hare jeugd gevleid, bewonderd, gevierd, maar weldra verlaten en eindelijk de zwoegende en tobbende slavin geworden van een heerschzuchtigen man, nu vol verbittering zich haar verleden herinnert en, kwaad met kwaad vergeldend, heerschzucht met plagerij, jaloezie met wantrouwen, driftige uitvallen met stompzinnige verachting betalend, misschien haar eer en haar waardigheid wegwerpend, met eigene hand het misdadig vuur, waarvan de vlam haar in het aangezicht slaat, aanstookt, om eindelijk, in plaats van te worstelen om levensbehoud, zichzelve, met kinderen en al, neêr te storten in den poel der ellende!?

O, de trouwelooze zee bedekt niet meer schatten en arme schipbreukelingen, dan er harten verdronken en veelbelovende menschenlevens begraven zijn in de wateren der teleurstelling, en de gloeiende lava der vuurspuwende bergen heeft nooit meer schatten van goud en marmer en menschelijke schoonheid verteerd, dan er mijnen van zielskracht gesprongen zijn door het vuur van den hartstocht!

III.

Maar 't zou door al deze voorbeelden wel kunnen schijnen alsof het schoone oord, waarvan ik in enkele trekken sprak, een paradijs van onschuld ware, dat we herwinnen moesten. Ware het dit, niemand kwam ongedeerd door de levensreis heen! Neen, het land dat

wij bereiken willen, is een nieuw oord, en wel *anders* voor *ieder* die er heengaat, zooals ook een landschap zooveel verschillende karakters heeft, als men het van verschillende zijden en langs andere wegen kan naderen. De trekken, waarin ik ervan sprak, bedoelden alleen er het algemeen karakter van aantegeven.

Menigeen zal het niet verder gebracht hebben in zijn betrekkelijk langen levensloop, dan zijn huiselijke zaken te hebben geregeld, om nu ten slotte te kunnen zeggen: „ik kan iedereen vrij in het aangezicht zien, er is niemand die iets van mij te vorderen heeft." Al schijnt dit ideaal niet zeer hoog, 't kan zeer goed zijn, dat hij op den weg er heen *rivieren* heeft ontmoet, die hem dreigden te overstroomen en hij door *vuren* van verleiding is heengegaan. Heeft hij bij het begin der reis met helderheid ingezien, dat dit de noodzakelijke voorwaarde was, die eerst vervuld moest worden, zou er ooit iets hoogers tot stand kunnen komen, en heeft hij dit, al is het ook aan den laatsten avond van zijn leven bereikt, dan kwam hij ongedeerd door de moeielijkheden van *zijn* leven. Hoe schijnbaar klein een levensideaal ook is, wanneer het maar tot zedelijke vrijheid voert en al onze krachten eischt, is het hoog en groot genoeg. Op den weg er heen liggen de gevaren: overschatting of geringschatting van eigen kracht, overmoed na een kleine overwinning, miskenning van anderer streven, wrevel bij vermeende tegenwerking, ongeduld op het zien van anderer voorspoed en ten slotte eigengerechtigheid; en wanneer we op een van deze klippen stranden, dan is al, wat we tot nog toe gedaan hadden, tot niets nut. Die een kruis draagt moet het

geheel dragen. Hier geldt het: wie het minste gebod van de wet overtreedt, die overtreedt de geheele wet; *al* wat tot het doel, dat *wij* ons, ieder van ons, voorstellen, behoort, moet aanvaard worden. — Hoe komen we ongedeerd door de moeielijkheden van het leven heen? „Vreest niet," antwoorden we met den profeet, „gij moogt door het water gaan, het zal u niet dee- „ren, enz. — want Ik ben met u, spreekt God".

In onze taal overgebracht: Ons levensdoel is tegelijk onze levenskracht, waardoor de algemeene en gewone moeielijkheden vanzelf worden weggedrongen en waardoor we de bijzondere gevaren leeren kennen en overwinnen. Wie heeft *hen* niet gekend, die traag, grillig, wispelturig, ijdel, losbandig waren en tot niets ernstigs schenen te deugen, tot op het oogenblik dat hun een levensdoel voor oogen werd gesteld en zij werkzaam, gestadig, vlijtig, degelijk en de regelmaat zelve werden. Als een blad van een boom waren ze omgekeerd. Ja een edel levensdoel kan door al de gevaren en moeielijkheden doorvoeren. Zonder nog terstond toe te geven, wat sommigen beweren, met het oog op de levensgeschiedenis van enkele groote mannen, die uit de meest nederige omstandigheden, zich tot een geniale hoogte in wetenschap of kunst hebben opgeheven, dat nl. een mensch van genialen, hoogen aanleg tot zijn recht zou komen, al moest hij zich ook met handen en voeten opheffen uit het slijk zijner geboorte en al ware er voor hem ook geen andere hulp dan de macht van zijn genie, zoo is *dit* toch waar: de wereld en het kwaad heeft geen vat op hem of haar, die streeft naar een belangeloos en schoon levensdoel.

Er zijn er (ja, M. H! er zijn, Gode zij dank! *zulke* hardnekkigen!) die zich nu eenmaal voorgenomen hebben gelukkig te zijn en gelukkig te maken door lief te hebben. Het voorwerp, waaraan zij zich hechten als zijn schaduw, schijnt zich echter in het hoofd te hebben gesteld, dezen arbeid met alle macht te moeten tegenwerken. O, nu komen de breede wateren van twijfel en het vuur van den strijd! Maar de rivieren schijnen voor de liefdevolle niet breed en de kogels van den strijd schijnen *haar* niet te treffen. Ze gaat door onreinheden heen en wit als de lelie komt ze er uit te voorschijn; zij hoort de afschuwelijkste taal: *haar* lippen spreken slechts woorden van aanmoediging en goedheid; lange nachtwaken rooven den blos van hare wangen: haar voorhoofd wordt er maar blanker en vriendelijker van; ze wordt weggejaagd: ze komt met een stille bede weerom; ze wordt weggestooten, neêrgeworpen: ze staat met een glimlach weer op! — De menschen beklagen haar: „zij heeft nu ook *niets* aan haar leven!" Niets? Maar heeft ze dan *iets* verloren? — Daar staat zij, nederig maar groot, grooter dan toen ze begon, geschandvlekt en toch vlekkeloos, ongedeerd, wat wateren er ook over haar heen zijn gegaan, welk vuur haar ook hebbe gedreigd!

IV.

Maar zijn nu de menschen eigenlijk niet dwaas, dat ze willens en wetens zooveel gevaren te gemoet gaan? Ongerijmde vraag! Alsof ze anders konden! De wil, die in elk deeltje van het heelal, in iedere waterdroppel, in iedere plant, in elk dier ligt en slechts met groote moeite, en dan nog maar gedeeltelijk, kan worden onderdrukt,

de wil om tot zijn recht tekomen, kwam in den mensch tot bewustzijn van zichzelf en is de kiem van zijn geestelijk en zedelijk ik. Dit zal hij trachten te veroveren op de wereld.'t Stelt zich langzamerhand helderder en reiner voor zijn oogen; 't wordt een Jerusalem, waarvan hij de schoonheid eindelijk zóó sterk gaat gevoelen, dat zij hem onwederstaanbaar aantrekt.

O, gelukkig gij, bevoorrechte zielen, die, goed toegerust, zonder omzien, recht op uw doel afgaat! Gelukkig zij, wier gunstige aanleg, wier aangeboren juistheid van blik, wier kalme werkzaamheid hen zonder veel aarzelen of twijfelen de gevaren doet voorzien, ze noch te gering, noch al te groot doet schatten, wien als van zelve de wijsheid schijnt toe te vloeien, wanneer ze haar het meest noodig hebben, die helden en heldinnen geboren zijn! Maar wij, gewone alledaagsche naturen, die door schade en schande wijs moeten worden (als we 't nog maar worden), hoe zal het ons gaan?

Wanneer we ernstig zijn dan kunnen we *beginnen* met dezen troost: die moeielijk werkt, levert in den regel wat hij geeft, keurig en goed af. Komen we dan niet hard vooruit, wanneer we maar vooruitgaan! We zullen dikwijls moeten vragen waar we zijn, telkens hoogte moeten nemen (er zijn zoo van die eigenaardige zaken, waaraan we dit bemerken kunnen) of we het doel naderen. Gelijk de zeeman, die op ontdekking uitgaat, aan de kleur van het water, aan de eigenschappen van den dampkring, die hem omringt, opmerkt of er land in de nabijheid is en hij dus een goeden koers houdt, zoo kunnen wij aan de achting onzer medemenschen, aan een zekere stem hierbinnen, aan de verwonderlijke vlugheid, waarmeê we een vroeger onmogelijk geachte taak

volbrengen, bemerken of het goed gaat, en wij, die in den aanvang niet helderziende waren, waar het de gevaren en moeilijkheden betrof, zoodat we er telkens door werden verrast, beginnen nu helder en ver vooruit te zien, nemen onze maatregelen en zijn oók gereed tegenover die, die we niet hadden kunnen voorzien. Want ons wachtwoord wordt meer en meer: „Er dóórheen!” Dit is dat nieuwe, dat verrassende, waarvan de profeet spreekt, dat er is, voordat gij 't weet, nl. dit, dat de kracht groeit onder 't pogen en dat het doel, 't welk gij u voorstelt, terwijl het steeds meer naar achteren wijkt als het spiegelbeeld der woestijnen, tegelijk denzelfden invloed op u uitoefent als zulk een beeld, u lokkend en naar zich toetrekkend, met dit onderscheid evenwel, dat in de bekende fata morgana alles, boomen, rivieren, meeren, valsch en bedriegelijk, maar de schoonheden van uw levensdoel waarachtig en wezenlijk zijn. Een steeds wellende bron van nieuw leven wordt het bestaan zelf, wanneer het aan den arbeid voor al wat edel is wordt gewijd. Een rijke bron van afwisseling, van strijd en genot, als van regenvlagen en zonneschijn, wordt iedere levensbetrekking, wanneer deze bezield is door de liefde. Laat het leven een woestijn van teleurstellingen zijn; er stroomt door die woestenij een rivier, aan welks oevers de heerlijkste bloemen geuren: vriendentrouw, zuivere belangstelling, warme liefde; op welks bodem paarlen liggen, waarvan nog niemand de schoonheid naar waarde heeft geroemd, en welks altijd nieuwe golven zich spoeden naar den oceaan des vredes in God!

V.

Den eersten, zeker den schoonsten trek dezer profetie heb

ik voor het laatst bewaard. „Ik roep u," laat de profeet door Jahve zeggen: „Ik roep u bij uwen naam, gij zijt *mijn*."

Het is niet de eenige maal dat zulk een verzekering van Jahve's voorkeur voor Israël in de profetiën wordt aangetroffen; integendeel, telkens keert de verzekering terug, dat Israël Jahve's eigendom is, door hem uit de volken der aarde verkozen om zijne belofte te bewaren, en dit is dan ook de eigenlijke grond, waarom de profeet durft verzekeren, dat overigens zeer geduchte ontmoetingen dit uitverkoren volk niet zullen schaden.

Ik zie niet in, dat er voor ons een andere of een betere grond van vertrouwen te vinden is. Wanneer het ons te doen is om de *zekerheid* dat, ook bij een minder gelukkigen aanleg en in minder gunstige omstandigheden van omgeving en opvoeding, de gewone verzoekingen niet op ons dien verdervenden invloed zullen hebben, dat wij zedelijk geheel verloren kunnen gaan, dan kan dit alleen de *zekerheid* zijn van het geloof, dat wij het eigendom zijn van God. Hij roept ons bij onzen naam; wij zijn de zijnen! Hoe weten we dit? Niet door een bekendmaking van eeuwen geleden en van buitenaf, die ons bovendien niet baten zou, wanneer ons hart ongevoelig ware voor den indruk van het goddelijke, want terecht zegt de dichter:

„Waar' 't oog niet met de zon van één natuur,
„Hoe straalde ons 't zonnelicht in d' oogen?
„Gloeide in de ziel geen sprank van 't goddlijk vuur,
„Hoe hield ons 't godlijke opgetogen?"

Maar nu, terwijl tegenstrijdige machten elkander ons bezit betwisten, zijn we verzekerd, dat God ten slotte de in ons overwinnende macht is, dat wij de zijnen zijn.

„De zijnen, van Hem", dus niet van de wereld, niet van de zonde!?

Oppervlakkig beschouwd zou men dit kunnen betwijfelen. Wij zouden, ons zelven en velen onzer tijdgenooten raadplegende, geneigd kunnen zijn de woorden van den profeet te veranderen en te lezen: „ik, wereld, ik ken u, ik roep u bij uwen naam, gij zijt de mijne!" Klein, lafhartig, uw eigen belang zoekend, traag, in al de begeerten van het zinnelijk leven gaarne gestreeld, zijt gij, o mensch, zoo juist van pas voor mij gemaakt; gij behoort mij met hart en ziel. Beken het en zeg de waarheid, dat het slechts een beleefdheid is, wanneer ge een kniebuiging maakt voor God; uw hart is bij mij. Ik met mijne ijdele bemoeiingen en overwegingen van menschenvrees, met mijne afleidingen en met mijn voorraad van dat alles wat de zinnen streelt, ik ben u meer waard dan de onzienlijke wereld, waarvan uwe profeten gewagen en waarheen uwe predikers u wijzen, als naar het oord uwer eigenlijke bestemming."

Moeten we niet erkennen, M. H.! dat de wereld, aldus sprekende, recht schijnt te hebben tot zulk een taal? Ken uzelven, zegt de wijze der oudheid, en erken dat, om met den apostel Paulus te spreken, de zwakheid van het vleesch terugdeinst voor de moeielijkheden van den strijd tegen zinnelijkheid en zonde en dat wij daarom geneigd zijn beurtelings God te dienen en den Mammon. Zoo ontwijken we dan toch de moeielijkheden; we stellen uit, we verschuiven en leven van den dag op den dag, zonder vast beginsel, zonder ideaal. Zoo worden we dan toch door het leven heengedragen. Zoo is, in doorsnede genomen, onze levensgeschiedenis toch géen lijdensgeschiedenis!

Het is de vraag of het ons op den duur bevredigen kan. Wat wij zeggen mogen; de wereld heeft ons niet geheel en ons beste deel verkrijgt zij nimmer! Gij, o mensch, die naar waarheid verlangt in uwe gesprekken en uwe verhoudingen, die in uw verleden de sporen zoekt op te merken eener ontwikkeling, die vraagt naar het *doel* van dit streven en arbeiden, die 't zoo hartelijk en innig betreuren kunt, dat ge beneden uzelven zijt gebleven, die een natuurlijke bewondering gevoelt voor helden en heldinnen van deugd en liefde; gij behoort niet aan de wereld, die naar dit alles niet vraagt; gij behoort aan God!

Gelooft gij aan uzelven? Welnu, dan roept Hij u bij uwen naam. Juist u verlangt Hij, u, die aldus denkt en werkt en lijdt als alleen gij kunt doen. Zoo gij goed zijt, Hij heeft u lief; zoo gij zwak zijt, Hij zal u steunen; zoo gij wankelt, Hij zal u schragen; zoo gij valt, Hij heft u op! U verlangt Hij, u en mij eischt Hij op. Zie uit dit oogpunt uw leven aan; wordt niet het schijnbaar toevallige noodzakelijk; leest ge niet in de bewegingen van uw hart de letteren eener geschiedenis, geschreven door de hand eener liefde, die, waar 't noodig is, ook den prikkel van het lijden en der smart niet ontziet?

Deze geschiedenis gaat voort. Naarmate we ernstiger worden en betere dingen van onszelven verwachten vermeerderen de moeielijkheden, maar neemt ook de zekerheid toe dat niets ons zal kunnen scheiden van de liefde Gods. Amen.

HET KATHOLICISME EN DE STAATKUNDE. (1)

VOORDRACHT,

gehouden in de Vrije Gemeente,

5 November 1883,

DOOR

DR. A. PIERSON.

Bij eene vorige gelegenheid, zeide de Spreker, had ik het voorrecht het Katholicisme enkel als godsdienst voor u te bespreken (2). Ik acht mij gelukkig dat belangrijk en samengesteld verschijnsel andermaal te mogen behandelen en mij door uw Bestuur de bespreking te zien opgedragen van het aangekondigde onderwerp. Niet om een historisch vertoog is 't ons daarbij te doen; met tal van namen en feiten zal ik u niet lastig vallen. Nog minder om een polemiek, waarbij we elkaar tegen andersdenkenden in 't harnas jagen en gevaar loopen zouden onedele hartstochten op te wekken. Zooveel mogelijk willen wij alleen kenschetsend te werk gaan. Immers

(1) Uit de aanteekeningen van den spreker en eigen herinnering is dit kort verslag door mij samengesteld. RED.

(2) Stemmen, Jaargang 1882, pag. 65 en vv.

tegenover een anderen godsdienst staan wij noch polemisch, noch tolerant, maar als tegenover een vreemde nationaliteit, die men lief kan hebben zonder daartoe te behooren. Ook van de verschijnselen toch die ons omringen en belang inboezemen geldt het schoone woord van Vauvenargues: „tôt ou tard on ne jouit que des âmes." Hoe ouder men wordt en hoe meer men van de wereld heeft gezien, des te meer leert men door te dringen tot de ziel van alles. Want ook de verschijnselen van het geestelijk leven hebben een lichaam en een ziel, een uiterlijke gedaante en een innerlijke kern. Nooit voelen we ons pijnlijker teleurgesteld dan wanneer we tot de ontdekking kwamen, dat het aan die laatste, aan de ziel, ontbreekt en het verschijnsel ons dus niets te zeggen heeft.

Op die teleurstelling behoeven we ons bij de beschouwing van het Katholicisme niet voor te bereiden. Maar wel kost het hier groote moeite die ziel nauwkeurig waar te nemen, omdat — wij herinnerden het vroeger reeds — het Katholicisme zoo ontzaglijk samengesteld en ingewikkeld is. Aan den eenen kant maakt het den indruk van starre onvriendelijkheid, maar ter andere zijde is het eén voortdurende evolutie der latente geloofsovertuiging. Volkomen onjuist toch schijnt mij de meening, nog bij zeer velen heerschende, als zou het Katholicisme niets anders zijn dan een jammerlijke verbastering, een caricatuur van het oorspronkelijk christendom. Dat wordt dan als de ideale godsdienst voorgesteld. Maar het licht van dien godsdienst ging in den nacht der middeleeuwen onder en eerst ten dage der Hervorming weerklonk van nieuws het woord: „er zij

licht!" Neen, in het Katholicisme handhaaft en ontwikkelt zich in menig opzicht het oorspronkelijk christendom. Het heeft Europa christelijk gemaakt in den zin dien Heine gaf aan dat woord toen hij van Goethe, die soms het christendom miskende, zei: „ook hij, de oude Heiden heeft genoten van het bloed van Christus." Maar om aan veler behoeften te beantwoorden zoekt het de grootst mogelijke contrasten met elkaar — ik zeg niet te verzoenen, maar — te vereenigen. Laat mij u wijzen op een drietal tegenstellingen die het Katholicisme ons te aanschouwen geeft.

Aan den eenen kant kenmerkt zich deze godsdienst door een streng ascetisme. Kastijding van het vleesch, onderdrukking van de zinnelijkheid, dooding van den hartstocht is de eisch van het monnikenleven. Geen enkele inwilliging mag hier worden gedaan aan den zinnelijken lust, Alleen de uitgelezenen verwerven zich de zaligheid. Maar aan den anderen kant spreekt de biechtstoel van genade en vergeving voor allen zonder onderscheid, ook al ware de grootste zonde, de afschuwelijkste misdaad gepleegd. Daar in gindschen donkeren hoek dier kathedraal zit in den biechtstoel een man dien de berouwvolle zondaar niet of niet anders dan in zijn geestelijke waardigheid kent en aan wiens oor hij zijne zonden biecht, zijn hart uitstort, om straks uit zijnen mond volle absolutie, de verzekering der goddelijke genade en vergeving te ontvangen.

Een ander kontrast. Het Katholicisme is — wie stemt het niet toe? — bij uitnemendheid de godsdienst der traditie. Hier geldt wat altijd en overal en door allen is geloofd. Wat ook verandere of voorbijga, het katholiek

geloof blijft onveranderlijk hetzelfde. Het is ons in menig opzicht vreemd geworden, het spreekt een taal die wij niet meer verstaan, maar zonder zich te storen aan veranderde tijden en gewijzigde behoeften houdt het den draad der traditie onwrikkaar vast in handen en spint dien voort met onverstoorbare kalmte. Toch, tegenover die onveranderlijke overlevering, welk een aanhoudende afwisseling, welk een bonte verscheidenheid in de personen dier pausen die achtereenvolgens den stoel van Petrus innemen en die elk hun eigen politiek hebben, bezield, bestuurd, gekleurd door hun persoonlijkheid. Nu een Paus die monnik is in merg en been, die zich zooveel mogelijk opsluit binnen de wanden van het Vaticaan, wien het pijnlijk aandoet dat hij zich aan de stille bidcel, aan een leven van studie en mijmering, heeft moeten ontrukken om zich in te laten met de dingen dezer wereld. En na hem een Paus -- als Julius II b.v., een wereldsch vorst, een krijgsman in zijn hart, die met rijlaarzen en sporen wandelt door het Vaticaan en een wereldschen deun neuriet, fluit misschien! Een man wiens ideaal het is aan zijn grenzenlooze heerschzucht bot te vieren, in allerlei wereldsche aangelegenheden zijn invloed te doen gelden en meester te zijn van het spel der wereld.

Een derde tegenstelling. Door mystieke contemplatie kenmerkt zich het Katholicisme. Het streven van de ziel om zich in onmiddellijke betrekking met God te stellen, om in de Godheid op te gaan en zich in hare diepten te verliezen, vindt hier bevrediging. Hier openbaart zich die mystiek die, gelijk Plato het uitdrukte, de oogen sluit en daardoor slechts dichter bij de waarheid komt.

En toch, diezelfde godsdienst begeeft zich op de kronkelpaden van de politiek. Wij willen van de staatkunde geen kwaad spreken, maar dat zij onmogelijk is zonder te laveeren is algemeen erkend. Wat is staatkunde anders dan regeling van betrekkingen? Welnu, het Katholicisme dat eenerzijds 's menschen betrekking tot God als de hoogste, ja als de eenig werkelijke erkent, wijdt zich anderzijds aan de regeling van allerlei wereldsche betrekkingen en belangen. Aan de regeling der verhouding van overheid en onderdanen, van de individuen tot het geheel en van den eigen staat tot het buitenland wijdt het beurtelings zijne aandacht.

Waar er sprake is van de verhouding van het Katholicisme tot de potitiek, hebben wij wel te onderscheiden tusschen theoretische en praktische staatkunde. De eerste zoekt het wenschelijke te bereiken, de laatste stelt zich tevreden met het bereiken van het mogelijke. Hier hebben we thans alleen met de theoretische staatkunde van het Katholicisme te doen. En om haar te leeren kennen roep ik u voor den geest drie gewichtige dagen uit de geschiedenis van het nieuwere Katholicisme, drie 8ste Decembers en wel van 't jaar 1854, 1869 en 1864.

't Was op 8 December 1854 dat het dogme van de Onbevlekte Ontvangenis van de Maagd Maria werd vastgesteld; een feit van gewichtige beteekenis, niet zoozeer om den inhoud van het leerstuk, als wel omdat daarbij de regeling der kerkelijke aangelegenheden geheel in 's Pausen hand werd gelegd. Immers dit leerstuk werd door den Paus, zonder de kerk daarin te kennen, vastgesteld op eigene autoriteit.

Van veel meer gewicht was de 8ste December 1869 toen

door het jongste Concilie op het Vaticaan vergaderd het leerstuk der Pauselijke onfeilbaarheid werd aangenomen. Met kloppende harten en bezwaarde gemoederen waren vele bisschoppen, inzonderheid uit Duitschland, tot dat concilie opgegaan. Er waren er die nog te elfder ure doordrongen in 's Pausen bijzondere vertrekken en die den Heiligen Vader op de knieën smeekten zich tegen de afkondiging van dit leerstuk te verzetten. Maar 't mocht niet baten. De zwakke, afgeleefde Pio Nono was niet opgewassen tegen den ontzaglijken invloed der Jezuiten die de vaststelling van dit dogme wisten door te drijven. Inmiddels was de Fransch-Duitsche oorlog uitgebarsten die ten gevolge had — wonderbare ironie der geschiedenis! — dat de Fransche troepen die den Paus beschermden, uit Italië werden teruggeroepen en dat 's Pausen wereldlijk gezag te gronde ging. In alle stilte, terwijl de blikken van gansch Europa naar het oorlogstooneel waren gericht, werd den 18den Juli 1870 een leerstuk geproclameerd, in de geschiedenis van het Katholicisme van zoo ver reikende beteekenis. Van beteekenis, al reikt ook het dogme niet zoo ver als zij die er een caricatuur van maakten het plegen voor te stellen. Niet dit toch wordt er mee bedoeld, dat de Paus in al zijn bijzondere meeningen onfeilbaar wezen zou zoodat, als hij 't op klaarlichten dag voor nacht verklaarde, elk katholiek dit geloovig zou hebben aan te nemen, maar alleen aan die uitspraken die hij „ex cathedra" van den Pauselijken Stoel en dus in de hoedanigheid van Stedehouder van Christus verkondigt, wordt onfeilbaarheid toegekend.

En wenscht ge nu het wetboek te leeren kennen

waarnaar de onfeilbare Paus oordeelt, ge hebt dan eenvoudig op te slaan de Encyclica en den Syllabus die 8 December 1864 door hem werden uitgevaardigd.

Vóór mij ligt eene Hollandsche vertaling van dit document aldus getiteld: „Encycliek van Zijne Heiligheid Pius IX, van 8 December 1864. Opperherderlijk schrijven aan al de patriarchen, primaten, aartsbisschoppen en bisschoppen der katholieke wereld, waaraan zijn toegevoegd de 80 veroordeelde stellingen over godgeleerdheid, wijsbegeerte, staat- en zedekunde. Tweede nauwkeurig herziene en kerkelijk goedgekeurde uitgave. Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1865."

Ge ziet, wij kunnen op die vertaling ons veilig verlaten, want ze is kerkelijk goedgekeurd en van het Imprimatur van den bisschop voorzien. Ook getuigt de Heer J. W. Brouwers in zijne voorrede: „De tekst dien wij hier mededeelen is nauwkeurig vergeleken en bij ons beste weten volmaakt eensluidend met het authentieke stuk, dat aan H. D. H. onze bisschoppen uit Rome is toegezonden door de handen van Monseigneur Oreglia di San Stefano, Apostolisch Internuntius bij het Hof van 's Gravenhage." 't Is goed dat wij 't weten, anders zouden de vele fouten die in den tekst voorkomen ons aan de nauwkeurigheid der vertaling doen twijfelen.

Indien wij dezen Syllabus of lijst der voornaamste dwalingen van onzen tijd met aandacht lezen, bespeuren we dat er in de rangschikking der denkbeelden geen zweem van logica gevonden wordt. Alles staat hier op de zonderlingste wijze dooreen, maar trachten we de hoofdgedachten der Katholieke staatkunde daaruit op te delven, dan kunnen we die terugbrengen tot deze drie

beginselen. (Als bewijsstukken haal ik eenvoudig de nummers der veroordeelde stellingen aan; elk die er belang in stelt kan zich het kleine boekske gemakkelijk aanschaffen en ze daarin naslaan).

a.) De Kerk is verheven boven den Staat. Zie Stelling 19, 20, 39, 54, 41, 51, 24.

b.) Alle instellingen die de wijding der Kerk niet ontvangen hebben zijn daardoor reeds veroordeeld en verderfelijk.

Veroordeeld is dus het huwelijk als louter burgerlijke instelling. 65 — 69, 73, 74.

de niet-kerkelijke school. 45, 47, 48.

de vrijheid van wetenschap. 3, 9, 57.

de vrijheid van godsdienst. 15 — 18, 77, 78.

de vrijheid van drukpers. 79.

c.) de Paus heeft wereldlijke macht. 23, 34, 75, 76.

de Paus moet gemeenschap houden met de geestelijkheid. 49, 28.

konkordaten zijn, zonder toestemming van den H. Stoel, onverbreekbaar. 43.

aan nationale kerken, onttrokken aan het gezag van den Paus, moet alle recht worden ontzegd. 37.

Ziedaar de hoofdbeginselen der Katholieke staatkunde. Geheel den modernen staat heft zij op; aan al de vrijheden waarop wij ons beroemen verklaart ze den oorlog; geen ander vaderland kent zij dan Rome, zoodat haar gehoorzame dienaar de blikken richt over de bergen als een getrouwe Ultramontaan. —

Hoe nu de geloovige katholiek aan deze beginselen getrouw, tegelijk als praktisch staatsman den eed op de grondwet kan doen, 't is ons eenvoudig een raadsel.

Maar dit doet ons pijnlijk aan als we Dr. Schaepman in zijn onlangs verschenen program hooren spreken: „Maar de Syllabus grinnikt mij tegen!"

Nog eens, wij oordeelen en veroordeelen niet, 't is ons enkel om een onpartijdige kenschetsing te doen. En dan plaatsen wij ten slotte tegenover die staatkunde van het Katholicisme den geest van een man, wiens 400-jarige geboortedag den 10den November zal worden herdacht, den geest van Luther. Het geloof van Luther is het onze niet; toch eeren wij zijn geest, krachtig door de overtuiging dat de menschelijke natuur geen voogdij noodig heeft. En om dien geest te doen kennen wensch ik eenvoudig enkele plaatsen uit zijne Tischreden in herinnering te brengen. In die tafelgesprekken toch zien wij Luther als echtgenoot en huisvader in zijn volle kracht en van zijne echt-menschelijke zijde.

„Eene vrouw — zoo sprak hij eens — „die in 't kraambed sterft is zalig, want zij doet haar plicht." Tot zijn geliefde Katharina van Bora heette het eens: „Kätchen, ge zijt een keizerin, God zij dank, want gij hebt een vromen man die u lief heeft."

Eens was hij aan tafel buitengewoon vroolijk en toen men hem vroeg waarom hij zoo opgeruimd was, antwoordde hij: „omdat er een leelijk geschrift tegen mij is uitgekomen en ik dus zie dat de duivel bijzonder aan 't werk is geweest, zoodat hij 't niet lang meer zal kunnen volhouden."

„'t Zekerste bewijs" heette het een andermaal, „dat God niet met het pausdom is, is dat hij hun kindertjes onthoudt."

„Toen Eva" zei hij eens, „voor Adam verscheen, was

hij vol des Heiligen Geestes en noemde haar moeder aller levenden. Dat hadden Cicero en Demosthenes nooit bedacht."

Toen hij zijn kinderen eens rondom de tafel zitten zag, hunkerend naar de heerlijke perzikken die er op stonden, zeide hij: „dat is zalig zijn in hope."

Een andermaal zat zijn kleine jongen, met hem aan de studeertafel gezeten, luide te zingen. Daar hem dit hinderde verzocht hij het jongske zachtjes of in 't geheel niet te zingen. Nu neuriede het kind zachtjes voort en zag zijn vader daarbij eerbiedig aan. „Nu versta ik," zeide Luther, het woord: „verheugt u met beving, als we blij, maar tegelijk eerbiedig opzien tot Een die boven ons is."

Toen hij eens met een zijner vrienden zich in een barbierswinkel den baard had laten scheren, sprak hij: „'t is met den baard als met de zonde, dagelijks wordt hij afgeschoren en telkens groeit hij weder aan."

En eindelijk sprak hij tot zijn klein kind dat verrukkelijke, bijna onvertaalbare woord: „Du bist das unschuldige kleine Närrlein unseres lieben Herrn Gottes."

Zoo we den gezonden, vrijen, echt-menschelijken geest die uit deze woorden spreekt aankweeken, we zullen er 't beste wapen in vinden tegen alle kerkelijke voogdij. Mannen, die kinderen zijn, in den goeden zin des woords: eenvoudig; natuurlijk; frisch; altijd in staat het verhevenste op ongedwongen wijs met het gemeenzaamste te verbinden, zulke mannen groeten den Priester beleefd, maar hebben hem niet noodig.

TWEE VERGADERINGEN DER VRIJE GEMEENTE.

Den 26sten November hield de Vrije Gemeente twee vergaderingen. De eerste was eene buitengewone, ter voldoening aan de bepaling van Hoofdst. V, Art. 4 van het Reglement:

„De Voorganger treedt af om de zes jaren, maar is terstond herkiesbaar.

„Een half jaar vóór het verstrijken van dien termijn wordt in eene buitengewone Algemeene Vergadering, zijne herkiezing aan stemming onderworpen."

Aangezien de tijd gekomen was om aan die bepaling te voldoen, waren de stemgerechtigde leden tot stemming opgeroepen. De uitslag dier stemming was dat de Voorganger met nagenoeg algemeene stemmen werd herkozen; 4 blanco biljetten waren ingeleverd.

In de onmiddellijk daarop volgende gewone Algemeene Vergadering werd den Voorganger, die inmiddels was binnengetreden, door den Voorzitter Mr. Salm de uitslag der stemming medegedeeld en, onder toevoeging van een hartelijken gelukwensch, de hoop uitgedrukt dat hij die benoeming van nieuws zou aanvaarden. De Voorganger verklaarde zich daartoe van heeler harte bereid onder dankzegging voor het van nieuws in hem gestelde vertrouwen. Ook in dit nieuwe tijdperk wenscht hij de krachten hem geschonken geheel te wijden aan de zaak die hij liefheeft, maar hij roept daarbij

de leden tot krachtige medewerking op. Hoe meer we toch aan onze vereeniging te danken hebben, des te vuriger zouden wij wenschen van grootere uitbreiding en meerderen wasdom te kunnen spreken. Maar terwijl onze zaak zich flink staande houdt, is 't helaas niet te ontkennen, dat het ledental niet noemenswaardig vooruitgaat, en daardoor ook niet over toenemende middelen te beschikken heeft. Toch hebben we die noodig, zullen wij onze netten steeds verder kunnen uitwerpen en voortdurend nieuwe wegen kunnen inslaan. Beloven we dus van nieuws elkander dat we aan onze gemeenschappelijke zaak willen geven al den materieelen en moreelen steun waarover wij beschikken kunnen.

De Voorzitter herinnert dat ll. Zondag en heden avond de stemming heeft plaats gehad voor vier leden van het Bestuur, in de plaats van de aftredende Heeren A. J. J. Salm, P. A. R. van Vloten, A. R. Jolles en C. D. Reich Jr., van welke alleen de laatste als Penningmeester herkiesbaar was. Den uitslag der stemming, intusschen door eene commissie opgemaakt, deelt hij daarop mede. Met volstrekte meerderheid van stemmen waren gekozen de Heeren J. F. L. Blankenberg, P. Goedkoop Dz. en C. D. Reich Jr., terwijl eene herstemming moest gehouden worden tusschen de Heeren J. Mouthaan N.Jz. en F. A. Verbeek; de uitslag dier herstemming is dat de Heer J. Mouthaan tot lid van het Bestuur is verkozen.

Nadat nog, staande de vergadering, een paar leden zich bereid hadden verklaard tot verhooging van hunne contributiën, wordt, daar er niets meer aan de orde is, de vergadering door den Voorzitter gesloten.

LEVENSTEEKENEN.

Het Lutherfeest. — Een stap voorwaarts in de eeds-quaestie. — Prusias. — Een nieuwe leiddraad bij het godsdienstonderwijs. — Werken en wachten. — Najaarsbloemen.

Tot de teekenen van opgewekt en krachtig leven, die in den laatsten tijd zich hebben voorgedaan, behoort in de eerste plaats het Lutherfeest. De 400ste geboortedag van den grooten hervormer werd in heel de beschaafde wereld, vooral in Duitschland en ons vaderland, herdacht in godsdienstige samenkomsten en muziekale uitvoeringen, in woord en lied, in prent en beeld. Een uitgebreide Lutherliteratuur zag het licht. Van de illustraties wedijverden vooral de Illustrirte Zeitung en de Graphic in het geven van feestnommers met gravures naar de eerste meesters, die ons Luther's leven voor den geest riepen. Een nommer van „De Hervorming'', geheel aan Luther gewijd, werd met een feestplaat, door den begaafden Johan Braakensiek geteekend en door Emil Ost verdienstelijk gegraveerd, toegezonden aan alle leden van den Protestantenbond. De Algemeene Vergadering van dien bond, te Gouda gehouden, werd ingeleid door een woord van J°. de Vries, die Luther's beeld in den lijst

van zijn tijd, in tegenoverstelling met den onzen, in warme, geestige trekken schetste. Ook de Vrije Gemeente nam op bescheiden wijze aan de feestviering deel door bij haar gebruikelijke viering van den hervormingsdag op 31 October, het beeld van Luther op den voorgrond te plaatsen en het woord van den voorganger af te wisselen door een feestlied op muziek van Jb. Kwast en een koor uit Haydn's Schepping. De kroon spande natuurlijk de Evangelisch-Luthersche gemeente te Amsterdam. Zij versierde op onbekrompen wijze haar kerkgebouw op het Spui (navolgingswaardig voorbeeld!) en deed aan den avond van 11 November er een Te Deum van Händel en een cantate van Joh. Seb. Bach op Luther's Vaste Burg op aangrijpende wijze ten gehoore brengen. Om nog niet eens te spreken van de schitterende feestvieringen die omstreeks den 10den November, of reeds vroeger in den afgeloopen zomer, te Erfurt, Wittenberg, Eisleben, Worms, op den Wartburg en tal van andere plaatsen zijn gehouden.

Was die Luthercultus niet overdreven en ongepast? Ik geloof het niet. Vooreerst acht ik het in onzen tijd al een heugelijk feit, dat een heros op geestelijk gebied met warme geestdrift begroet wordt en gehuldigd. We kunnen wel wat enthousiasme velen, vooral op godsdienstig gebied! En ten anderen zou ik meenen dat de onpartijdige erkenning van Luther's grove fouten en kolossale gebreken, zijn heftigheid en onverdraagzaamheid, zijn conservatisme en bijgeloof, zijn treurige houding in den boerenkrijg en wat dies meer zij, ons geen oogenblik mag weêrhouden van de eerbiedige waardeering van den man, die uit diep religieuse behoeften de rechten van het

vrij geweten heeft gehandhaafd en meer dan alle geestige Erasmussen en kunstlievende Leo's greep in het hart en sprak uit het geweten van zijne eeuw — en van de onze. Wij behoeven er niet meer van te zeggen en zijn dankbaar dat het Lutherfeest zoo warm en opgewekt gevierd is.

De zaak der gewetensvrijheid in verband met den eedsdwang, deed in de vorige maand een kleine schrede voorwaarts. De Hooge Raad had de zaak van den Heer A. Roland Holst Jr., die als getuige in een strafzaak den eed had geweigerd en deswegens door het Hof van Noord-Holland tot 8 dagen celstraf veroordeeld was, verwezen naar het Hof van Gelderland, omdat niet dadelijk gebleken was of en in hoever de veroordeelde door geboorte, voorloopige inschrijving als anderszins behoorde tot eenig kerkgenootschap. Het Hof van Gelderland achtte het, na nauwkeurig onderzoek, volkomen uitgemaakt dat hier geen sprake was van het lidmaatschap van eenig kerkgenootschap en ontsloeg hem, als niet behoorende tot eenig kerkgenootschap, van alle rechtsvervolging, de kosten te dragen door den Staat. Het Hof ging daarbij o. a. uit van de overweging:

„dat de Grondwet van 1814 in de eerste plaats den vollen religieusen eed heeft voorgeschreven voor allen, die tot een kerkgenootschap behooren, hetwelk den eed erkent en heiligt, en zulks onder inachtneming der zichtbare vormen door het kerkgenootschap gehuldigd;

dat zij in de tweede plaats door het in parenthesi gestelde (belove) en (verklare) tot de bloote belofte of verklaring zonder de godsdienstige formule en zonder eenige

zichtbare vormen toelaat al degenen die niet behooren tot een kerkgenootschap, hetwelk den eed erkent en huldigt, en die ook geen eed op de wijze hunner godsdienstige gezindheid kunnen afleggen;

dat de ontwerper der Grondwet hierbij voorzeker allereerst op het oog heeft gehad, de van ouds tot enkele belofte toegelaten Doopsgezinden, doch dat hij mag geacht worden althans ook aan de destijds zeer bekende Quakers te hebben gedacht, en dat in ieder geval de algemeenheid der door hem gekozen wijze van uitdrukking, niet slechts allen omvat die tot een den eed verbiedend kerkgenootschap behooren, maar evenzeer allen, die tot geen kerkgenootschap behooren;

dat .... men aan de wet de bedoeling niet kan toeschrijven om de niet tot een kerkgenootschap behoorende personen, omtrent wie zij zwijgt, van het geven van getuigens in rechten vrij te stellen of uit te sluiten; dat deze personen alzoo naar analogie, hetzij als leden van den eed huldigende, hetzij als leden van den eed verwerpende kerkgenootschappen, zouden moeten behandeld worden en het dan toch natuurlijker en logischer ware om hen, die geenerlei kerkleer omtrent den eed hebben, gelijk te stellen met hen wier kerkgenootschap den eed verbiedt, dan met hen wier kerkgenootschap den eed huldigt, en zulks te meer, omdat zij die tot geen kerkgenootschap behooren, reeds daardoor grond geven tot twijfel omtrent hun godsdienstige gevoelens en omdat, gelijk de ervaring leert, velen hunner wegens negatieve denkbeelden op religieus gebied bezwaar maken om den eed te doen, waarbij in aanmerking moet worden genomen, dat de door strafbedreiging afgedwongen

eedsaflegging van niet aan de heiligheid van den eed geloovende personen, voor hen zelve is een zedelijke ergernis, uit een godsdienstig oogpunt als een godslastering beschouwd kan worden en voor de beoogde verklaring der waarheid geenerlei dienst kan doen," enz.

Wordt dit arrest, dat in zijn geheel alle overweging verdient, door den Hoogen Raad, waarvoor de zaak andermaal dienen zal, bekrachtigd, dan is door het hoogste rechtscollege het beginsel uitgemaakt, dat van hen die tot geenerlei kerkgenootschap behooren, dus van alle stemgerechtigde leden der Vrije Gemeente, geen eed mag worden gevorderd. Maar de Hooge Raad kan ook beslissen in tegenovergestelden zin. En ook al valt die beslissing gunstig uit, dan zijn we wel eene belangrijke schrede gevorderd, maar nog niet waar wij wezen moeten. Algeheele opheffing van den eedsdwang, ja ten slotte volstrekte afschaffing van den eed, moet het ideaal zijn dat we ons blijven voorstellen. En om in die richting voorwaarts te gaan heeft het Hoofdbestuur van den Nederl. Protestantenbond, onder goedkeuring van de Algemeene Vergadering, besloten zich andermaal bij adres te wenden thans tot de Tweede Kamer. Bij de aanhangige grondwetsherziening is het dringend noodig dat deze zaak op het tapijt blijve, waarom dan ook overal in den lande gelegenheid tot adhaesie aan het voorgenomen adres geschonken worden zal. Laat ons hopen dat van die gelegenheid overvloedig gebruik zal worden gemaakt, zoodat er een kreet om vrijheid in zake den eed opga uit geheel Nederland.

Sinds de verschijning van den Quintus Claudius heeft de naam van Ernst Eckstein bij allen, die den historischen roman liefhebben, een goeden klank. Wie herinnert zich niet met groot genot die breed aangelegde, flink gegroepeerde, fijn uitgewerkte schilderij van den heeten strijd tusschen Rome's godsdienst, kwijnend en stervend, maar (getuige de fiere gestalte van den Romeinschen opperpriester) krachtig ook nog in zijn ondergang, en het jeugdige, overmoedige christendom. Het boek vond zijn weg ook in Nederlandsch gewaad, dank zij der vertaalster, die zich op uitstekende wijze had gekweten van haar lang niet gemakkelijke taak.

Waar dus een nieuwe roman van Ecksteins hand, door dezelfde vertaalster bewerkt, door den uitgever K. van der Zande te Arnhem aangekondigd werd, zag menigeen met ons er met verlangen naar uit. In een reeks van afleveringen van Schorer's Familiënblatt verscheen achtereenvolgens zijn Prusias. Maar ik voor mij ken geen onaangenamer vorm van romanlectuur dan een dagblad of tijdschrift waarin het verhaal, dat den lezer als bij mondjesmaat wordt toegediend, telkens op een spannend oogenblik wordt afgebroken. Ik oefende dus geduld tot het boek in zijn geheel verschenen was en zoodra de Nederlandsche vertaling, mij door den uitgever welwillend toegezonden, in mijne handen kwam, zette ik mij tot de lectuur. Wanneer ik nu, aan 't einde van het boek gekomen, de indrukken, die het op mij maakte, tracht te verzamelen en weer te geven, dan kost het me moeite die tot klaarheid te brengen.

Prusias verplaatst ons op een geheel ander tooneel dan Quintus Claudius. 't Is de ontzettende slavenoorlog, die

in de jaren 72 en 71 v. C. in Italië woedde, die ons hier geteekend wordt. Op aansehouwelijke wijze zien we ons verplaatst in de werk- en slaapplaatsen der tallooze krijgsgevangenen, die Rome als slaven aan zich onderwierp. We zijn getuigen van de gruwelijke mishandelingen waaraan zij bloot staan, we hooren hun verwenschingen en jammerkreten, we zien hun doorstriemde leden en bloedende wonden. De felle verbittering, die noodzakelijk tot een opstand leiden moet, zien we al hooger en hooger klimmen. De held van den roman, de geheimzinnige Armeniër, die den opstand voorbereidt en er straks de bezielende leider van wordt, wekt meer en meer onze belangstelling, Als de opstandelingen, onder aanvoering van den krachtigen Thraker Spartacus, uit hunne kerkers losgebroken zich op den Vesuvius hebben verschanst, volgen we met toenemende spanning hun krijgsoperatiën.

De overwinningen die zij aanvankelijk op geoefende Romeinsche legioenen behalen en de wijze waarop zij aan aanvoerders als Clodius Pulcher en Sextus Fannius het hoofd bieden, wekt, dunkt me, bij elken lezer sympathie. Hoe scherp is het doorzicht, hoe kloek het beleid, hoe krachtig het zedelijk overzicht waarmee Prusias de uiteenloopende bestanddeelen van het slavenleger langen tijd weet bijeen en in bedwang te houden. Hoe tragisch eindelijk de nederlaag, die het gevolg is van de verdeeldheid tusschen den Thraker Spartacus en den Kelt Knixos! Hoe verheven 't rustig vertrouwen waarmee Prusias, staande voor den kruispaal, waaraan hij zal genageld worden, het woord richt tot het volk.

„Gij ziet het", zegt hij, „mijn werk is vernietigd. De

slaven, die ik tot vrijheid riep, zullen van nieuws onder het juk worden gebracht. Eén ding echter heb ik bereikt: Rome, het fiere, het onbedwingbare Rome heeft voor zijn slaven gesidderd! De rillingen van angst, die u allen door de leden zijn gevaren, zullen niet zonder gevolg blijven in den loop der eeuwen. Zonder het zelven te weten, zult gij langzamerhand het lot der onderdrukten verzachten. Gij zult wetten uitvaardigen, die ook aan de onvrijen rechten geven, tegenover de matelooze willekeur hunner meesters."

Echt tragisch is dus de ontknooping van het verhaal; de zaak der vrijheid gaat onder; maar bevredigend tevens, want de poging tot verzet, al is zij ook in stroomen bloeds gesmoord, zal in de toekomst vruchten dragen. „Eindelijk," zoo profeteert Prusias met stervende lippen, „hetzij vroeg of laat, zal de machtige stem der waarheid zich opnieuw doen hooren, de stem die gelijk recht vraagt voor allen — en dan — ja dan zullen de legioenen van het wereldrijk zich vruchteloos verzetten tegen het onoverwinnelijke. Uit het Oosten, waar de bron is van het eeuwige, onvergankelijke licht, uit het Oosten zal hij komen, de groote Verlosser, die volbrengen zal wat aan mij, zwak, dwalend menschenkind bleef ontzegd. Hij die wil zegevieren over de demonen in het menschenhart, moet zelf doof blijven voor iedere verzoeking."

Dat laatste is met den gewaanden Armenischen wijsgeer, inderdaad Dareios, broeder van Mithridates van Pontus, niet het geval geweest. Hij gaat onder, deels door eigen schuld. Want het slachtoffer is hij geworden van een hartstochtelijke liefde voor Naevia, de schoone gemalin van den praefect Lucius Manilius. En zie hier,

naar 't mij voorkomt, een van de zwakste zijden van dezen roman. Naevia maakt in 't beloop van dezen minnehandel den indruk van een wulpsche en zinnelijke, maar ook niet meer dan coquette vrouw, wie 't er enkel om te doen is den trotschen Armeniër voor haar schoonheid te doen bukken. Maar op 't laatst werpt zij het masker af en blijkt te zijn een sluwe feeks, die enkel met politieke bedoelingen Prusias in haar netten heeft trachten te vangen. „Dacht gij," roept ze hem ten slotte toe, „dat het mijne bedoeling was u zoo in stilte toe te behooren als de eerste de beste slavin? Voor de wereld wil ik mij verheffen op den roem, den beheerscher van Italië in boeien geslagen en daarna zijn liefde versmaad te hebben. Ja, nu moogt gij het weten, indien gij hadt toegegeven, indien gij mij gevolgd waart naar Cajeta, had ik u uitgeleverd aan Marcus Crassus, ik had Rome gered en dan als belooning misschien aan Crassus genade voor u gevraagd."

Zulke hooge politieke bedoelingen nu heeft, dunkt me, niemand kunnen onderstellen in een zoo wulpsche en weelderige vrouw, een zoo naïf ondeugend kind als Naevia scheen te zijn. Ligt het aan mij als deze ontknooping mij geheel ongemotiveerd schijnt?

Over 't geheel dunkt mij de held van het boek een weinig sympathetische figuur. Sympathie kan men hebben voor de jammerlijk verdrukte slaven, die ten laatste uit eigen beweging 't ondragelijk juk zich van den nek schudden, maar niet voor den vreemdeling, die de vriendelijke ontvangst van zijn Romeinsche gastheeren zich laat welgevallen en intusschen op verraderlijke wijze een opstand voorbereidt. Prusias kan tot op zekere hoogte

eerbied wekken, voor zoover men kan doordringen door het tooverachtige waas, dat hem omhult, maar geen toegenegenheid, geen medegevoel.

Behoudens dit ernstig bezwaar tegen de hoofdpersoon van den roman, is hij weder rijk aan overschoone détails en treffende schilderingen. Aangrijpend is b. v. het contrast en de strijd tusschen de twee gebroeders Sextus en Cajus Fannius, waarvan de eerste trouw bleef aan den Romeinschen naam, de laatste de zijde der opstandelingen gekozen heeft. Wanhopig is Cajus als Sextus, die met zijn troepen in 't vijandelijk legerkamp is doorgedrongen, is verslagen en geboeid. Eerst barsten zij tegen elkaâr in bittere verwijten uit.

„Vaarwel dan, Sextus!" sprak Cajus eindelijk bedroefd. „Draag vol moed wat de godheid u oplegt... Uw lot is hard... Te harder wijl gij niet inziet, dat ook ik — evenals gij — uit heilige overtuiging het zwaard heb gegrepen... Gij hoont en beschimpt mij... Het zij zoo: wat Cajus Fannius kan doen om het lot van zijn geliefden broeder te verzachten — dat zal geschieden... Bij alle goden, dat zal geschieden... Vaarwel, broeder! Vaarwel!.." Hij keerde zich naar den uitgang. De ketenen van den geboeiden Romein rammelden hoorbaar.

„Cajus!" riep hij met brullende stem, „Cajus!" De geroepene keerde zich om. Het was inmiddels donker geworden. Ter nauwernood kon men de omtrekken der voorwerpen onderscheiden. Maar een half onderdrukt snikken klonk door de duistere tent; twee hooge gestalten, de overwinnaar en zijn gevangene, lagen in elkanders armen en vermengden hun bitter zoete tranen...

Schoon is de figuur van Brenna, de Friesche slavin,

die het leger der opstandelingen met levensgevaar opzoekt, gedreven door liefde tot Cajus Fannius, maar te midden van de ruwe gladiatoren haar maagdelijke reinheid fier weet te bewaren. Treffend is de wijze waarop de verachtelijke kroeghouder Xenophanes verpletterd wordt door de vergiffenis, die zijn stervende dochter hem schenkt. En zoo zouden er meerdere bijzonderheden te noemen zijn. Het boek in zijn geheel staat in mijn schatting beneden Quintus Claudius, maar toch is het der lezing overwaard. De vertaalster, die zich achter een nederigen J. verschuilt, kan alle voldoening hebben van haar zwaren arbeid en door de aanteekeningen, die ze ter verklaring van vreemde woorden en namen aan beide deelen toevoegde, bewees zij den oningewijden lezer een kostelijken dienst.

Ons werd ter aankondiging toegezonden: „Het godsdienstig leven. Eene schets der Christelijke geloofs- en zedeleer, door Tj. Kielstra, Leeraar bij de Doopsgezinden van Meppel en Zwartsluis.” Amsterdam P. N. van Kampen en Zoon. 1883. Van dit boekske is veel goeds te zeggen. Iedere poging om bij het ontzaglijk moeielijke werk van het godsdienstonderwijs ons een leiddraad in handen te geven verdient op zich zelf reeds dankbare waardeering. Hoeveel te meer wanneer zulk een handleiding, gelijk met deze het geval is, naar vorm en inhoud beide iets frisch en aantrekkelijks heeft. „Het was mijn bedoeling niet,”

zegt de auteur in zijn woord vooraf, „dat zoogenaamde geloof van sommigen te beschrijven, hetwelk enkel eene geneigdheid is om historische stellingen aan te nemen op onvoldoende gronden," maar dat geloof „hetwelk Christus van zijne leerlingen verlangde, die standvastigheid der ziel om ten spijt van twijfelingen, van bezwaren, zelfs van wanhoop, zich vast te klemmen aan alles wat zij als het beste heeft leeren kennen," dat recht Christelijke geloof, waarvan iemand heeft gezegd dat het mocht heeten: „het onwrikbaar besluit om te staan of te vallen met de edelste hypothese" en dat werkelijk een zich met hart en ziel vastklemmen is aan wat er edels en groots in de wereld om ons en in ons is."

Die woorden kenmerken, dunkt mij, het geheele boekje. Zij geven een voorsmaak van den warmen en gemoedelijke toon die er in gevonden wordt, maar wijzen tegelijk op twee schaduwzijden. De eene is deze, dat de auteur, gelijk hier, zoo overal wat al te overvloedig spreekt in anderer woorden, waardoor zijn werkje aan een bont mozaïek herinnert, de andere is deze, dat hij reeds bij voorbaat de christelijke geloofs- en zedeleer als de beste en uitnemendste erkent. Dienovereenkomstig heet het pag. 39: „Het christelijke is het echt menschelijke en het echt menschelijke is christelijk. Dat het Christendom dan ook in naam, zoowel als in beginsel gehandhaafd blijve, mag het doel en streven wezen van elken weldenkende." Hoewel ik hartelijk wensch tot de weldenkenden te behooren, kan ik de noodzakelijkheid en wenschelijkheid van de handhaving van dien naam niet inzien. Ik zie niet in dat wij er iets mee vorderen, als we aan onze godsdienst- en levens-

beschouwing een etiquet hechten, waarvan eerst nog historisch-critisch moet worden uitgemaakt wat het eigenlijk beteekent, en ik acht het minstens zeer bedenkelijk, alleen datgene voor christelijk te verklaren, wat wij in het christendom 't hoogst stellen, met uitzuivering van al datgeen wat wel is waar, ons niet behaagt, maar toch ook wel degelijk behoort tot het historisch christendom. Maar zoo zou ik vervallen in een principieele vraag, die zich niet in 't voorbijgaan laat behandelen. Meer dergelijke principieele bedenkingen heb ik tegen deze handleiding op 't hart. Ernstig bezwaar zou ik b. v. hebben tegen de dispositie der stof en vooral tegen de gebruikelijke scheiding van geloofs- en zedeleer. 't Blijkt bij de uitwerking zelve dat ze zich niet van elkaar laten scheiden. „Geloof" of godsdienstig vertrouwen is principieele zedelijkheid en zedelijkheid is toegepast geloof. Onder de zedeleer worden hier b. v. gebracht „godsdienstige gezindheden" als gevoel van afhankelijkheid van God, lijdzaamheid en berusting, enz., die toch wel zeker behooren tot de innerlijke aandoeningen van het gemoedsleven. Ik voor mij, waar ik bij mijn onderwijs het plan volg van „Levenslicht," bespreek naar 't eerste hoofdstuk „'s Menschen aanleg en roeping" zoowel den godsdienstigen als den zedelijken factor en toon verder aan hoe die op alle terreinen van 't leven, steeds hand aan hand moeten gaan en van elkaar onafscheidelijk zijn. Maar dat is al weer een verschil van methode. Het gaat mij even als Kielstra, die in zijn voorrede verklaart: „Er was geen handleiding waarin ik mij geheel thuis gevoelde". Noch in deze, noch in eenige andere handleiding voel ik mij volkomen thuis. En dat

doet, dunkt mij, niemand onzer, voorzoover hij zijn eigen wijze van zien en denken heeft.

Dat neemt niet weg, dat we deze en menige andere handleiding met dankbaarheid kunnen aannemen. Ze geeft ons stof tot overdenking en verwerking; ze kan ons eigen onderwijs wijzigen en aanvullen. Daarvoor aan schrijver en uitgever een woord van welgemeenden dank.

Nog een levensteeken doet zich aan mij voor op ons terrein. 't Is het boekje van onzen vriend E. Snellen, getiteld: „Werken en wachten. Het leven in het licht des geloofs." We vinden hier een aantal stichtelijke fragmenten, godsdienstige beschouwingen, kijkjes in en wenken voor het leven in een vriendelijk bundeltje vereenigd. De titel: „Werken en wachten" is ontleend aan Longfellow's levensles: „Learn to labour and to wait." 't Is mogelijk van den schrijver in meening te verschillen, gelijk ik voor mij dit doe op meer dan een punt; maar 't is onmogelijk niet getroffen te worden door den ernst en de vroomheid, die uit deze bladen spreken. 't Is goed dat Snellen, die zijn vrienden niet meer mondeling kan toespreken, het schriftelijk op deze wijze heeft gedaan. Want velen zal hij daardoor goed doen en verkwikken. Hier vindt wie 't verlangt een eenvoudig stichtelijk woord ter lezing in den huiselijken kring, een uitnemende lectuur in de ziekekamer, een hartsterking in een van die „verloren" oogenblikken, die dikwijls onze beste oogenblikken zijn.

Om enkele stukjes te noemen die mij bijzonder aantrokken, in „De kracht des geloofs," vindt gij de diep-

godsdienstige beteekenis van dat woord, dat behoort tot de nieuwe taal die het Christendom zich geschapen heeft, met fiksche trekken geteekend. In „Niet zuchten" worden alle pruttelende en klagende zielen op beschamende wijze bestraft en terecht gewezen. „Plannen maken," wettigt onze luchtkasteelen, mits gebouwd in de overtuiging: „het besef onzer diepe afhankelijkheid van God, gewillig aanvaard, is onze hoogste roem." „Als de arbeider zich weer mensch gaat gevoelen," geeft in den vorm van een brief aan een vriend een innig gezonde practische beschouwing van de sociale quaestie, waarin tegenover al de zwart gekleurde schaduwen een helder licht valt op al 't goede, dat den werkman in onzen tijd te beurt valt. Zoo zou er heel wat meer te noemen zijn. Maar dit weinige is genoeg. 'k Vertrouw dat menigeen daardoor belust zal geworden zijn om het boekje zelf ter hand te nemen.

Snellen is niet de eenige die, buiten staat om langer mondeling tot zijne vrienden te spreken, met uitnemend gevolg de toevlucht neemt tot de pen. Er zijn er helaas meerderen die dat moeten doen. Onder de verschijnselen die ons tegenwoordig tot weemoed en bezorgdheid stemmen staat zeker dit vooraan, dat de gelederen van hen die het woord van den vrijen godsdienst spreken, dunnen bij den dag. Er zijn er die een hoogere, idealistische levensbeschouwing geenszins hebben prijs gegeven, maar wier overtuiging hen verbiedt langer te werken in het Ned. Hervormd, in 't algemeen in een christelijk

kerkgenootschop. Wij begrijpen het volkomen en betreuren het alleen dat ze niet in een vrijen godsdienstigen kring hun licht en warmte kunnen mededeelen. Er zijn er die om bloot persoonlijke en plaatselijke redenen hun betrekking nederleggen en hun heengaan is zoozeer een individueele gewetenszaak dat we ons van ieder oordeel daarover onthouden. Er zijn er eindelijk die door gezondheidsredenen gedwongen met diepen weemoed een betrekking vaarwel zeggen die nog al de liefde had van hun hart. Onder die omstandigheden zien wij achterwaarts en we vragen, gelijk onze vriend Tideman onlang in de Hervorming deed: „Waar blijft de achterhoede?" Het antwoord op die vraag is niet geschikt om onzen weemoed te verdrijven. Want achter ons zien wij wel een breede schare van rechtzinnige theologanten, grootendeels in de Van Dijksche stichtingen gekweekt, en daar van een zoo harden huid voorzien, dat ze niet alleen te Utrecht zuiver in de leer blijven, maar zelfs te Leiden bestand blijven tegen alle historisch critische bedenkingen tegen de echtheid en geloofwaardigheid der bijbelsche verhalen. Maar het kuddeke van hen die in modernen geest, in welken kring dan ook, tot onze kinderen van den godsdienst zullen spreken, 't is ach, zoo bitter klein. Verwonderen kan 't ons niet. De Hervormde Kerk wordt, indien volgens het jongste besluit der Synode, de oude proponentsformule wordt gehandhaafd, ontoegankelijk voor moderne jongelieden die ernst maken met hun overtuiging. En de toekomst in de vrije godsdienstige kringeu is zoo onzeker en de stroom van onverschilligheid en scepticisme is zoo sterk, dat er heel wat overtui-

gingsmoed en geestdrift noodig is om er tegen op te roeien.

Dat alles doet ons geen oogenblik versagen. Is de godsdienstige behoefte onuitroeibaar, dan zal zij zich altijd weer nieuwe tolken scheppen en nieuwe wegen banen. Maar goed doet het ons toch als de veteranen die op hun aftocht zijn, onzen moed komen verlevendigen. Zulk een veteraan is Joh. Hooykaas Herderscheê. Aangegrepen door eene ongesteldheid die hem in het spreken belemmert en hem thans genoodzaakt heeft zijn emeritaat aan te vragen, biedt hij hier aan ambtgenooten en vrienden eenige vruchten van zijn helderen, onverzwakten geest. Najaarsbloemen noemt hij ze; ik zou ze liever najaarsvruchten noemen, want vruchten van wijsgeerig nadenken, diep gemoedsleven en rijke ervaring vindt ge hier. Maar laat het bloemen zijn of vruchten, frisch en geurig zijn ze in elk geval.

Bijzonder trof mij de fijn gedachte rede: „De menschelijke ziel voorwerp van goddelijke liefde.” De vertelling van Amor en Psyche door Hamerling van nieuws berijmd, is daarvan het uitgangspunt. „De vertelling betreft een koningsdochter. Zij was zóó schoon en zóó bekoorlijk in haren onschuldigen eenvoud, dat de menschen er toe kwamen niet alleen haar met de Godin der schoonheid te vergelijken en als deze te vereeren, maar dat ook eene godheid, en wel de Liefdegod, haar liefkreeg. Deze liefde werd beantwoord en het verbond der min gesloten. Maar de voorwaarde was, dat zij nooit mocht onderzoeken, wie deze haar echtgenoot eigenlijk was. Toen ze nu helaas! zich niet daaraan hield, ont-

vlood haar de geliefde. Wanhopende smart volgde; tal van pogingen om 't weer goed te maken werden door haar aangewend, daaronder die schier bovenmenschelijke inspanning en lijden kostten. Eindelijk, eindelijk vonden zij elkaar terug, de hereeniging had plaats niet alleen, maar zij zelve werd in de rij der onsterfelijke goden opgenomen.........

„Hier komt de vermelding van dat tafereel te pas, niet om den schoonen v o r m, maar om den schoonen i n h o u d. Gij moet namelijk weten, dat de naam van dat bekoorlijke koningskind, in de vertelling luidt: PSYCHE, dat is z i e l, m e n s c h e n z i e l. Hierop grondt zich de meening dat de dichter met dat bevallig geteekende beeld een zinnebeeld heeft gegeven, en dat daar de gedachte in ligt: d e z i e l d e s m e n s c h e n d o o r G o d b e m i n d. Ik geloof ook wel, dat dit schoone denkbeeld onder dien schoonen sluier schuilt. Maar hoe dat zij, het bestaat en is zóó waar, dat men het in meer of min gewijzigden vorm telkens weer aantreft en velerwege. Ja — in 't midden des Christendoms ontmoet men het en men heeft blijkens den brief aan de Efezen (H. V: 25ᵇ—27) eene zelfde vergelijking niet versmaad; men heeft ook daar de liefde van Christus voor de gemeente vergeleken met echtelijke liefde. Dat reine beeld worde even rein gehouden, als het in de oude vertelling zonder smet of rimpel was."

Nu wordt eerst de gedachte uitgewerkt: D e m e n s c h e l ij k e z i e l i s, n a a r h a r e n a a n l e g, e e n v o o r w e r p v a n g o d d e l ij k e l i e f d e, zonder beeldspraak: de menschenziel is, naar haren aanleg, het allerheiligste wat op aarde aanwezig is; vatbaar voor

het allerbeste en in staat om het edelste, reinste, machtigste leven te openbaren; zij kan de afspiegeling wezen van de aanbiddelijke goedheid, grootheid, van de heiligste liefde en alzoo van eene levensvolheid waarop niets, ook niet de dood, zijn vernietigenden invloed kan uitoefenen.

Maar de aanleg der menschenziel blijkt nog onontwikkeld, de ziel aan zwakheid onderhevig te zijn. Uit het rijk der idealen moet deze ziel worden neergetrokken tot het lagere, opdat alzoo de lage zielen zelve rustig haren weg kunnen gaan, triomfeerend uitroepende: gij zijt geworden als onzer één. Gelijk Psyche zich met eigen oogen wil overtuigen hoe dat geheimzinnige wezen, dat haar liefheeft, er uitziet, zoo eischt de menschenziel tastbare bewijzen van de dingen des geestes en verklaart anders: indien ik niet zie en tast, geloof ik niet! De Psyche die haren God verloren heeft draagt ook een lijden, wel met liefde, maar zonder geloof dat zij bemind wordt, tot zij eindelijk liefde ontvangt, zóó dat alle twijfel verstomt en zelfs het lijden geheiligd wordt.

Aangrijpend ernstig is de toon waarop Herderschee op den Nieuwjaarsmorgen getuigt van „het onverwelkelijke woord Gods"; vooral de wijze waarop hij aan 't slot de overtuiging uitspreekt dat ook hij dat Godswoord heeft gebracht. „Ziet, in het aangezicht van hen die ons miskennen troost ons de gedachte, dat men een meerdere dan wij, aan wien de schare getuigenis gaf dat hij sprak als machthebbende, dat men hem den mond heeft willen stoppen en hem, als hij met heilige geestdrift predikte, voor krankzinnig hield!

De grond waarop wij bouwen is wat onze vaderen

noemden: de getuigenis des Heiligen Geestes. Dat is de innerlijke verzekerdheid, dat wij in overeenstemming zijn met die heilige taal der profeten, die in den geest van Christus haar toppunt heeft bereikt, sedert voortklinkt in allerlei talen en vormen en waarop de wandel het sprekendst amen is." Ik voor mij ben zeker dat er onder deze najaarsbloemen onverwelkelijke zijn.

BERICHT.

Bij de Redactie is ingekomen een uitvoerig artikel van Dr. J. C. Matthes, naar aanleiding van „Een vriendelijk verzoek" van Dr. W. C. van Manen, dat in de eerste aflevering van den nieuwen Jaargang zal worden opgenomen.

